

МОДЕРНА ИСТОРИЈА ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ
Алтернативни наставни материјал

Други светски рат

Издавачи: Просветни преглед, Београд и Центар за демократију и помирење у југоисточној Европи, Солун

За издаваче: Биљана Ступар и Ненад Шебек

Наслов оригинала: Teaching Modern Southeast European History, Alternative Educational Materials, The Second World War, Thessaloniki 2005.

Превод са енглеског: Дринка Гојковић

Лектура и коректура: Зорица Галоња

Прелом и штампа: Цицero, Београд

Тираж: 1500 примерака

Спонзори српског издања

Потпомогнуто и од:

Original English Edition:

CDRSEE Rapporteur to the Board for the Joint History Project: Costa Carras

Executive Director: Nenad Sebek

Director of Programmes: Sheila Cannon

Project Co-ordinator: Maria Mylona

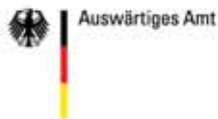
Project Administrator: Theano Savvaoglou

English Language Proofreader: Ruth Sutton

Graphic Designer: STEP Pbl.-MAMALAKIS IOANNHS. S.A. - Ethnikis Aminis 13 str., Thessaloniki

Printer: FORUM PUBLISHING HOUSE - „Kosta Novakovic” 16 str., 1000 Skopje

Sponsors: The United States Department of State, the United States Agency for International Development (USAID), the German Ministry of Foreign Affairs, and the Stability Pact for South Eastern Europe.

Disclaimer: The designations employed and presentation of the material in this book do not imply the expression of any opinion whatsoever on the part of the publisher (Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe), nor on the part of the sponsors (the US State Department, USAID, the German Ministry of Foreign Affairs, and the Stability Pact for South Eastern Europe). This book contains the views expressed by the authors in their individual capacity and may not necessarily reflect the views of the CDRSEE and the sponsoring agencies.

Copyright: Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe (CDRSEE)

Krispou 9, Ano Poli, 54634 Thessaloniki, Greece

tel.: +30 2310 960820-1, fax: +30 2310 960822

email: info@cdsee.org, web: www.cdsee.org

ISBN: 86-7055-061-X

НАСТАВА МОДЕРНЕ ИСТОРИЈЕ ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ
Д о д а т н и н а с т а в н и м а т е р и ј а л и

ИСТОРИЈСКА ЧИТАНКА 4

Други светски рат

Приредио: КРЕШИМИР ЕРДЕЉА

Уредница серије: КРИСТИНА КУЛУРИ

Уредница српског издања серије: ДУБРАВКА СТОЈАНОВИЋ

ПРОСВЕТНИ
ПРЕГЛЕД

 CDRSEE
Center for Democracy and
Reconciliation in Southeast Europe
www.cdrsee.org

Београд 2005

Садржај

Увод	13
Хронологија	17
Мапа 1: Други светски рат 1939–1942.	26
Прво поглавље: Политички контекст	27
Ia. Вође и идеологије	27
I-1. Фицрој Меклин, Черчиллов изасланик код партизана, о Титу 1943. године	27
Разговор Фицроја Меклина са Титом у партизанском Београду 1944	27
Сл. 1. Јосип Броз Тито, вођа партизанског народноослободилачког покрета, и генерал Дража Михаиловић, командант Југословенске војске у отаџбини (четници)	28
I-2. Павелићев фотограф сведочи о његовој личности 1961. године	29
Сл. 2. Анте Павелић	29
I-3. Опис Мехмета Шехуа и Енвера Хоџе	29
I-4. Енглески шпијун о Јулију Манију (Luliu Maniu) вођи политичке опозиције у Румунији	31
I-5. Метаксасова порука уредницима и издавачима свих грчких новина (30. октобар 1940)	31
Сл. 3. Лутријски купон за прикупљање новца за породице војника који се боре на албанском фронту против Италијана 1940–41.	32
I-6. Хитлерова наредба бр. 26 (3. април 1941)	32
I-7. Јон Антонеску о „јеврејском питању“	33
I-8. Проглас краља Михаила грађанима његове земље (23. август 1944)	33
I-9. Комунистичка идеологија LNÇ, у тумачењу Сејфуле Маљешове (Sejfulla Malëshova)	34
I-10. Летак Обласног комитета Комунистичке партије Југославије за Македонију, упућен македонском народу	34
Iб. Војске и војници	35
I-11. Амерички извештај о активностима албанског покрета отпора	35
I-12. Представници савезника на Балкану о стратегији гериле у Албанији	36
I-13. Хрватски војни изасланик у Софији о ситуацији у Македонији	36
Сл. 4. Замењивање немачке војске бугарском војском после фашистичке окупације југословенске Македоније (април 1941)	37
I-14. Проглас Националног ослободилачког фронта (EAM)– Komitet Sterea Ellada	37
I-15. Проглас Националне демократске грчке уније (EDES) 1943.	37
Сл. 5. Фотографија партизана (мушкараца и жена) са левог крила отпора у Грчкој	38
I-16. Основи програма Ослободилне фронте (ОФ, Ослободилачки фронт словеначког народа)	39
I-17. Из дневника југословенског партизанског команданта	39
I-18. Из записника са састанка Д. Михаиловића и представника немачке команде у Србији у селу Дивци	40
I-19. Из инструкција Драже Михаиловића мајору Ђорђу Лашићу и капетану Павлу Ђуришићу	40

Сл. 6. Српски плакат	41
I–20. Сарадња између усташа и четника	41
I–21. Почетак устанка у Босни	41
I–22. Формирање SS–„Ханџар“ дивизије као врхунац муслиманске колаборације у Босни	42
I–23. Дарко Ступарић пише о формирању прве партизанске јединице у близини Сиска (Хрватска) у јуну 1941.	43
I–24. Сведочења о расположењу у Охриду приликом уласка Немаца, Италијана, Бугара и партизана током Другог светског рата	43
Сл. 7. Босански муслимани у усташким јединицама	44
I–25. Исказ једног детета о ривалству политичких група у Албанији	45
I–26. Циркуларно писмо централног већа LNC свим регионалним комитетима у Албанији (од 9. септембра 1943)	45
Ив. Односи са два коалицијама и са суседним земљама	46
I–27. Новински извештај о војном пучу и збацивању проосовинске владе Краљевине Југославије. Пуч се одиграо 27. марта 1941, после приступања Југославије Тројном пакту	46
I–28. Извештај врховног рабина Југославије др Исака Алкалаја Југословенској влади у изгнанству о догађајима у Југославији од краја марта до краја јуна 1941. године	46
Сл. 8. 27. март 1941. Масовне демонстрације против сила Осовине у Београду	47
I–29. Из мемоара Константина Каџарова, познатог бугарског адвоката, о првој години Другог светског рата	47
I–30. Познати бугарски новинар Данаил Крапчев о оптужби да Бугарска не пружа отпор немачкој војсци	47
I–31. Исти бугарски новинар Данаил Крапчев коментарише брзу победу Немачке над Југославијом у априлу 1941. године	48
Сл. 9. Румунске новине: краљ Михаил, генерал Антонеску, Мусолини, Хитлер (1941)	48
Сл. 10. Румунске новине: краљ Михаил и генералисимус Стаљин (1945)	48
I–32. Извод из <i>Мемоара</i> (18.10.1941) ондашњег премијера Емануила Цудероса (Emanouil Tsouderos) – некадашњег банкара познатог по либералним погледима и супротстављању Метаксасовом режиму – у званичној влади Грчке у Каиру; упућено Британцима	49
I–33. Порука британског Министарства спољних послова британском министру у Каиру 14.8.1944.	49
I–34. Бригадни генерал Мајерс (Myers), командант британске војне мисије у Грчкој, процењује утицај отпора нацистима на свеукупни ток рата	49
Сл. 11. Фотографија из румунских новина: другарство између румунске војске и Црвене армије – официри на фронту	50
I–35. Третман енглеских заробљеника у Румунији (1944)	50
I–36. Из записника о разговору између Ј. Б. Тита и В. Черчила у Напуљу, 12. августа 1944.	51
I–37. Наредба италијанског краља Виктора Емануела III од 3. маја 1941. о анексији Љубљанске провинције Италији	51
I–38. Анегдота Ивана Венедикова, познатог бугарског археолога, о његовим односима са Немцима у Македонији	52
Иг. Верске организације	52
I–39. Посланица архиепископа Јањине (Грчка) свим хришћанима под његовом надлежношћу (10.9.1943)	52

I-40. Писмо архиепископа Дамаскина и других угледних Грка Гинтеру фон Алтенбургу, немачком амбасадору у Грчкој	53
I-41. Католичка црква Албаније о италијанској инвазији на Албанију	54
I-42. Сарајевски муслимани о ситуацији у Босни и Херцеговини (која је у то време била део Независне Државе Хрватске)	54
I-43. Исламско свештенство и стварање муслиманских SS-дивизија 1943.	55
I-44. Говор румунског патријарха Никодима, одржан на Правном факултету у Букурешту 1942. године	55
I-45. Чланак из новина: <i>Сестринске цркве. Велике перспективе православља</i> , од Михаила Бурлакуа (Mihai Burlacu)	55
I-46. Хапшење патријарха Гаврила од стране Гестапоа у манастиру Острог, 23. априла 1941.	56
I-47. Степинчево писмо Павелићу, од 14. маја 1941.	57
Степинчев позив католичком свештенству да подржи НДХ, 28. април 1941.	58
I-48. Отац Златко Свирић о покрштавању православних Срба у католичанство	58

ДРУГО ПОГЛАВЉЕ: Живот у време рата

IIа. Сиromаштво, неизвесност

II-1. Ограничавање потрошње хлеба у Румунији током рата (1942)	60
II-2. Ограничавање потрошње хлеба у Румунији током рата (1944)	60
Сл. 12. Ограничавање потрошње хлеба у Истанбулу	61
II-3. Грчки сељак описује италијанске окупаторе	61
II-4. Иван Д. Станчов, бугарски дипломата, о животу своје породице за време рата	61
II-5. Из поверљивог извештаја бр. 162, који је амерички генерални конзул у Истанбулу Семјуел Хонакер (Samuel Honaker) послао државном секретару САД Корделу Халу (Cordell Hull) о осећањима бугарске јавности, септембра 1942.	61
Сл. 13. Редови испред радње у Љубљани за време рата	62
Сл. 14. Редови за месо у Загребу	62
II-6. Тражимо срамне траке за црноберзијанце (извод из српских новина)	62
Сл. 15. Турска карикатура	63
II-7. Тешкоће преживљавања... Како би дошло до хране, градско становништво морало је да прода практично све за шта је могло да нађе купца	63
II-8. Неизвесност цивилног живота током рата у Албанији	63
II-9. Грађани Београда гаје поврће (текст објављен у београдским новинама септембра 1942)	64
Сл. 16. Жртве глади у Грчкој за време трагичне зиме 1941/42.	64
II-10. Фаик Окте о турском порезу на приход	65
II-11. Ова прича раширила се међу људима за време прикупљања пореза на имовину. Веома је занимљива јер открива 'конкуренцију међу мањинама' као својство овог опорезивања	65

IIб. Цивили

II-12. Претња немачких власти Београђанима	66
Сл. 17. Немачки пропагандни плакат	66
II-13. С доласком рата, цивилна индустрија је милитаризована и рад је морао да се обавља под специфичним, рестриктивним условима. Рад у Румунији у време рата	66

II-14. Извештај тајне полиције лидеру државе Румуније о стању духа међу становништвом и о незадовољству условима живота током рата. Стање духа у месецу мају 1943. у извештају Тајне полиције	67
Сл. 18. Вежбе цивилне одбране на Бајазитовом тргу у Истанбулу	67
II-15. Војни изасланик Независне Државе Хрватске у Софији извештава о ситуацији у Вардарској Македонији под бугарском влашћу	68
II-16. Ситуација 1941. године према виђењу Обласног комитета Југословенске комунистичке партије за Македонију	68
II-17. Емил Сатоло о својој љубави према девојци из суседства	68
IIв. Живот војника	69
II-18. Одисеј Елитис, добитник Нобелове награде за књижевност (1979), описује уобичајено искуство грчког војника на албанском фронту	69
Сл. 19. Литографија која представља древног ратника из битке код Маратона, борца из грчког рата за независност 1821. и 'евзонеа' (модерног грчког борца)	70
II-19. Иван Шибл, учесник партизанског покрета у Хрватској од почетка, описао је своје искуство у својим ратним мемоарима. Следећи текст је опис првих Шиблових дана пошто је „отишао у шуму“ (популаран израз за одлазак у партизане)	70
II-20. У својим ратним мемоарима партизански ветерани често су поклањали посебну пажњу високој заступљености жена у партизанским одредима. У својим мемоарима, у поглављу с поднасловом „Жене ратници“, Шибл пише	70
II-21. Жене у селима Гревене (Грчка) захтевају више поштовања и веће учешће у јавним пословима пошто су учествовале у покрету отпора	71
II-22. Ову песму компоновао је непознати аутор за време Другог светског рата; верује се да је то македонска народна песма	71
Сл. 20. <i>Хероине из 1940.</i>	72
Сл. 21. Партизанске новине: <i>Џепне новине чете за везу, Задар</i> (Хрватска), 1944.	72
II-23. Издржљивост партизана за време континуираних битака против Немаца и њихових колабораната у Југославији	72
II-24. Денчо Знеполски, чувени бугарски герилски командант, о односима између жена и мушкараца у групи и о необичним опскрбама које су примили од Енглеза	73
II-25. Официр Виктор Будеску, учесник догађаја, о борбама на окуци Дона – Стаљинград.	73
II-26. Неагу Ђувара (Neagu Djuvara), историчар и дипломата од престижа, сећа се (јуна 2002) периода кад је учествовао у борбама на Источном фронту	74
Сл. 22. <i>Они који су певали рату</i>	75
II-27. Тешкоће бораца да се прилагоде цивилном животу	75
Сл. 23. Колаж новина југословенских македонских војних јединица из 1944.	75
II-28. Страшна забуна Здравка Лазарића	75
IIIг. Култура и образовање	76
II-29. Препоруке Школског инспектората битолског округа за учитеље	76
Сл. 24. „Партизанска школа“	77
II-30. Статут централног културног клуба "Климент Охридски" у Македонији	77
II-31. Пошто је прогласила своју намеру да створи нови образовни систем за румунски народ, Антонескуова влада преузела је водећу улогу у промовисању патриотске школске политике у којој култ хероја има значајну улогу	77

II-32. Извод из уџбеника за основно образовање, који је објавио Национални ослободилачки фронт (предвођен комунистима) у ослобођеним деловима Грчке	78
Сл. 25. Илија Бешков: <i>Без животног простора</i> , 1942.	79
II-33. Из поверљивог извештаја бр. 162, који је амерички генерални конзул у Истанбулу послао државном секретару САД Корделу Халу, о пропаганди у бугарским школама	79
Сл. 26. Румунска новинска фотографија: чланак о женској моди (1942)	80
Сл. 27. Сцена из филма <i>Невиност без заштите</i> Драгољуба Алексића	80
II-34. Румунска уредба за регулисање образовања Јевреја (11. октобар 1940)	80
II-35. Промене у школским програмима у Албанији за време италијанске окупације	81
Сл. 28. Најава филмског програма у београдским биоскопима средином септембра 1942.	81
Сл. 29. Деца улазе у основну школу „Хасан Приштина“	82
Сл. 30. Национални фудбалски тим Независне Државе Хрватске	82
II-36. Живот у омладинском центру „Итало Балбо“, једном од многобројних центара које су фашисти организовали у Албанији	82
Сл. 31. Румунске новине извештавају о фудбалској утакмици између Румуније и Хрватске 1942. године	83
II-37. Министарство националног образовања Румуније забрањује мапе које подсећају људе на совјетску инвазију 1940. године	83
II-38. Илија Јаковљевић, затвореник усташког логора у Старој Градишки (Хрватска) о Павлићевом језичком туризму	84
ТРЕЋЕ ПОГЛАВЉЕ: Ужаси рата	85
IIIа. Линија фронта	85
III-1. Војни закон албанских партизана	85
III-2. Третман заробљеника од стране албанских националиста	86
Сл. 32. Четврта партизанска дивизија у црногорским планинама 1944. године	86
Сл. 33. Румунски војници на камилама у кавкаским биткама	86
IIIб. Бруталности	87
III-3. Саопштење немачког армијског команданта у Грчкој (1943) упућено Грцима	87
III-4. Немачки памфлет (октобар 1943) после првог таласа масовних одмазди у Грчкој	87
III-5. Хитлерова наредба (из септембра 1941) у вези са понашањем војске на окупираним територијама у југоисточној Европи	87
Сл. 34. Одмазда немачке војске у Грчкој: фотографија масовних егзекуција у Агринију 1943.	88
III-6. Немачка злочинства за време окупације Албаније (јули 1943) Став немачких војника према италијанским војницима после њихове капитулације (октобар 1943)	88
III-7. Дон Пјетро Бињоли: <i>Света миса за мој стрељани народ</i> (фрагмент из дневника)	89
Сл. 35. Фотографије спаљених или уништених села (одмазде)	89
III-8. Извод из интервјуа са Цветом Кобалом	90
Сл. 36. Насловна страна брошуре о Маутхаузену	90

III-9. Писмо Хитлеру	90
III-10. Немачке мере којима се узвраћа на подизање устанка у Србији	91
III-11. Масакр талаца цивила у Крагујевцу	91
III-12. Партизански извештај о италијанско-четничким акцијама у области Лике у лето и јесен 1942.	92
III-13. Страхоте у усташким затворима у Сарајеву. У овом случају жртва је млада Хрватица комунисткиња	93
Сл. 37. Фотографија београдског главног градског трга, 17. август 1941.	93
III-14. Извештај румунске полиције о положају Цигана депортираних у Транснистрију	93
Сл. 38. Плакат са именима мртвих талаца у немачкој окупационој зони у Словенији	94
III-15. Илија Јаковљевић описује живот у концентрационом логору Стара Градишка	94
III-16. Писмо породици из концентрационог логора Стара Градишка	95
III-17. Усташки војник описује своје суровости	95
III-18. Партизански злочини у Блајбургу. Колин Ганер (Collin Gunner), поручник Краљевске ирске пешадије, сведочи како заробљеници пролазе крај њега док он посматра...	96
III-19. Тито о партизанским злочинима у мају 1945.	97
Сл. 39. <i>Жртве</i> , Владимир Филаговац, уље на платну, Загреб 1943.	97
IIIв. Холокауст	97
III-20. Из бугарског закона о заштити нације	97
III-21. Бугарски посланици протестују против депортације Јевреја	98
III-22. Наредба Војне команде, Београд	98
III-23. Јон Антонеску осуђује погром у Јашију	99
Сл. 40. Турска карикатура	100
Сл. 41. Турска карикатура	100
III-24. Концентрациони логор <i>Сајмиште</i> , Београд	101
Сл. 42. Непозната девојчица чека на депортацију у близини Цеља, у Словенији	101
III-25. Патње младе Јеврејке из Сарајева	102
III-26. Антијеврејске мере у Грчкој	102
III-27. Фрагмент из успомена једног грчког Јеврејина из Солуна (1941–1943)	103
Сл. 43. Концентрациони логор Бањица у Београду	104
Сл. 44. Концентрациони логор Уштица, 1942.	104
III-28. Писмо Розалије Крамер Павлићевом официру, 20. октобар 1941.	104
Сл. 45. Насловна страна каталога антијеврејске изложбе у Загребу 1942.	105
ЧЕТВРТО Поглавље: Људска солидарност	106
IV-1. Разговор између партизана и усташа	106
Сл. 46. Плакат из румунских новина: <i>Спасите сирочиће</i>	107
IV-2. Прослава имендана у концентрационом логору	107
IV-3. <i>Допис интелектуалаца</i> упућен Ј. Антонескуу (април 1944)	108
IV-4. Извод из писма председника владе Грчке (7. октобар 1943) немачким властима	109
IV-5. Г. Енеску покушава да заштити Цигане	110
IV-6. Меморандум групе бугарских брица и фризера упућен министрима, у вези са Декретом о заштити нације	110
IV-7. Турска помоћ и подршка Грчкој	110
IV-8. Сведочење пензионисаног амбасадора Некдета Кента (Necdet Kent) у вези са његовим спасавањем турских Јевреја у Марсеју, Француска	111
IV-9. Из дневника бугарског војника у Западној Тракији, грчкој области под бугарском окупацијом	112

IV–10. Стојан Петров Чомаков, бугарски министарски опуномоћеник у Букурешту, прича смешну и дирљиву причу о односима између румунских војника, руских ратних заробљеника и бугарске заједнице у Румунији за време Другог светског рата	112
IV–11. Грчки Јеврејин описује како су православни Грци помагали његовој породици за време немачке окупације	113
Сл. 47. Турски Јевреји стоје испред турског конзулата у Паризу 1943. године, како би добили пасоше и визе помоћу којих ће се вратити у Турску	113
IV–12. Хумани третман Јевреја од стране румунског службеника	114
IV–13. Бугарски дипломата Иван Д. Станчов прича како га је немачки официр спасао од Гестапоа у Бугарској	114
Сл. 48. Тајна партизанска болница „Фрања“, поред Церкна у Словенији	115
IV–14. Алфонз Барон, повереник фабрике бомбона и чоколаде „Унион“, „Равнатељству усташког редарства“ 9. јула 1941	115
Сл. 49. Писмо једног анонимног Београђанина немачком војном команданту у Србији	116
ПЕТО ПОГЛАВЉЕ: Последице	117
Va. Ратни губици, жртве рата	117
V–1. Енвер Хоџа на мировној конференцији у Паризу о жртвама и материјалној штети у Албанији	117
Сл. 50. 17. новембар 1944.	117
<i>Табеле</i>	
1. Број убијених у Југославији, према националности	118
2. Грчки губици за време Другог светског рата	118
3. Грчки губици у трговачкој флоти за време Другог светског рата	119
Vб. Миграције за време и после рата	119
V–2. Фрагмент из извештаја федералног службеника министарства унутрашњих послова Немачке, упућеног челнику цивилне администрације Доње Штајерске, од 30. маја 1941. о масовним пресељењима Словенаца	119
V–3. Извештај високог представника за Љубљанску провинцију, од 24. августа 1942, о програму активности у региону	120
Сл. 51. Избеглице из Босне у Србији, 1941.	121
V–4. Прогон немачке мањине у Румунији после рата	121
V–5. Лична белешка британског премијера Винстона Черчила, адресирана на британског министра спољних послова, у вези с депортацијом румунских грађана немачког порекла у Русију (19. јануар 1945)	121
Сл. 52. Повратак словеначких домобранаца у јуну 1945.	122
Vв. Промене политичког система	123
V–6. Черчилова понуда за споразум о „процентима“	123
Сл. 53. Атињани славе долазак британске војске после ослобођења	123
V–7. Корак ка комунистичком монополу власти у Босни и Херцеговини после рата	123
V–8. Маја 1945. Јосип Хорват, новинар и историчар, посматра одлазак усташа и долазак партизана у Загреб	124
Сл. 54. Партизани улазе у Загреб 8. маја 1945.	124
Сл. 55. Митинг на Тргу бана Јелачића, маја 1945, пошто су партизани преузели власт	124
V–9. Фрагмент из извештаја о састанку Бугарске радничке партије (комуниста), на којој је расправљано о пресудама изреченим члановима бившег режима	125

V–10. Изводи из извештаја министра правде о броју људи којима је Народни суд Бугарске изрекао пресуду	125
V–11. Британски меморандум у вези са суђењима и извршењем пресуда против такозваних ратних злочинаца у ослобођеним и сателитским земљама	125
Сл. 56. Топао дочек македонских војних, политичких и државних вођа у ослобођеном Скопљу – главном граду југословенске Македоније (13. новембар 1944)	
V–12. Фрагмент који описује инвазију Црвене армије на Бугарску и преузимање власти од стране Отаџбинског фронта	126
Сл. 57. Београђани поздрављају бугарску војску	126
ШЕСТО ПОГЛАВЉЕ: Сећање на рат	127
VI–1. Интервју са Јожетом Пожаром (рођеним 1932. у Словенији), сирочетом Другог светског рата	127
VI–2. Извод из полубиографског романа Фикрета Демирага (Fikret Demirag)	128
VI–3. Бугарски партизански командант Денчо Знеполски о преиначавању историје покрета отпора у годинама после Другог светског рата	128
Сл. 58. Фреско-композиција Борка Лазеског	128
Сл. 59. Сцена из филма <i>Ужичка република</i>	129
VI–4. Генерал Ктин Санатеску (Ctin Sănătescu) о контрасту између „јавне“ информације и реалности на фронту (извод из његовог дневника)	129
Сл. 60. Ђорђе Андрејевић Кун (1904–1964), <i>Стрељање</i> , 1943.	129
VI–5. Анђелка Мартић у својој краткој причи <i>Сусрет</i> описује како дечак тражи свог оца партизана	130
VI–6. <i>Бегунац</i> – песма Јаковоса Камбанелиса	130
VI–7. Ивлин Во (Evelyn Waugh) описује партизански напад (из последњег дела његове ратне трилогије <i>Sword of Honour</i>)	131
Сл. 61. Плакат из грчког филма <i>Издаја</i> , 1964	132
Сл. 62. Плакат из грчког филма <i>Шта си ти радио у рату</i> , <i>Танасисе</i> , 1971.	132
VI–8. Извод из првог романа Добрице Ћосића <i>Далеко је сунце</i>	132
Сл. 63. Слика Фатоса Хаџиуа (Fatos Nahiu), која показује епизоду са бојног поља у Другом светском рату	134
Сл. 64. Слика Гури Мадија (Guri Madhi), која показује партизански напад на немачку војну јединицу	134
VI–9. Текст из књиге <i>Delirul</i> од Марина Преде (Marin Preda), објављене 1975, описује догађај из перспективе војника. Приметна је реалистичност описа, у којем се идеализам сукобљава са трагичном реалношћу рата	134
Сл. 65. Сцена из комичног стрипа <i>Балкан експрес</i> од Бранислава Кераца и Бранка Плавшића, на основу сценарија Гордана Михаића	135
VI–10. Изводи из романа <i>Дуван</i> Димитра Димова	135
VI–11. Кипарски Турчин Кемал Реџеп Сусузлу (Kemal Reser Susuzlu) говори о својим затвореничким данима, које је провео са вођом кипарских Грка Глафкосом Клеридесом (Glafkos Clerides)	136
Сл. 66. Сцена из албанског филма <i>Кад зора заруди</i>	137
Табела: Национални празници везани за Други светски рат	137
Мапа 2: Југоисточна Европа после Другог светског рата	138
Библиографија	139

Према речима историчара Марка Мазовера (Mark Mazover), „за развој Европе у двадесетом веку није било кључнијег искуства [од искуства Другог светског рата]... била је то битка за друштвену и политичку будућност самог континента... Нећемо бити кадри да разумемо потоњи ток европске историје ако не посветимо пажњу том огромном преокрету и не покушамо да установимо његове друштвене и политичке последице. Године нацистичке окупације, за којима је дошао хаос непосредног послератног периода, покидале су везе међу људима, уништиле домове и заједнице, а у многим случајевима разориле саме основе друштва.“

Премда историчари, кад испитују шта је довело до Другог светског рата, узимају у обзир низ чинилаца – најпре, да су после Првог светског рата народи земаља губитница сматрали да се победници односе према њима неправедно; затим, да су демократије у многим европским земљама биле крхке; и да је међународна економска криза из тридесетих година представљала тежак ударац за континент – готово сви историчари се слажу да главни узрок Другог светског рата лежи у агресивној империјалистичкој политици нацистичке Немачке, фашистичке Италије и Јапана.

Фокус ове читанке и збирке историјских извора изабран је на основу географски дефинисаних параметара и ограничен је на регион југоисточне Европе. За разлику од Мусолинија, у чијим је плановима за експанзију италијанске империје територија Балкана била битан, ако не и главни део (италијанска војска окупирала је Албанију 1939, а Грчку пред крај 1940), тај регион није заузимао високо место на Хитлеровом списку приоритета, бар не кад је реч о потенцијалном ангажману немачке војске. Ако се имају у виду велики нацистички планови за проширење на исток и окупација великих делова територије, војна операција у југоисточној Европи могла је значити само непотребно трошење људства и ресурса. Требало је да дипломатски притисак на земље које је снага немачког Blitzkrieg-а уплашила (или импресионирала) буде довољан да обезбеди немачку надмоћ и сарадњу потчињених. Изгледало је да се ствари у први мах развијају у том смеру: дипломатским притиском обезбеђена је немачка контрола над мађарским и румунским ресурсима, а Бугарска и Југославија су почетком 1941. приступиле Тројном пакту. Политичка оријентација, поновно отварање старих рачуна од стране екстремних националиста и страхови од рата или од комунизма навели су ове балканске земље да позицију неутралности замене пронацистичким ставом.

Албанија је препуштена Италији, а Грчка је коначно пала под нацистичку контролу. Хитлерова војна операција постала је неизбежна после Мусолинијевог неуспеха у потчињавању Грчке и британске одлуке да пошаље трупе у ту земљу. Када је група официра у Београду извела успешан државни удар, у којем је оборена влада која је неколико дана раније у име Југославије потписала Тројни пакт, Хитлер је наредио да Вермахт окупира ту земљу, као и Грчку. Упоредо с тиме и, до извесне мере, пре државног удара, део становништва изразио је на јавним демонстрацијама своје разочарење због припрема да Југославија уђе у Тројни пакт, а касније и због самог чина приступања. Ти догађаји имају како симболичан тако и морални значај, јер представљају први пример јавног противљења одлуци властите владе да се прикључи Тројном пакту. Осим моралне и симболичне важности коју је имало, ово јавно изражавање става – само по себи догађај без преседана – имало је и војни аспект: неки историчари сматрају да је Хитлерова одлука да нападне југоисточну Европу заправо била нервозна реакција на те догађаје. До извесне мере, та реакција изменила је смер Другог светског рата утолико што је нацистички

напад на Совјетски Савез одгођен. Стога се може поставити хипотетичко питање: какав би ток узео рат да су немачке трупе стигле у Москву у септембру уместо у новембру 1941?

До средине 1941. све балканске земље изузев Турске биле су или под нацистичком окупацијом, или у савезу с нацистима. Југославија је распарчана: Хрватска (са Босном и Херцеговином као једним од њених региона) постала је марионетска држава сила Осовине, док је остатак земље подељен на окупационе зоне под италијанском, мађарском и бугарском влашћу. И Грчка је подељена на три окупационе зоне под италијанском, немачком и бугарском влашћу. Турска је покушала да сачува неутралност, иако турско-немачки споразум о пријатељству, потписан јуна 1941, може да сугерише да је прихватила позицију која нагиње силама Осовине.

Хитлеров расистички начин мишљења и идеја о индустријализовању масовног убиства резултирали су убијањем око пет до шест милиона Јевреја до краја рата. Хитлерова расна политика обухватала је и друге етничке групе, какве су Цигани и Словени, али системска природа онога што је он звао „коначним решењем“ раздваја нацистички приступ „јеврејском проблему“ од општег нацистичког третмана мањина и чини од њега случај за себе, вредан посебног истраживања. На Балкану, као и у другим европским земљама, нацистичка окупација истерала је на површину и искоришћавала тензије које су испотиха кључале између различитих етничких група и дала неким мањинама могућност да се освете због тлачења или да наплате своје недаће. Тако је, на пример, Независна Држава Хрватска, која је стекла независност као марионетска држава сила Осовине и којом је владала једна екстремна националистичка партија, Усташе, прогонила Србе и Јевреје. Тај феномен није био ограничен на једно подручје; и другде су се екстремне националистичке групе упустиле у остваривање програма демографског инжињеринга. Нацисти и подршка коју су они добили на Балкану довели су до трансформације етничке композиције у региону. Јеврејско становништво пало је са 856.000 у 1930. години на мање од 50.000 у 1950. После рата, стотине хиљада етничких Немаца истеране су из Југославије и депортоване из Румуније, док су Словени и Албанци бежали из северне Грчке.

До краја тридесетих година десничарске диктатуре су свуда на Балкану замениле демократске владе и комунистичке партије су забрањене. Али, балканске диктатуре разликовале су се од фашистичких режима по томе што масовни фашистички оријентисани покрети у том региону нису успели да преживе, можда са изузетком јединог истински народног покрета који је симпатисао фашисте – Кодреануовог (Codreanu) покрета у Румунији. Страховит шок због тоталног рата и бекство неких шефова држава у изгнанство збрисали су предратне политичке елите. Нацистичка окупација оголила је неспособност државе да своје грађане заштити од насиља, глади и немаштине. Шок због живота под режимом нечувеног и систематског насиља пратила је и велика патња и деструкција која је током шест година погађала цивиле и дубоко трансформисала сва европска друштва, а посебно она у југоисточној Европи, где је због нацистичке политике експропријације и одмазде настала ужасна ситуација. Зато су глад и терор били главни чиниоци који су на почетку нагнали многе да уђу у борбу против нацизма, али су ти подстицаји на акцију касније допуњени идеолошким и политичким разлозима. Поред војне важности (мада је она била различита у свакој земљи), покрети отпора имали су огроман политички и морални утицај. За већину покрета отпора били су карактеристични егалитарна и морално узвишена визија послератног света и циљ праведније расподеле добара. Покрети отпора су, међутим, били фрагментисани и у условима ратом изазване неизвесности и идеолошке конфузије унутар готово сваке групе дошло је до унутрашњих борби, које су често прерастале у грађански рат. Како су после 1943. покрети отпора све више ницали, они су провоцирали одмазде од стране колаборационистичких милиција, подстичући тако у многим земљама другу врсту грађанског рата. Међутим, до 1944. масовни покрети отпора којима су доминирали комунисти били су у многим земљама спремни да преузму власт кад се нацисти повуку.

Силе изван југоисточног региона су, међутим, радиле у корист властитих циљева. Упркос растућој снази отпора, оне су за Балкан имале другачије планове, у којима самоопредељење државâ и народâ није играло никакву улогу. Октобра 1944, у исто време кад су масовни покрети били спремни да преузму власт, Черчил и Стаљин договорили су се о послератној подели сфера утицаја у југоисточној Европи: Грчка ће пасти под британску контролу; остале земље ће, са изузетком Југославије, за коју је нагодба била 50:50, бити препуштене Совјетском Савезу. Грчки комунисти су, после дуготрајног грађанског рата (1946–1949), коначно поражени. У Албанији и Југославији партизани комунисти брзо су преузели власт. Бугарска и Румунија претрпеле су окупацију совјетских трупа које су наметнуле комунистички режим. Пред крај четрдесетих, подела Европе на две зоне била је завршена и ратна непријатељства су се под притиском хладног рата трансформисала.

Из данашње перспективе, очигледно је да је Други светски рат био много више од низа битка и дипломатских преговора (мада је то, нажалост, главни, а понекад и једини утисак који ученици добијају из уџбеника): поред војне компоненте, Други светски рат је имао и својства верског, етничког и расног сукоба. Као што је напред речено, у неким земљама он се претворио у грађански рат – сукоб између различитих покрета отпора и између покрета отпора и колаборационистичких снага чије су акције понекад превазилазиле нацистичку суровост. Такви примери могу се наћи и у југоисточној Европи, па отуда и у овој збирци историјских извора. То, међутим, не значи да макар и на тренутак можемо да заборавимо ко су били главни злочинци, нити им можемо допустити да поричу своју одговорност за зло нанесено балканским народима и нацијама. Одговорност нациста за почетак рата, а тиме и за његове последице, не може бити умањена, а поготову не може да се доводи у питање. Но, имајући у виду злочиначки карактер нацистичког режима који је започео рат, остаје чињеница да су политичке елите у многим земљама нагињале нацистима. Очигледно је да су многе од тих елита искористиле могућност да (под алибијем хитлеризма) измире неке старе рачуне са суседима, ослободе се неких 'незгодних' мањина, или повећају властите поседе и стекну имовину. Очигледно је да те елите нису стигле ниоткуда, нити су могле да изроне из вакуума – у већини земаља у региону постојали су и отворени, и прикривени симпатизери нациста, а заједно са њима постојало је, на разним нивоима, и прећутно саглашавање са нацистичком идеологијом и латентна склоност према филозофији расних подела. Када би нека земља у региону приступила Тројном пакту или била окупирана од стране наци-фашиста, симпатизери су користили прилику да покажу да су лојални нацистичком режиму и да прихватају основе нацистичке идеологије. Тако је безусловни пристанак утврдио пут нацистима и допринео потоњим бруталностима.

Наша је намера да ученицима пружимо вишеслојну представу о Другом светском рату. У складу с тим, релативно мали број извора у овом приручнику бави се војним операцијама. Заузимајући такав став, нисмо желели да минимизирамо војни значај покретâ отпора у југоисточној Европи (нити велики допринос који је регион дао у збацивању фашизма и нацизма) – циљ је, пре, био да се макар делимично осветле они аспекти живота за време рата који су ређе заступљени у ученичким уџбеницима, у складу са жељама и сугестијама наставника који их користе у настави. Добро је познато да у већини уџбеника у југоисточној Европи политичка историја заузима повлашћено место, па је то, отуда, генерално случај и са представљањем Другог светског рата. Други садржаји, бар једнако важни, а сигурно занимљивији за ученике, на пример свакодневни живот, статус жена и деце, културни живот, одјек рата у књижевности и другим гранама уметности, љубав у ратним временима итд. у уџбеницима су најчешће занемарени и налазимо их само у назнакама.

Ова збирка садржи изворе из једанаест земаља југоисточне Европе и то има своје предности и своје мане. Највећа предност овакве концепције збирке извора лежи у томе што она учени-

цима омогућује да стекну мултиперспективни увид у овај историјски период. Поглед на одређени историјски период, у овом случају Други светски рат, са два или више различитих становишта требало би да буде не само занимљив него и непосредно користан: ученици имају могућност да читају и анализирају како се на исти проблем, догађај или процес гледало и гледа у регионалном суседству.

Анализирајући ове изворе, ученици ће у многим случајевима наићи на очигледне сличности – сиромаштво, глад, неизвесност и велику патњу који су обележили овај период у животу југоисточне Европе. На другој страни, наићи ће неке супротне, опречне изворе, који исти проблем третирају са сасвим различитог становишта или на сасвим другачији начин од онога који налазе у својим уџбеницима. У тим случајевима, наша сугестија није нужно да се ученицима постави питање да процене који је извор у праву, који је истинит, или најближи истини – довољно је да ученици постану свесни да ти извори постоје, то јест, да постану свесни чињенице да неки историјски догађаји и процеси нису недвосмислени, као што је можда представљено у њиховим уџбеницима. Наиме, у неким земљама (у већини земаља?) југоисточне Европе настава историје (а у складу с тим, и уџбеници историје имају ту концепцију) заснована је на 'једној јединој истини', па је за ученика изузетак да наиђе на опречне изворе. Имајући ово у виду, свесни смо да међу оним наставницима и ученицима који можда нису навикли да у својим уџбеницима и у настави историје уопште налазе опречне изворе, збирка извора заснована на мултиперспективном приступу може да изазове извесну дезоријентацију, чак одбијање. Ми смо, међутим, мишљења да без мултиперспективног приступа нема истинског, висококвалитетног изучавања, разумевања и учења историје – без њега, преостаје само памћење чињеница.

На другој страни, збирка извора конципирана на овај начин има озбиљне мане. Ево шта то значи. Ако се узме у обзир да је у ограниченом подручју ове збирке заступљен текстуални и визуелни материјал из једанаест земаља југоисточне Европе, очигледно је да таква збирка не пружа целовиту слику Другог светског рата у том подручју – очекивати то било би у најмању руку претенциозно. Од самог почетка овог пројекта били смо свесни те чињенице, тако да је било потребно начинити избор тема, односно изабрати само неке од многобројних аспеката Другог светског рата, док неки други, мада не мање важни, неће бити ни поменути. Изузев избора тема које су ређе представљене у уџбеницима, други важан критеријум при избору извора био је методолошки: настојали смо да укључимо што је могуће више извора који могу да изазову емоционалну реакцију код ученика (гнев, шок, наклоност, дивљење, смех...). Судбина обичних људи – трагична, херојска, смешна – често нам даје бољу, животнију слику сурових времена него ли прогласи, политичке изјаве или дипломатски извештаји (наравно, немамо намеру да њима одузимамо вредност, па су зато и они укључени у ову збирку).

Укратко, наша је намера да ученицима и наставницима понудимо унеколико другачији, мултиперспективан поглед на тамни период наше историје, с надом да ће ова збирка извора такође водити његовом бољем разумевању. Јер, упркос транспарентности и једноставности догађаја у Другом светском рату (бар када говоримо о његовој моралној компоненти, рецимо о очигледној разлици између добра и зла), у неким земљама југоисточне Европе још се вештачки стварају сумње у вези с тим догађањима захваљујући чињеници да су водећу улогу у већини покрета отпора имали комунисти. Уз то, у светској и европској историји западна перспектива маргинализује улогу коју је југоисточна Европа имала у Другом светском рату и понекад је подвргава давнашњим стереотипима о региону. Ми мислимо да ће ова збирка докумената допринети свеобухватнијем разумевању наше историје као дела историје човечанства.

Хронологија

Година	Месец	Свет	Југоисточна Европа
1939	Април		7 – Инвазија Италије на Албанију 12 – Албанска уставотворна скупштина проглашава персоналну унију са Италијом, а Виктора Емануела III краљем Албаније. Италијани именују марионетску фашистичку владу под Шефћетом Верлаћијем (Shefqet Verlaci) и убрзо припајају албанску војну и дипломатску службу италијанској
	Август	23 – Совјетско-немачки пакт „Рибентроп–Молотов“ садржи тајни споразум о будућој совјетској окупацији румунске Бесарабије	
	Септембар	1 – Инвазија Немачке на Пољску 3 – Британија и Француска објављују рат Немачкој 17 – Инвазија Совјетског Савеза на Пољску	7 – Румунија проглашава неутралност 15 – Бугарска проглашава неутралност
	Октобар		19 – Турска, Француска и Британија потписују споразум у Анкари о узајамној помоћи уколико их нападне нека европска сила на Медитерану
1940	Фебруар		15 – Нова ројалистичка влада Бугарске, на челу са професором Богданом Филовим
	Април	9 – Немачка упада у Данску и Норвешку	
	Мај	10 – Инвазија Немачке на Холандију, Белгију и Луксембург. Винстон Черчил постаје премијер Велике Британије 12 – Инвазија Немачке на Француску	
	Јун	10 – Италија проглашава рат Британији и Француској 22 – Француска потписује примирје са силама Осовине	26–27 – Румунија уступа Бесарабију и Северну Буковину, сходно совјетском ултиматуму
	Август		10 – Антисемитски закон у Румунији 30 – Под немачким и италијанским притиском Румунија уступа северну Трансилванију Мађарској

	Септембар	13 – Инвазија Италије на Египат 27 – Јапан се придружује силама Осовине	4 – Јон Антонеску је именован за председника већа министара Румуније 6 – Карол II абдицира у корист свога сина Михаила I; <i>de facto</i> владар Румуније је 'Conducator' Јон Антонеску 7 – Споразум у Крајови. Румунија враћа Бугарској јужну Добруџу
	Октобар		12 – Немачка војска улази у Румунију као „војни саветник“ 28 – Италија врши инвазију на Грчку користећи Албанију као базу
	Новембар	5 – Рузвелт поново изабран за председника 11 – Британци поражавају италијанску флоту код Таранта 20 – Мађарска се придружује савезу Осовине	Бугарска одбија да се придружи силама Осовине, да нападне Грчку или да потпише пакт о гаранцијама са СССР-ом 14 – Грчке трупе врше контранапад на албански фронт и у року од месец дана преузимају од Италијана све веће градове у јужној Албанији 23 – Румунија се придружује савезу Осовине 25 – Турска проглашава ратно стање у зони која обухвата Истанбул, Једрене, Киркларели, Текирдаг, Чанакале и Коцели 30 – Почиње помрачење у Истанбулу
	Децембар	9 – Британске трупе почињу да избацују Италијане из Египта	Бугарски парламент изгласава профашистичке законе: Закон о организацији бугарске младежи и антисемитски Закон о заштити нације 19 – Из Турске карго бродом „Куртулус“ (Независност) послата помоћ у Грчку
1941	Јануар	9 – Британска инвазија на Еритреју	20 – Бугарски кабинет гласа за потписивање Тројног уговора 21–23 – Побуна (фашистичке) Гвоздене гарде у Румунији, поражена интервенцијом генерала Антонескуа
	Фебруар		8 – Немачка и Бугарска потписују војни пакт 17 – Бугарско-турска декларација о неутралности
	Март	11 – САД почињу да снабдевају Британце и друге савезнике ратним материјалом 24 – Ромел почиње прву офанзиву у Либији	1 – Бугарска се придружује силама Осовине; Немачка војска улази на бугарску територију 24 – Турско-руска декларација: у случају да било која страна нападне Турску, совјетска Русија остаће неутрална

			<p>25 – Југославија се придружује савезу Осовине</p> <p>27 – После масовних протеста, југословенска влада бива збачена у војном <i>coup d'etat</i></p>
	Април	<p>11 – Почиње немачка опсада Тобрука</p> <p>13 – Совјетски Савез и Јапан потписују петогодишњи пакт о ненападању</p>	<p>Пропао покушај пробританског пуча од стране левих Сељака у Бугарској</p> <p>6 – Инвазија Немачке на Југославију и Грчку</p> <p>10 – Стварање Независне Државе Хрватске (НДХ), марионетске државе под немачко-италијанском доминацијом</p> <p>11–15 – Мађарска војска окупира Бачку у северној Србији (Војводина)</p> <p>17 – Југословенска војска се предаје</p> <p>19 – Бугарска војска улази у Македонију, југоисточну Србију и егејску Тракију</p> <p>23 – Грчка потписује примирје са Немачком</p> <p>30 – Анте Павелић доноси неколико расних закона у Независној Држави Хрватској</p>
	Мај	<p>27 – „Бизмарк“ потопљен. Рузвелт проглашава ванредно стање због догађаја у Европи и Африци</p>	<p>12–13 На Равној гори група официра и војника Друге армије, на челу са пуковником Драгољубом Михаиловићем, почела организовање герилског покрета</p> <p>17 – Пропао покушај младог револуционара Васила Лачија (Vasil Laci, 1922–1941) у Тирани да убије краља Виктора Емануела III</p> <p>18 – Павелић и Мусолини потписују споразум у Риму: НДХ уступа највећи део далматинске обале Италији</p> <p>21–31 – Критска битка. Грчки кабинет и краљ напуштају земљу и одлазе у Каиро; Грчка је подељена на три окупационе зоне, које контролишу немачка, италијанска и бугарска војска</p> <p>31 – Уклањање свастике са Акропоља: први симболичан чин отпора</p>
	Јун	<p>22 – Немачка, Италија и Румунија нападају Совјетски Савез; Турска проглашава неутралност</p> <p>26 – Финска објављује рат Совјетском Савезу</p>	<p>5 – У околини Гацка, у Херцеговини, почео спонтани устанак становништва као реакција на насиље усташке власти</p> <p>18 – Потписан турско-немачки споразум о пријатељству и ненападању</p> <p>22 – Први хрватски партизански одред основан у околини Сиска, чиме је почео устанак у Хрватској</p> <p>24 – Бугарски комунисти отпочињу оружани устанак</p>

			<p>25 – Турско-немачки споразум ратификован јединственим гласањем у турској народној скупштини</p> <p>29 – Мусолини проглашава „Велику Албанију“</p>
	Јул	<p>12 – Британија и Совјетски Савез потписују споразум којим се додељује помоћ Совјетском Савезу</p> <p>24 – Јапан окупира Француску Индокину</p> <p>26 – САД обустављају трговину са Јапаном</p>	<p>7 – Почиње партизански устанак у Србији</p> <p>13 – Почиње партизански устанак у Црној Гори</p> <p>22 – Почиње партизански устанак у Словенији</p> <p>27 – Почиње партизански устанак у Босни и Херцеговини</p>
	Септембар	<p>8 – Немци опседају Лењинград</p> <p>19 – Немци заузимају Кијев</p>	<p>Оснивање три главне грчке организације отпора: ЕДЕС (Национална демократска унија Грчке), ЕККА (Национално и друштвено ослобођење), ЕАМ (Национални ослободилачки фронт);</p> <p>Усташе отварају концентрациони логор Јасеновац око 100 км јужно од Загреба;</p> <p>У Румунији почиње депортација више од 100.000 Јевреја у Транснистрију, при чему велики број људи умире због рђавих животних услова</p>
	Октобар	<p>17 – Хидеки Тојо постаје премијер Јапана</p>	<p>Масовне одмазде немачких окупационих власти против цивилног становништва у Србији</p> <p>11 – Почиње партизански устанак у Македонији</p>
	Новембар	<p>18 – Британци почињу офанзиву у Либији</p>	<p>Почетак грађанског рата између партизана и четника у Србији</p> <p>8 – Основана Комунистичка партија Албаније</p> <p>13 – Немци одбијају услове четника за сарадњу против југословенских партизана; упркос томе, четници настављају да се боре против партизана и избегавају да се боре против Немаца</p>
	Децембар	<p>5 – Зауостављен немачки поход на Москву</p> <p>7 – Јапан бомбардује Перл Харбур</p> <p>8 – Јапан објављује рат САД и Британији</p> <p>11 – Немачка и Италија објављују рат САД</p>	<p>12 – Независна Држава Хрватска објављује рат САД и Британији</p> <p>13 – Бугарска објављује рат Великој Британији и САД</p>
1942	Јануар	<p>21 – Ромелов Афрички корпус почиње контраофанзиву у Либији</p>	
	Фебруар	<p>15 – Јапан заузима Сингапур</p>	<p>ЕАМ одлучује да формира оружану герилу (Национална популарна ослободилачка војска – ELAS)</p>

	Јун	4–6 – Битка за Мидвеј 21 – Ромел заузима Тобрук	
	Јул		Основана оружана секција EDES-a
	Август	12 – Черчил и Стаљин састају се са представницима САД и француског Покрета отпора да би расправљали о Другом фронту 13 – Генерал Монтгомери узима команду над британским снагама у Египту 19 – Пропао напад савезника на Диеп	Немачке окупационе снаге „решавају јеврејско питање“ у Србији убијајући готово 90 одсто јеврејског становништва до краја лета 1942 25 – Први број <i>Zëri и Popullit</i> (Глас народа), часописа који репрезентује идеологију албанског комунистичког покрета
	Септембар	22 – Немци стижу до центра Стаљинграда	Британски одред тајно се искрцава у Грчкој 16 – Конференција у Пези: оснивање албанског антифашистичког националног ослободилачког фронта
	Октобар	23 – Монтгомеријеве снаге нападају Ел Аламејн у Египту	Оснивање антикомунистичке организације „Balli Kombëtar“ у Албанији
	Новембар	8 – Прва велика инвазија савезника у Мароку и Алжиру 13 – Британци поново заузимају Тобрук 19 – Совјети почињу контраофанзиву на Стаљинград	12 – Увођење турског пореза на приход од капитала 25 – Здружене британске, ЕАМ-ове и EDES-ове снаге подижу у ваздух железнички мост Горгопотамос (Грчка) 26 – У Бихаћу (Босна и Херцеговина) партизани оснивају своје највише политичко тело – АВНОЈ (Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије)
1943	Јануар	31 – Генерал Фон Паулус предаје немачку 6. армију код Стаљинграда	
	Март	5 – Почиње савезничко бомбардовање Рура	5 – Генерални штрајк у Атини спречава мобилизацију грчких радника Март–мај – бугарско друштво успешно се супротставља „коначном решењу“ и депортацији бугарских Јевреја Март–јун – депортација око 50.000 Јевреја из Солуна у Аушвиц
	Јун	13 – Снаге Осовине поражене у Тунису; окончана афричка кампања	14 – Партизани у Оточцу оснивају највише политичко тело за Хрватску – ЗАВНОХ (Антифашистичко веће народног ослобођења Хрватске)
	Јул	5–17 – Велика тенковска битка код Курска на Источном фронту: совјетска победа 9 – Савезници се искрцавају на Сицилији 25 – Мусолини збачен и ухапшен, наслеђује га Пјетро Бадолђо	10 – Основана Национална ослободилачка војска Албаније

	Август		2 – Потписан споразум у Мукђеу између Националне ослободилачке војске Албаније и Balli Kombëtar. Само неколико дана касније одбацују га Централни комитет Комунистичке партије Албаније (СРА) и Национално ослободилачко веће 28 – Бугарски краљ Борис III умире у Софији; проглашење краља Симеона II
	Септембар	3 – Савезници прелазе са Сицилије на италијанско копно 8 – Италија се предаје савезницима 12 – SS ослобађа Мусолинија и одводи га у Немачку	8 – Партизанске трупе привремено заузимају Сплит (Хрватска) и тамошње огромно италијанско складиште 9 – Избори за регента у Бугарској: принц Кирил, професор Филев и генерал Михов 9. септембар–10. октобар – југословенски партизани разоружавају 10. италијанску дивизију, две дивизије придружују се партизанима 17 – Британско-америчка војна мисија код југословенских партизана долази на ослобођену територију у западној Босни и Херцеговини 20 – ЗАВНОХ проглашава поновно уједињење територије, коју је окупирала Италија, са Хрватском и Југославијом
	Октобар	13 – Италија објављује рат Немачкој	
	Новембар	7 – Ослобођен је Кијев; немачка одбрана на Дњепру се мрви 28–1. децембар – Черчил, Рузвелт и Стаљин састају се у Техерану да испланирају савезничко искрцавање у Француској	20 – Следбеници краља Зогуа на челу са Абазом Купијем оснивају партију „Legaliteti“, с циљем да после рата у Албанији поново установе монархију 29 – У Јајцу (Босна и Херцеговина) АВНОЈ установљује партизанску владу (НКОЈ – Национални комитет ослобођења Југославије)
	Децембар	24 – Ајзенхауер именован да управља искрцавањем у Европи	7 – Рузвелт, Черчил и Инени (Inönü) састају се у Каиру
1944	Јануар	27 – Совјети поражавају Немце код Лењинграда	Оснивање жандармерије у Бугарској за борбу против оружаног отпора 8 – У писму НКОЈ-у (југословенска партизанска влада) Черчил обавештава да ће Британија престати да помаже четнике. Од тог тренутка сва помоћ даје се искључиво партизанима
	Март	15 – Инвазија Јапана на Индију	10 – ЕАМ установљује политички комитет националног ослобођења (РЕЕА), другу грчку администрацију, паралелну официјелној влади у Грчкој

	Мај	9 – Совјети поново освајају Севастопољ 18 – Немци се повлаче из Монте Касина	Уговор у Либану води споразуму о формирању грчке националне коалиционе владе са Ј. Папандреуом као грчким премијером; Депортација више од 100.000 Јевреја из северне Трансилваније (под мађарском влашћу) у немачке логоре уништења 24 – Албански комунисти на конгресу у Пермету бирају национално-ослободилачко антифашистичко веће као највише легислативно тело и оснивају комитет са атрибутима привремене владе
	Јун	6 – Дан Д, искрцавање савезника у Нормандију	1 – Нова ројалистичка влада у Бугарској, на челу са Иваном Багрјановим
	Јул	20 – Атентат на Хитлера пропада 25 – Савезници започињу пробијање из Нормандије	
	Август	15 – Савезници се искрцавају у јужној Француској 25 – Париз је ослобођен	2 – Турска одлучује да прекине односе с Немачком 12 – Черчил и Тито срећу се у Напуљу 23 – <i>Coup d'état</i> у Румунији: краљ Михаил уз подршку коалиције највећих партија и комуниста хапси Антонескуа и његову владу; Румунија се предаје Совјетима 26 – Бугарски премијер Багрјанов проглашава неутралност, у Анкари започиње припреме за почетак преговора са САД и Великом Британијом и шаље делегацију у Каиро 29 – Југословенски краљ Петар II разрешава дужности начелника штаба Врховне команде Југославије Дражу Михаиловића и признаје Тита као вођу отпора у Југославији 30 – Павелић спречава <i>coup d'état</i> Независној Држави Хрватској и остаје лојалан силама Осовине
	Септембар	3 – Ослобођен је Брисел 19 – Примирје између Финске и савезника 25 – Савезници пробијају Готску линију у Италији	Партизани и јединице Црвене армије почињу борбе за ослобођење Србије 2 – Бугарски регенти, предвођени Константином Муравјовим, именују владу проруских политичких партија (прва влада формирана из редова политичких партија од маја 1934) 3 – Формирање нове грчке националне коалиционе владе под Јоргосом Папандреуом 5 – Совјетски Савез објављује рат Бугарској

			<p>8 – Црвена армија улази у Бугарску; примирје између Совјетског Савеза и Бугарске; Бугарска објављује рат Немачкој</p> <p>9 – Комунисти преузимају власт у бугарској влади Отаџбинског фронта на челу с Кимоном Георгијевим (вођом партије „Звено“), у којем доминирају комунисти</p> <p>12 – Румунија потписује примирје са савезницима: признаје совјетску власт у Бесарабији и северној Буковини и врховну власт савезничког Контролног комитета, којим доминирају Совјети</p>
	Октобар	<p>2 – Немци сламају побуну у Варшави док неколико километара даље совјетске јединице праве паузу и опорављају се; савезници продире кроз Западни зид у Немачку</p> <p>9 – „Споразум о процентима“ између Черчила и Стаљина у Москви</p> <p>23 – Савезници признају Де Гола као привременог председника привремене француске владе</p>	<p>5 – Британци се искрцавају у Грчкој</p> <p>8 – Бугарска почиње ратне операције против Немачке</p> <p>12 – Немачка војска напушта Атину</p> <p>14 – Британци улазе у Атину</p> <p>18 – Грчка влада улази у Атину</p> <p>20 – Совјетска Црвена армија и југословенски партизани ослобађају Београд</p> <p>23 – Антифашистички комитет националног ослобођења постаје привремена демократска влада Албаније, са Енвером Хоџом као премијером</p> <p>25 – Румунска војска и Црвена армија ослобађају територију Трансилваније од мађарске армије</p> <p>28 – Примирје између антифашистичке коалиције и Бугарске</p>
	Новембар	<p>7 – Рузвелт по четврти пут постаје председник САД</p>	<p>13 – Партизани ослобађају Скопље</p> <p>29 – Албанија се ослобађа Немаца</p>
	Децембар	<p>15 – САД се искрцавају на Миндору, Филипини</p>	<p>3 – ЕАМ организује демонстрације у Атини, које завршавају крвопролићем; почињу борбе између ЕАМ-ELAS-а и владиних снага које уживају британску подршку</p>
1945	Јануар	<p>17 – Совјети окупирају Варшаву</p> <p>19 – Немачка у потпуности одступа са Источног фронта</p> <p>20 – Мађарска потписује примирје са савезницима</p>	<p>Око 70.000 етничких Немаца из Румуније депортировано је у СССР</p>
	Фебруар	<p>4–11 – Черчил, Рузвелт и Стаљин састају се у Јалти</p> <p>8 – Савезници покрећу главну офанзиву да би стигли на Рајну</p> <p>13–14 – Савезничко бомбардовање уништава Дрезден</p> <p>19 – САД се искрцава на Иво Џиму</p>	<p>Потписивање споразума у Варкизи о расписивању општих избора и плебисциту у вези с монархијом у Грчкој, о распуштању герилских организација и ELAS-овој предаји оружја</p> <p>23 – Турска објављује рат Немачкој и Јапану</p>

	Март	<p>3 – Финска објављује рат Немачкој 9 – САД бомбардују Токио 22 – Патон прелази Рајну код Опенхајма 23 – Монтгомери прелази Рајну северно од Рура</p>	<p>6 – Совјети налажу да се именује коалициона влада Румуније на челу са Петру Грозом, али тако да је контролишу комунисти 7 – Формира се привремена влада Демократске Федеративне Југославије, са Титом као председником и с доминацијом партизана над члановима владе у егзилу (23:5)</p>
	Април	<p>12 – Рузвелт умире, Хари С. Труман постаје председник 23 – Совјети улазе у Берлин 25 – Снаге САД и Совјетског Савеза срећу се на реци Елби; почиње конференција Уједињених нација у Сан Франциску 28 – Италијански партизани стрељају Мусолинија 30 – Хитлер извршава самоубиство у Берлину</p>	<p>6 – Ослобођено Сарајево 14 – Формирана влада федеративне државе Хрватске, под комунистичком доминацијом 28 – САД признаје Титову привремену југословенску владу</p>
	Мај	<p>1 – Берлин се предаје совјетским трупама 7 – Немачка формално капитулира</p>	<p>2 – Југословенска партизанска војска улази у Трст и ствара напету поделу (касније на Зону А & Б) између Италије и Југославије 6 – Павелић и његова влада беже из Загреба према Аустрији 8 – Партизани ослобађају Загреб</p>
	Јун	<p>5 – Савезници деле Немачку на четири окупационе зоне 26 – Представници педесет земаља потписују Повељу Уједињених нација. Основане Уједињене нације</p>	<p>10 – АВНОЈ постаје привремена народна скупштина Југославије</p>
	Јул	<p>17–2. август – Черчил, Стаљин и Труман срећу се у Потсдаму да планирају мир у Европи и заврши напад на Јапан</p>	
	Август	<p>6 – На Хирошиму бачена атомска бомба 9 – На Нагасаки бачена атомска бомба 14 – Јапан капитулира</p>	

МАПА 1: Други светски рат, 1939–1942.

ПРВО ПОГЛАВЉЕ

Политички контекст

Сврха првог поглавља је да послужи као својеврстан оквир, пошто већина одабраних докумената спада у политичку историју, што у осталим поглављима није случај. На почетку су дати описи неколицине еминентних политичких вођа из оног времена; они пружају вредне информације о предмету описâ, као и о њиховим ауторима. Због тога сматрамо да је понуђени материјал релевантан и да има аналитичку вредност. Ове скице праћене су карактеристичним идеолошким исказима којима су владајуће структуре покушавале да оправдају своје деловање и/или сâмо своје постојање, а такође и неким идеолошки обојеним исказима припадника покретâ отпора.

Потпоглавље *Војске и војници* је, из разумљивих разлога, прилично обимно. То је последица чињенице да се у неким земљама на сразмерно малом терену сусретало неколико војски (окупационе силе, колаборационистичке војске, покрети отпора). Покушали смо да бар у извесној мери објаснимо њихове активности, њихову идеолошку позадину, њихове циљеве и њихове (често веома сложене) међусобне односе. Ту су, затим, документи који се баве односима између различитих страна у рату и суседних земаља.

Завршно потпоглавље *Верске организације* доноси документе који приказују активности верских организација за време рата: колико су отворено и јасно верске организације показивале свој став према самом рату, према укљученим странама, према припадницима других нација/религија, према ратном страдању, ратним злочинима итд.

1a. Вође и идеологије

I–1. Фицрој Меклин, Черчилов изасланик код партизана, о Титу 1943. године

„Тито је средњег раста и помно обријан. Лице му је било опаљено од сунца, а коса челично-сиве боје. Уста су му веома чврста, а очи живахне и плаве. (...) Питао сам се какав ће утисак на мене оставити тај човјек кад га успоредим с комунистима које сам сусретао у Русији? (...) Једно ми је одмах упало у очи: спремност да свако питање размотри са свих страна и да одмах – ако је потребно – донесе о томе одлуку. Чинило ми се да је посве сигуран у себе. Тај је човјек старјешина, а не подређени. За мене је то било нешто посве ново – у једном комунисту открити толику сигурност и самосталност.“

Разговор Фицроја Меклина са Титом у партизанском Београду 1944¹

„Том згодом обавијестио сам Тита какву је срџбу изазвао код савезника његов потајни одлазак с Виса. (...) Рекао сам Титу да је г. Churchilla веома увриједило како је он био отишао. Такођер сам га обавијестио о неразумном понашању неких његових подређених и о трвењима и безбројним ситнијим потешкоћама до којих је дошло у вријеме његова избивања.

Јасно се видјело да га је то искрено ражалостило. Казао ми је како му је жао што чује да су се његови подређени неразумно понашали према нама, али је додао да ће се све то одмах исправити. (...)

¹ Њихов први састанак пошто је Тито тајно напустио острво Вис (где су га чувале британске снаге) како би се срео са Стаљином.

Одвратио сам да ми је то драго. 'Међутим', додао сам 'мени се чини да ви не увиђате како је главни узрок свему томе био ваш нестанак и чињеница да нам уопће нисте казали камо идете.' Али Тито или ово није могао или није хтио схватити, већ је недужно говорио: 'Недавно је г. Churchill отишао у Quebec да се тамо састане с председником Rooseveltom, али сам о томе сазнао тек кад се оданле вратио. Међутим, ја се због тога нисам разљутио.'

MacLean, стр. 14-15, 240-241

К Јосип Броз Тито рођен је 1892. у Кумровцу, у близини Загреба. Изучио је занат и радио као бравар и фабрички радник. На почетку Првог светског рата мобилисан је у аустроугарску војску и послат на источни фронт. Руси су га заробили, па је неколико година провео у Русији, где се упознао с бољшевичким идејама. Затим се 1920. године вратио у отаџбину, новоосновану државу Југославију. Прикључио се Комунистичкој партији. Неколико пута је хапшен и провео је неколико година у затвору. Године 1937. долази на чело Комунистичке партије Југославије. Године 1941. постао је главни организатор покрета отпора, а касније Врховни командант партизанских снага. После рата постао је председник Југославије и владао је у диктаторском духу до своје смрти 1980. године.

? Шта се Меклину допало код Тита? Шта му се није допало? Зашто је Тито оставио добар утисак на Маклина приликом првог сусрета? (Каква је била његова комунистичка репутација?) Шта је покварило њихове односе? Да ли се Тито, по твом мишљењу, понашао некоректно према својим британским савезницима? Титови симпатизери цене његово 'дрско' понашање приликом последњег сусрета с Маклином, јер у њему виде потврду постојано независног духа Југославије. Шта ти мислиш о томе? Да ли су Британци желели да успоставе односе засноване на равноправности, или су у том савезништву хтели да доминирају?

► **Сл. 1. Јосип Броз Тито, вођа партизанског народноослободилачког покрета, и генерал Дража Михаиловић, командант Југословенске војске у отаџбини (четници)**

Београд, Народна библиотека Србије, Збирка плаката

К Превод:
„100.000 златних рајхсмарака!
100.000 златних рајхсмарака биће додељено ономе ко ухвати комунистичког лидера Тита живог или мртвог.“

„Награда 100.000 златних рајхсмарака!
100.000 златних рајхсмарака биће додељено ономе ко ухвати бандитског вођу Дражу Михаиловића живог или мртвог.“

I–2. Павелићев фотограф сведочи о његовој личности 1961. године

„Била је права мука фотографски портретирати Павелића, јер је на свим сликама испадао онакав какав је доиста и био: мрк и с познатим разбојничким изразом. Те се фотографије наравно нису допадале његовој супрузи 'фараонки Мари', тако да су се по њеном изричитом налогу снимања опетовала у недоглед. (...) Напосокон она је пронашла рјешење како да њен муж изгледа блаже пред фотографима: захтијевала је да му причају вицење док позира.“

Војиновић, стр. 16

Кључ Анте Павелић рођен је у Брадини (Босна и Херцеговина) 1889. године. По професији је био правник. У младости ступио је у Странку права. После завођења диктатуре у Југославији 1929. године, Павелић је емигрирао и заједно са својим усташким покретом снажно се залагао за збацивање диктаторског режима и укидање државе Југославије. Павелић је за добио симпатије фашистичких вођа, понајвише Мусолинија, који је веровао да помажући Павелића може да припоји Италији обалне делове Хрватске. После слома Југославије, Мусолини и Хитлер омогућили су Павелићу да створи марионетску Независну Државу Хрватску (надаље: НДХ). На самом крају Другог светског рата Павелић је побегао у иностранство (Аргентина, Шпанија). Умро је 1959. године.

? Пажљиво осмотрите фотографију. Да ли је фотограф рекао истину? Да ли је на основу фотографија могућно ишта сазнати о карактеру фотографисане личности? Шта нам о Павелићу као личности говори чињеница да није умео да се смеје? (Он је о себи вечито мислио као о смртно озбиљном вођи?) Фотограф је дао сведочење дуго времена после Павелићевог пада; да ли би то сведочење било другачије да га је фотограф дао у време док је Павелић био на власти? Шта фотограф хоће да каже о Павелићу кад говори о односима између њега и његове жене? Може ли трач да буде историјски извор?

► Сл. 2. Анте Павелић

www.pavelicpapers.com

? Размисли о питањима која се односе на сведочење Павелићевог фотографа (текст I–2).

I–3. Описи Мехмета Шехуа и Енвера Хоџе

„Неколико дана касније, Маклин се вратио и у посету, прву од многих, дошао нам је Главни штаб LNÇ-а,² чија су два водећа

² LNÇ – Levizija Nacional Clirimtare (Покрет националног ослобођења) – организација којом су за време Другог светског рата у Албанији руководили комунисти. LNÇ је организовао највећи оружани отпор у земљи. Пошто је за време и после рата елиминисао све друге политичке групе, прогласио се јединим заслужним за ослобађање Албаније и захваљујући томе је после рата постао водећа сила у земљи.

члана били Мехмет Шеху³ и Енвер Хоџа.⁴ Мехмет Шеху био је низак, мишићав, смеђокос, болесно жуте боје лица, тридесетогодишњак који се ретко смејао, изузев кад би видео несрећу других. Добро је говорио енглески, био је веома способан и имао је неупоредиво више војних знања од већине других Албанаца.

Енвер Хоџа био је сасвим другачији – висок човек с превише мяса и млитавог стиска руке. Није био војник иако је имао војних претензија, али је био друштвенији од Шехуа и са нама је разговарао на течном француском. Могућно је да нас није волео, али је бар скривао своја осећања, док сте код Шехуа могли да осетите непријатељство. Хоџа је имао 35 година. Школовао се у средњој школи у Ђирокастру, у *lycée* у Корчеу и на универзитету у Монпељеу, у Француској, који је био принуђен да напусти јер није положио испите. Отишао је у Брисел и Париз да студира права. Није дипломирао.

Вратио се у Албанију и постао учитељ француског језика у државној гимназији у Тирани; касније је, и даље као учитељ француског, пребачен у Корче. Увек смо га знали као 'професора Енвер Хоџу' – вероватно је ту титулу узео с обзиром на свој наставнички стаж. Напустио је предавачки посао 1940. године и почео да води дуванску радњу, која је постала комунистичка ћелија и место где су се састајали антидржавни елементи; после оснивања Комунистичке партије Албаније 1941. постао је генерални секретар Централног комитета Партије и на том положају је вероватно био и кад смо га ми први пут срели.“

Smiley,⁵ стр. 56

❓ Какве разлике учаваш између двојице гореописаних вођа? Мислиш ли да су разлике у њиховим карактерима биле важне за њихов успех? Како аутор даје читаоцу наговештај о својим осећањима према Шехуу и Хоџи?

³ Мехмет Шеху родио се 10. јануара 1913. у Корушу, у јужној Албанији. Тридесетих година двадесетог века студирао је на војној школи у Напуљу. Од 1937. до 1939. борио се у Шпанском грађанском рату, у интернационалној бригади „Гарибалди“. Од 1939. до 1942. био је у интернирском логору у Француској. Од 1942. Шеху је учествовао у партизанском покрету и у раду албанске Комунистичке партије. Од 1944. до 1945. био је члан Антифашистичког већа националог ослобођења (привремена влада). Током рата, Шеху је изишао на глас као суров функционер. По његовом наређењу, погубљена је већина племенских вођа у планинама северне Албаније. Када је Албанија ослобођена немачке окупације, Шеху је постао начелник генералштаба. Од 1948. до 1954. био је потпредседник Већа министара и министар унутрашњих послова (и шеф тајне полиције). Године 1954. наследио је Енвера Хоџу на месту председника Већа министара и остао је на том положају до 1981. Шеху је сматран десном руком Енвера Хоџе и био је поштован као „друга личност“ у Албанији. Тврди се да се Шеху 1981. успротивио изолационизму Енвера Хоџе и да је због тога оптужен да је југословенски шпијун. На дан 17. децембра 1981. нађен је мртав у својој спаваћој соби, са метком у глави. Према званичном саопштењу (од 18. децембра), извршио је самоубиство у стању нервног слома, што је према албанском закону био злочин. Шеху је проглашен „народним непријатељем“ и сахрањен је на пустопољини у близини Тиране. После његове смрти тврдило се да није био само агент југословенских тајних служби, него и ЦИА и КГБ. У Хоџиној књизи *Titoites* (1982) неколико поглавља посвећено је денунцирању Шехуа. Са изузетком те књиге, Шехуово име ишчезло је из званичне историје Албаније.

⁴ Енвер Хоџа рођен је 16. октобра 1908. у Ђирокастру. Године 1930. добио је стипендију за студије у Монпељеу; стипендија је окончана 1934. После тога отишао је у Париз и тамо остао до позне 1935. У Брисел је отишао 1935. и радио у албанској амбасади у Белгији. Отпуштен је 1936. због својих револуционарних идеја. Године 1936. вратио се у Албанију и неколико месеци је предавао у средњој школи у Тирани, а у априлу 1937. у *lycée* у Корчеу. Отпуштен је 1939. са образложењем да је „противник режима“. Осмог новембра 1941. основана је Комунистичка партија Албаније и Енвер Хоџа је постао изабрани члан Привременог централног комитета. Новембра 1944. изабран је за премијера, а 11. јануара 1946. за председника Министарског већа. Енвер Хоџа диктаторски је владао Албанијом од 1944. до 11. априла 1985, када је умро.

⁵ Дејвид Смајли (David Smiley) био је капетан британске војске и као добровољац придружио се Егзекутиви за специјалне операције (Special Operations Executive) на Балкану, а посебно у Албанији. Он даје жив опис Другог светског рата и својих званичних контаката са комунистима, а затим и ројалистима у организовању албанског антифашистичког отпора.

I-4. Енглески шпијун о Јулију Манију (Iuliu Maniu), вођи политичке опозиције у Румунији

„Манију је (...) био један од најмање бомбастичних хероја које је једна земља икад дала – поштен, мудар, пречесто у праву и савршено лишен помодне ратне високопарности. Крхке грађе, интеллигентних очију, обучен доста формално, више је личио на провинцијског бележника него што је одговарао популарној представи о вођи покрета отпора. Године 1938. морао је имати шездесет осам година, али је изгледао млађе (...) Од почетка је себи и својој партији поставио високе стандарде понашања. Предузете су мере да се предупреду антисемитске демонстрације. Охрабривао је страна улагања и мада су неке његове колеге несумњиво напуниле сопствене џепове, не може се ни замислити да је сâм Манију узимао било какво мито. Он и његови блиски сарадници – људи као Јон Михалче (Ion Michalche) и економист Мадгару (Madgaru) – спадају међу најистакнутије Румуне двадесетог века.“

Porter, стр. 18, 20

I-5. Метаксасова порука уредницима и издавачима свих грчких новина (30. октобар 1940)

„Турска није савезник Немачке као што је то била 1916, него је савезник Британије. Бугарска, наравно, и сада као и онда калкулише, али се, у сваком случају, у овом тренутку и бар за сада, не усуђује да се покрене. Време, међутим, не ради за силе Осовине. Оно ради за противнике земаља Осовине. На крају, за Немачку би, у сваком случају, било могућно да победи само ако би остварила светску доминацију. Али, у Денкерку се коначно показало да светска доминација Немачке није могућна. [...] Већ сада, после неправедног напада Ита-

лије, политика коју следим је Венизелосова политика вечног сећања. Јер, то је политика изједначавања грчке политике са судбином оне силе за коју је, кад је о Грчкој реч, океан увек био морска површина која спаја, а не граница која раздваја. [...] За Грчку је Енглеска природни савезник; Енглеска је вишеструко доказала да је бранитељ Грчке, а у појединим тренуцима и њен једини бранитељ. Победа неће и не може бити ничија до њена. Биће то победа англосаксонског света; и пошто до тог датума није успела да постигне коначни резултат, Немачка ће бити осуђена да буде смрвљена његовим рукама. Зато се од овог тренутка не сме веровати да за силе Осовине на хоризонту нема облака, чак ни у смеру Истока, а Исток је увек место тајне. Увек је било тако, али је он данас више него икад раније пун неочекиваних догађаја и тајни. Зато ћемо на крају ми тријумфовати. [...] Постоје тренуци кад народ, ако хоће да остане велики народ, себи дугује да буде кадар да се бори чак и без икакве наде у победу. Само зато што је то оно што треба да учини.“

Metaxas, стр. 525–526

На дан 28. октобра 1940. Италија је Грчкој поставила ултиматум. Јоанис Метаксас (Ioannis Metaxas), грчки премијер и диктатор од 4. августа 1936, одмах је одговорио „ОХИ“ (НЕ) и дан „ОХИ“ остао је други грчки национални празник иако је Метаксасова диктатура и данас непопуларна. На дан 30. октобра, док су италијанске трупе и даље напредовале, а италијански авиони бомбардовали, Метаксас се обратио уредницима и издавачима свих грчких новина, које су биле под цензуром. Метаксас је умро 29. јануара 1941, док су грчке трупе биле дубоко у Албанији, и није доживео да види немачку инвазију 6. априла.

Дај коментар последњег параграфа. Шта је Метаксас желео да постигне?

► **Сл. 3. Лутријски купон за прикупљање новца за породице војника који се боре на албанском фронту против Италијана 1940–41.**

IEEE, *To epos tou '40. Laiki Eikonografia*, 166

➤ **Кључ:** Превод: „Грци, наши војници хероји, идући стопама Леониде, поверили су вама одбрану унутрашњег фронта. Једно од средстава те одбране је ВЕЛИКА РАТНА ЛУТРИЈА. Половина прихода од ове нове лутрије ићи ће на обезбеђивање средстава за зиму, зимске одеће, јавних кухиња, медицинске неге, итд. за децу и времешне родитеље наших бораца. Друга половина нуди велике награде купцима лутријског купона, који сваког месеца могу да добију 10.000.000 драхми.

Прва награда = 2.500.000 драхми

На располагању су и поклон-бонови од 200, 100 и 50 драхми.

I-6. Хитлерова наредба бр. 26 (3. април 1941)

Сарадња са савезницима на Балкану

1. Задачи држава југоисточне Европе у војном походу против Југославије одређени су следећим политичким циљевима:

Мађарска, која ће добити Банат, мораће и да окупира тај регион, али се обавезала да ће пружити додатну помоћ у уништавању непријатеља.

Бугарска ће добити натраг Македонију и због тога ће се највероватније, и без посебног притиска са немачке стране, усредсредити на напад на тај регион. Бугари ће, додатно, уз помоћ једне немачке тенковске дивизије, бити задужени да пруже подршку против Турске. За ту операцију Бугарска ће такође морати да позове у помоћ три дивизије постављене на грчку границу. Румунија ће, у властитом интересу, као и у интересу Немачке, ограничити свој задатак на чување југословенске и руске границе. Шеф немачке војне мисије мора да постигне да се спремност за пружање одбране од Русије прошири и да румунске снаге распоређене око Темишвара буду послате даље на исток како се не би угрозила веза између мађарске Друге армије и немачких снага.

Најзад, обострани покрет мађарских и немачких јединица мора да омогући да се без тешкоћа пређе румунско-мађарска граница. 2. За војну кооперацију и организацију Команде за предстојећу операцију на снази ће бити следећа упутства:

Обједињено руковођење војним походом, тамо где је реч о оперативном постављању циљева за италијанске и мађарске снаге, остаће у подручју моје одговорности. Оно се мора одвијати у духу који узима у обзир осећања савезника и омогућава главарима италијанске и мађарске државе да се пред својим народима и њиховим војним снагама појаве као независни војни вођи. [...]

Hitlers Weisungen für die Kriegsführung, стр. 108–109

I-7. Јон Антонеску⁶ о „јеврејском питању“

17. септембар 1940.

Пропаганда, штампа и радио морају да раде у савршеној хармонији, како на унутрашњем, тако и на спољашњем плану. Акција мора бити јединствена и проблеми се морају избећи.

На спољном плану

Треба обзнанити да је наша једина упоришна тачка из перспективе спољне политике: Осовина. Генерал Антонеску неће водити политику својих претходника; генерал Антонеску је изабрао сопствени пут којим ће ићи. Румунска политика је стопроцентно уз Осовину. Остварићемо лојалну, потпуну коректност у односу на силе Осовине...

Јеврејско питање представља витални проблем. Покушаћу – цивилизованим средствима – да Јевреје постепено уклоним из румунских економских структура. Сви Јевреји који су у земљу дошли потајно и устоличили се после уније, у било ком облику и под којим год изговором, биће позвани да ликвидирају своје послове и напусте земљу. Игнорисати јеврејско питање или га прикривати привидним решењима значило би издати саму суштину нашег румунства. Мада насилност геста или речи не решава овај проблем, већ деградира онога који гест чини или реч изговара, генерал Антонеску преузео је одговорност да тај проблем реши методично и поступно, како не би изазвао неравнотежу у привредном животу Румуније. Уклањање страног елемента условљено је постављањем домаћих снага на његово место.

Evreii din România între anii 1940–1944, том. II, док. 44

Ово су директиве за штампу, радио и телеграфске агенције. Спецификације су начињене с обзиром на „јеврејско питање“. На тај начин настављена је политичка цензура у штампи, коју је увео претходни режим.

Ко је, из Антонескуове перспективе, 1940. био главни савезник Румуније? Шта су, по Антонескуовом мишљењу, била средства за решавање „јеврејског питања“? Упореди ситуацију у Румунији са ситуацијом у другим државама у исто време. Да ли мислиш да је „јеврејско питање“ заиста представљало витални проблем за Румунију 1940. године (у време када је изгубила 1/3 своје територије и била на путу да буде увучена у рат)?

I-8. Проглас краља Михаила⁷ грађанима његове земље (23. август 1944)

Румуни,

у најтежим тренуцима наше историје одлучио сам, заједно са својим народом, да постоји само један пут да се земља спасе потпуне катастрофе, а то је да напустимо савез са силама Осовине и сместа прекинемо рат против савезника.

Румуни,

нова влада националног јединства добила је задатак да испуни одлучну вољу ове земље да закључи мир са Уједињеним нацијама. Румунија је прихватила примирје које су јој понудили Совјетски Савез, Велика Британија и Сједињене Америчке Државе. Од овог тренутка, свака борба или непријатељство према совјетској војсци мора престати, као и рат против Велике Британије и Сједињених Америчких Држава. Молим вас да прихватате војнике тих војски с поверењем. Ови народи гарантовали су нашој земљи независност и немешање у наше унутрашње послове. Они су схватили неправду бечког диктатора, којим нам је одузета Трансилванија...

⁶ Јон Антонеску (Ion Antonescu, 1882–1946), војно лице и политичар. Заузимао је важне положаје у румунској војсци. Премијер (4. септембар 1940–23. август 1944). Шеф државе (1940–1944). Савезник Хитлерове Немачке. Осуђен и стрељан као ратни злочинац (1946).

⁷ Михаил I (1921 -), краљ Румуније (1927–1930; 1940–1947). На дан 23. августа 1944, уз подршку политичке опозиције, ухапсио је Јона Антонескуа и објавио да је рат против Уједињених нација завршен. Године 1947. краљ је, под претњом, приморан да абдицира, а Румунија је проглашена народном републиком.

Румуни, диктатура је окончана, а са њом се окончава и свеколико угњетавање. Ова нова влада означава почетак нове ере, у којој ће права и слободе свих грађана ове земље бити гарантовани и поштовани.

Istoria României între 1918–1944 (culegere), стр. 261

? Шта су главне тачке новог програма рада румунске владе? Како се гледа на претходну владу? Краљ Михаил је најпре подржавао профашистичког вођу Антонескуа – зашто је променио мишљење? Да ли је стварно тако мислио или је само био опортуниста? Упореди то са неким другим примерима вођа који су променили своју политичку оријентацију.

I–9. Комунистичка идеологија LNC, у тумачењу Сејфуле Маљешове (Sejfulla Malëshova)⁸

„Албански народ, борећи се против окупатора и реакционарних кланова, однедавно се политички образовао, стекао је свест о својим интересима и схватио да нема другог исправног пута изузев онога који води народној демократији. Природа будућег режима у Албанији и народни демократски покрет директно су повезани са активношћу и доприносом нашег народа у данашњем рату. Данас, у биткама народноослободилачког рата, одлучује се судбина сутрашње Албаније. Чињеница да је већина Албанаца окупљена око националног антифашистичког ослободилачког фронта; чињеница да смо организовали слободне изборе у најразвијенијим регионима и одржали конгрес уз присуство представника из свих крајева Албаније; чињеница да данас имамо анти-

фашистичко веће, које репрезентује политичку снагу народа албанске државе; чињеница да данас имамо војску састављену од бригада и дивизија, армију људи способних да се одупру немачким дивизијама и реакционарним бандама и да их униште – све то даје гаранцију за тријумф демократског народног режима у Албанији. (...) Наш народ, заједно са читавим прогресивним светом, неће допустити другима, који су га до данас тлачили и експлоатисали, да убеде жетву његове крви. Оно што се до сада догодило неће се поновити; народ убијају, а други, који раде противно његовом интересу, запоседају водеће положаје.“

Bashkimi, јун 1944.

Кључ Сејфула Маљешова био је један од најистакнутијих вођа албанског антифашистичког отпора. Комунистичка идеологија LNC, изложена у овом извору, промовише њихов манифест за вођење земље после рата. Манифест представља ситуацију тако да све друге групе изгледају као колаборационистичке и издајничке. Читајући овај чланак, може се стећи реалистичан утисак о комунистичкој пропаганди за време рата.

? Анализирај језик у овом одломку. Који елементи овог чланка се могу сматрати пропагандом?

I–10. Летак Обласног комитета Комунистичке партије Југославије за Македонију, упућен македонском народу

Новембар 1941.

... Бугарске власти починиле су масакре у Куманову, било је 7–8 мртвих, међу њима су и жене. (...) Наши градови су опкољени и

⁸ Сејфула Маљешова (Sejfulla Malëshova) родио се 1900. у месту Маљешове (Malëshovë) у близини места Пермета (Përmet). У 24. години почео је да пише поезију и прве чланке. Касније је отишао у Москву као члан Коминтерне. Веома је активно учествовао у Другом светском рату. После рата именован је за председника Удружења писаца, а касније за министра образовања у Албанији. Превео је Гетеова, Некрасовљева etc. дела. Комунистички режим га је због либералних политичких погледа ухапсио и послао на робију у трајању од 20 година. Сејфула Маљешова умро је у Фиерију, где је био послат у егзил.

окупирани и народ је присиљен да данима борави у кући; у Прилепу (и у неким другим местима) стотине људи су ухапшене, пљуване, батинане на улици. На улицама често можете да видите како бугарска фашистичка полиција води у затвор поштене Македонце – најбоље синове македонског народа. Ко чини све то? Јесу ли то Бугари? Не. Бугарски народ нема никакве везе са тиме; то чине издајници бугарског народа, који се продају за шаку прљавог фашистичког сребра. Ти издајници чине све што је у њиховој моћи да буду послушни монструму Хитлеру и да наведу нас Македонце да замрзимо Бугаре, Русе, Србе и друге словенске народе, и да ударимо на њих. Крволок Хитлер хоће да уништи словенске народе и да их претвори у феудално робље – робље које ће орати и копати земљу за немачке грофове и бароне. Безуман, Хитлер урла да

4–5 милиона Словена треба да нестане како би тамо где су они били заорао немачки плуг, и то је разлог што је кренуо против совјетске Русије, земље социјализма, заштитника свих обесправљених људи, посебно малог словенског народа.

Данас је херојска борба совјетског народа борба свих словенских народа против заједничког зла. Њихова победа је и наша победа, победа која ће окончати ропство, глад и страх који је донео фашизам.

Извори за Ослободителната војна и Револуција во Македонија, 1941–1945, стр. 28–29

? Шта су били циљеви овог летка? Каква је став Обласног комитета Комунистичке партије Македоније према бугарском народу? Објасни улогу СССР-а у борби македонског народа. Упореди језик овог документа са језиком претходних.

? Општа питања за потпоглавље Ia.

Да ли извори реалистично приказују политичке вође? Какве сличности можеш да уочиш у описима различитих вођа? Какве разлике можеш да уочиш у описима различитих вођа?

Пронађи описе вођа у својој земљи из истог периода. Можеш ли да утврдиш сличности међу њима? Пронађи неке другачије описе истих вођа. Шта мислиш, због чега је иста личност описана на различите начине?

Шта можеш да закључиш о пропагандним сликама – шта оне показују? Шта је требало да оне кажу људима? Покушај да то утврдиш за сваки извор: коју је идеологију он подржавао? Зашто је пропаганда била тако важна за време рата? Можеш ли да одредиш главне идеолошке и политичке конфликте у свакој земљи? Можеш ли да уочиш заједничке трендове у свим земљама?

16. Војске и војници

I–11. Амерички извештај о активностима албанског покрета отпора

„Балисти⁹ избегавају да се боре и против Италијана, и против Немаца. Њихова осно-

вна политика у раним данима била је ’нека савезници бију наше битке.’ Сада, када је LNÇ¹⁰ оснажио своје позиције до те мере да изгледа сасвим могућно да на крају рата буде доминантан у земљи, балисти постају

⁹ Балист: члан Balli Kombetar.

¹⁰ LNÇ – Levizija Nacional Clirimitare (Покрет националног ослобођења), под руководством комуниста.

нервозни и позивају Немце да бију њихове битке, покушавајући да збришу LNÇ а да при том сами уопште не уђу у борбу. Шта год да се догоди, изгледа да су балистичка господа, како их зове LNÇ, решена да се не упусте у истинску борбу. Они ће вероватно ту и тамо да обаве понеку рафинирану ликвидацију и изведу понеко елегантно убиство, и биће људи који ће то назвати грађанским ратом, али они неће устати и борити се. Бар сви знаци указују у том смеру.“

Costa, стр. 166

Овај извод представља део званичног извештаја од 23. децембра 1943. који је амерички представник Канцеларије за стратешке послове (Office of Strategic Services) и Специјалну егзекутиву (Special Executive) послао у командну централу извештавајући о активностима албанског покрета отпора. Извод омогућује да се стекне утисак о ратној стратегији сваке групе и даје компаративну перспективу.

I–12. Представници савезника на Балкану о стратегији гериле у Албанији

„Balli Kombetar заправо каже: 'Хајде да се организујемо одмах, а да се боримо касније.' Или, како наводи још један извештај: 'Кренућемо у акцију кад се Британци искрцају у Драчу.'

LNÇ заправо каже: 'Организујмо се одмах и боримо се одмах. Наставимо борбу све док се савезнички војник не појави на тлу Албаније.'“

Costa, стр. 167

Ово је извод из извештаја о герилском рату и ратним стратегијама Balli Kombetar¹¹ и LNÇ током 1943; писали су их представници савезника на Балкану.

Слажеш ли се са тактиком која је описана у горњим изворима? Да ли 'мале нације' заиста треба да остану по страни док се велике силе боре? Објасни свој став.

I–13. Хрватски војни изасланик у Софији о ситуацији у Македонији

„[...] Односи између Бугара и Немаца су добри. Пре неког времена у једном ноћном клубу у Скопљу дошло је до инцидента политичке природе и том приликом интервенисао је један немачки официр. У том клубу је оркестар свирао македонску химну, а један бугарски нижи официр је заплескао. На то му је пришао официр с вишим чином и упитао га зашто је плескао. А он је одговорио: 'Све што је македонско истовремено је и бугарско'. Кад је то чуо, бугарски официр га је ошамарио. Тај догађај приметили су неки немачки официри који су седели у истом клубу, па су упитали бугарског официра зашто је ошамарио свог колегу, али овај није одговорио, него је напустио клуб. Немачки официри су пошли за њим и напољу га истукли. Тај инцидент изазвао је незадовољство код свакога ко је био тамо и ко воли Македонију [...]“

Документи за борбата от македонскиот народ за самостојност и национална држава, стр. 308–9

Овај текст део је ширег извештаја о ситуацији у окупираној Македонији, који је хрватски војни изасланик у Софији поднео Министарству одбране Хрватске. Та унеколико бизарна прича показује неке аспекте односа између бугарског и немачког војног особља у Вардарској Македонији, која је у то време званично била бугарска територија.

Опиши односе између немачког и бугарског војног особља у Вардарској Македонији.

¹¹ Balli Kombetar (Национални фронт) био је политичка и војна организација у Албанији током Другог светског рата, чији је циљ био да после ослобођења успостави републику. Припадници ове организације борили су се против окупатора, али су повремено сарађивали с Немцима не би ли уништили комунисте. Комунистичка пропаганда је то искористила да дискредитује организацију Бали Комбетар међу Албанцима.

► **Сл. 4. Замењивање немачке војске бугарском војском после фашистичке окупације југословенске Македоније (април 1941)**

I-14. и I-15.

Проглас Националног ослободилачког фронта (ЕАМ) – Komitet Sterea Ellada

ПРОГЛАС

Народу Румелије

Браћо,

Маска је пала и показало се право лице организације EDES. Јединице те организације кукавички су с леђа напаале наше снаге у Епиру и без повода заробиле више чланова Националног ослободилачког фронта. Њихов циљ је јасан: да у сарадњи са својим немачким партнерима [...] растуре Национални ослободилачки фронт, пионирску организацију грчког народа, која се бори за ослобођење Грчке.

Браћо,

Знали смо шта је организација EDES, знали смо да сарађују са издајничким нитковима [...]. Знали смо шта је њихов циљ: да масакрирају Грчку, да слома национални ослободилачки покрет, да подјарме грчки народ и уведу диктаторски режим. Све смо то знали. Но, учинили смо све што је у нашој моћи да у што већој мери сачувамо јединство, јер је то било у интересу грчког народа – јер је то тражила борба за слободу. Али, сада, кад организација EDES отворе-

но сарађује с Немцима [...]; сада кад они предузимају заједничке операције против грчког народа са циљем да га покољу и да га разједине у његовој борби за слободу, објављујемо у име грчког народа да ћемо их СЛОМИТИ и онемогућити им да нанесу штету дивовском подухвату који је грчки народ предузео да би извојевао слободу, подухвату који је хранио и који још увек храни својом крвљу.

Браћо,

имајте безрезервну веру у ЕАМ–ELAS!

Ступајте у његове редове!

Само је ЕАМ изникао из народа и бори се за народ.

Позивамо све људе које је непатриотска организација EDES завела с правог пута да отворе очи и да нам се прикључе у нашој светој борби за СЛОБОДУ. Живео ЕАМ. Живео ELAS.

Смрт окупаторима, издајцима и убицама сопствене нације.

КОМИТЕТ ЕАМ за STEREA HELLAS

Fleischer, Stemma kai svastika, 2, стр. 229

Проглас Националне демократске грчке уније (ЕДЕС) 1943.

НАЦИОНАЛНА ДЕМОКРАТСКА ГРЧКА УНИЈА [EDES]

ПРОГЛАС

Комунистичка партија, која је жртвовала ову земљу, која је препредено и подмукло узурпирала њене свете традиције, која је без потребе само увећавала број жртава, која је на све стране организовала убиства и терористичке нападе, која је опљачкала добре грађане, која је експлоатисала све и свакога, сада је прешла све границе увредљивог и бестидног понашања и усуђује се да оптужи EDES говорећи да се он састоји од германофила, агената Гестапоа и убица!!! [...] EDES стоји сувише високо да би та бедна клевета могла да стигне до њега и да га дотакне. У EDES-овим редовима је сва вој-

ничка слава модерне Грчке, све моралне политичке личности и сваки прогресиван елемент у овој земљи.

Застава EDES-a је народна социјалистичка демократија и ту заставу он држи високо и чврсто и држаће је тако док народна социјалистичка демократија не буде установљена и не постане извор среће за све Грке. EDES је истински бакљоноша истинског патриотског духа. Његови почеци и његова дуга традиција, као и лична историја његових чланова чине га заклетим непријатељем свих непријатеља Грчке и крвожедних вукова из Софије. [...]

Кључ Почетком јуна 1941. читава Грчка била је под тројном немачком, италијанском и бугарском окупацијом. Немци су наметнули суров окупациони режим, пљачкајући пољопривреду земље, њену индустрију, и захтевајући од Грчке да плаћа трошкове окупације. У зиму 1941–42. наступила је разорна глад која је узела десетине хиљада жртава. Комунистичка партија је у септембру 1941. предузела организовање Националног ослободилачког фронта (EAM). Он је имао два прокламована циља: организовање отпора и слободан избор облика владавине по евентуалном ослобођењу Грчке. У установљавању EAM-a учествовале су и друге мале земљорадничке и социјалистичке групе. Војни огранак (ELAS) формиран је убрзо потом. Неспособност традиционалног 'политичког света' да понуди вођство продужила се под окупацијом. Политичка празнина, створена за време Метаксасове диктатуре, сада се повећала због чињенице да је велики део либералног вођства отишао у изгнанство. Комунисти, маргинална снага у међуратном периоду, пожурили су да испуне овај вакуум. Нудили су визију боље и праведније будућности. Осим тога, пошто су преживели ранија прогањања, посебно под Метаксасовом диктатуром, стекли су искуство и способност да оперишу у илегалу. Иако су партијски вођи држали под чврстом руком вођство како EAM-a тако и ELAS-a, највећи део војника није припадао комунистима. Појавио се и низ некомунистичких група отпора, међу којима је најзначајнија била Национална демократска грчка унија (EDES), коју су створили грчки либерални официри. Године 1943. велика планинска подручја била су под контролом снага отпора.

Грчки демократи и патриоти!

Останите што даље од издајника и клеветника. Што даље од оних који денунцирају окрвављени северни Епир и настављају да флертују с бугарским медведима. Што даље од непријатеља вашег мира и среће. Једном речју, што даље од Комунистичке партије. Придружите се EDES-у, Нојевој барки чистоте и надмоћи. Придружите се EDES-у, снажном таласу плиме истинске народне снаге.

EDES

Fleischer, *Stemma kai svastika*, 2, стр. 230

? Упореди два претходна извора. Које су идеологије заступљене у овим прогласима? Каквим се аргументима они користе? Мислиш ли да је опредељивање за одређену страну било само питање идеологије? Да ли је за већинско становништво (с обзиром на просечан ниво образовања људи у то време) било лако да се определи за једну страну?

▶ Сл. 5. Фотографија партизана (мушкараца и жена) са левог крила отпора у Грчкој

Атина, Музеј рата; Британска збирка (*Istoria*, том 16, стр. 16)

Кључ Снаге ELAS-a у маршу. EAM/ELAS ојачан је великим бројем Грка који су желели да пруже отпор окупаторима. Током читаве окупације земље од стране сила Осовине он је био најважнији противник окупационих снага у Грчкој.

I-16. Основи програма Освободилне фронте (ОФ, Ослободилачки фронт словеначког народа)

1. новембар, 1941.

1. Мора се водити немилосрдна оружана борба против непријатеља.

2. Та активност представља основ ослобађања и уједињења свих Словенаца.

3. Сматрајући заједницу југословенских народа природном и историјском, Освободилна фронте (ОФ) не признаје слом Југославије. Она ће уложити све своје напоре у борби

Убрзо пошто су Немачка, Италија и Мађарска окупирале Словенију у априлу 1941, Комунистичка партија Словеније (КПС) организовала је антиимперијалистички фронт, чији је циљ био ослобођење Словеније уз помоћ Совјетског Савеза. Таква организација није се проширила на остале делове Југославије. Поред КПС, остале оснивачке групе „Сокол“ и разне лево и либерално оријентисане групе хуманистичке интелигенције. После немачког напада на Совјетски Савез (22. јун 1941) организација је преименована у Освободилна фронте словенског народа (ОФ). У лето 1941. ОФ је позвао на оружани отпор против окупатора. Партизанима се прикључио велики број људи различитих уверења. У јесен 1941. ОФ је саставио изјаву о идеалима, названу „Основни циљеви ОФ“. Иако је ОФ укључивао политичке групе различитих идеологија, контролу је имала КПС. Осим ослобођења, циљ КПС била је револуција, а то је одбило многе људе и изазвало грађански рат на деловима словеначке територије. Али, укупно узев, већина Словенаца подржавала је ОФ, који је пришао Антифашистичком већу народног ослобођења Југославије (АВНОЈ), и учествовао у формулисању принципа на којима ће почивати нова федерална Југославија. Октобра 1944. на конгресу ОФ, којем су присуствовали делегати из читаве Словеније, изабран је Комитет националног ослобођења. Годину дана касније, он је преименован у Скупштину и образовао је део привремене владе. ОФ, као део народног фронте Југославије, освојио је власт на првим послератним изборима 1945. године.

за разумевање и јединство свих југословенских народа. У исто време, она тежи уједињењу свих словенских народа под вођством великог руског народа, на темељу права на самоопредељење сваког народа. (...)

5. Све групе које учествују у Освободилној фронте сагласиле су се да буду лојалне једна другој. (...)

7. После ослобођења, Освободилна фронте ће увести народну демократију. Сва питања која излазе из оквира националног ослобођења биће решена на демократски начин. (...)

Repe, *Sodobna zgodovina*, стр. 187

Размисли о тачки 7. Да ли је она остварена?

I-17, I-18. и I-19.

Из дневника југословенског партизанског команданта

„Пре неколико ноћи дошло је до борбе са око 500 четника из одреда Драже Михаиловића. Разбијени су и око 140 заробљено. Наши су ликвидирали четнике у Пожези. У тој борби су наши партизани имали страховите жртве. Погинуо је командант батаљона друг Капелан, два командира чета и много партизана. (...)

Догодило се то да уместо борбе против фашистичких разбојника водимо борбу са браћом; уместо да проливамо непријатељску крв, ми се међусобно крвимо. Уместо да људи Драже Михаиловића пресрећу непријатељске камионе и отимају, они пресрећу наше камионе и отимају оно што је српски народ одвајао од својих уста и давао за народну борбу; уместо да пресрећу Немце и Немце убијају, они пресрећу наше људе и убијају из заседе.“

Дудић, стр. 240

Из записника са састанка Д. Михаиловића и представника немачке команде у Србији у селу Дивци

11. новембар, 1941.

„Дража Михаиловић – Као војник не стидим се што сам националиста. У том својству желим једино да служим народу. При том нисам се ставио на страну оних који желе да истерају Немце. Али, нећу да дозволим, узимајући у обзир слабе немачке снаге које су у земљи, да Србија постане комунистичка. Водила се борба са појединим официрима и подофицирима, али то је ипак био само мањи број. Наша дужност је као војника да се не предамо догод можемо издржати. Стога нам се не може пребацити зашто се не предајемо.

... Борба против окупатора била је нужно зло како народне масе не би прешле на страну комуниста. Мени је као војнику ситуација више него јасна. Никад се не бих упуштао у препаде да није дошло до комунистичких препада и да Немци нису предали градове и села.“

Бранко Петрановић, Момчило Зечевић, стр. 529

Из инструкција Драже Михаиловића мајору Ђорђу Лашићу и капетану Павлу Ђуришићу

20. децембар, 1941.

„... Циљеви наших одреда јесу:

- 1) Борба за слободу целокупног нашег народа под скиптром његовог Величанства Краља Петра II.
- 2) Створити велику Југославију и у њој велику Србију, етнички чисту у границама Србије–Црне Горе–Босне и Херцеговине–Срема–Баната и Бачке.
- 3) Борба за укључење у наш државни живот и свих још неослобођених, словеначких територија под Италијанима и Немцима (Трст–Горица–Истра и Корушка) као и Бугарске, северне Албаније са Скадром.

4) Чишћење државне територије од свих народних мањина и ненационалних елемената...

Са Комунистима – партизанима не може бити никакове сарадње јер се они боре против династије и за остварење социјалне револуције...

Поступак: са Арнаутима, Муслиманима и Усташама према њиховим заслугама за њихова гнусна недела према нашем живљу тј. исте треба препустити „Народном суду“ – према Хрватима који су под окупацијом Италијана поступити према њиховом држању у даном тренутку.“

Зборник докумената и података о НОР народа Југославије, XIV, књига 1, док. бр. 34

Ова два документа су покушај да се осветли улога и став четника и њихов однос према партизанима и Немцима. Четнике је предводио пуковник поражене Југословенске војске, Драгољуб Михаиловић. У лето 1941. четници и партизани су сарађивали и заједно су успели да ослободе неке градове у западној и централној Србији. Од самог почетка устанка, партизани и Михаиловићеви четници борили су се за контролу над градовима које су ослободили. Почетком новембра 1941. сукоб између два покрета прерастао је у отворени грађански рат. Обе војске тврдиле су да су једини истински борци против окупационих снага и да њихови противници сарађују с окупатором. До конференције у Техерану савезници су гледали на четнике као на своје савезнике и тек после тога почели су да дају извесну помоћ партизанима.

Како је Михаиловић објаснио немачком команданту нападе четника на Немце у првим месецима окупације? По твом мишљењу, да ли је он заиста сматрао партизане већом опасношћу од Немаца?

Обратите пажњу на ставове и предрасуде према другим народима у извору I–19. Који делови упутства су заправо позив да се чине ратни злочини?

► Сл. 6. Српски плакат

Николић, стр. 37

И Србија је у антикомунистичком фронту.

I-20. Сарадња између усташа и четника

Сведочење Сава Пређе

„Усташке власти су, под притиском Нијемаца, почеле да ревидирају политику према српском становништву у Босни и Херцеговини. Њемачком окупатору је било важно да има мир да би могао експлоатисати природна богатства и користити их за фронт. (...) Павелићева влада донијела је низ мјера. Увела је у Хрватски државни сабор од представника Срба, у који су ушли

истакнутији Срби (...) основала Хрватску православну цркву и позвала у домобранство поједина годишта српских младића, итд. (...) Усташко руководство прихватило је политику споразумијевања са четницима. Прве преговоре и споразуме власти НДХ направиле су са четничким командама на Озрену и Требави. Тим споразумима четници су признали НДХ и изразили оданост Поглавнику. Прекинута су сва непријатељства према војним и грађанским властима НДХ, које ће бити успостављене на цијелој територији гдје се налазе четнички одреди. С циљем вођења заједничке борбе против партизана, четници задржавају своје војне формације, наоружање и команде, а у акцијама против партизана снабдијевају их војне јединице НДХ. Рањени четници ће се лијечити у болницама оружаних снага НДХ.“

Сарајево у револуцији (ур. Албахари и др.), том 3, стр. 101–102

Иако су снаге Независне Државе Хрватске биле у рату са представницима српских ултранационалиста (четници), што је за последицу имало велики број жртава међу невиним цивилима, током времена (1942), а под немачким притиском, хрватски и српски националисти повезали су се како би водили заједничку борбу против комуниста.

Шта је навело непријатеље (четнике и усташе) на сарадњу? По твом мишљењу, да ли је до ње дошло само због немачког притиска?

I-21. Почетак устанка у Босни

Сведочење Жарка Згоњанина¹²

„Док смо били у заносу око стварања прве партизанске групе и задовољни што посао

¹² Жарко Згоњанин, босански Србин, рођен је 1916. године у близини Приједора (северозападна Босна). Био је један од организатора устанка 1941. године на Козари и у Босанској крајини. После Другог светског рата био је један од челника државне полиције у Босни и Херцеговини. Умро је у Загребу 1970.

иде добро, ситуација се на читавој Козари¹³ нагло измијенила и између 28. и 30. јула¹⁴ појавили су се самопућени курири и проносили вијести да је устанак почео и да се све мора дићи на ноге. Устаници с дубичког среза,¹⁵ вјеројатно самоиницијативно, напали су жандармеријску станицу на Кнежици и ликвидирали је. То је отприлике центар Козаре, те се пронио глас по Козари да је устанак почео. (...) Договорили смо се да препоручимо народу да се врати кућама док ми не питамо руководство¹⁶ шта треба радити. Неки су пристали, неки нису. Одмах сам се упутио ка Лешљанима знајући да је Шоша¹⁷ тамо. (...) Шоши сам рекао какво је стање и питао да ли има нове директиве. Шоша ми је одговорио да ни он не зна шта се дешава. Народ се масовно диже и пуца на све стране.“

Козара у Народноослободилачком рату
(ур. Жарко Згоњанин и др.), том 1, стр. 349

После Другог светског рата комунистичке власти су тврдили да је побуна почела као устанак који је подстакла једино Комунистичка партија. Међутим, овај извор показује да је устанак подстакнут и нагоном за преживљавање.

? Зашто су партизански вођи са Козаре саветовали народу да се врати својим кућама и остане онде док се са руководством не обаве консултације шта да се ради? Зашто је било важно да они (комунисти) организују побуну? Како и зашто се понекад тумачење историјских догађаја разликује од догађаја самих?

I-22. Формирање SS-„Ханџар“ дивизије¹⁸ као врхунац муслиманске колаборације у Босни¹⁹

Сведочење Џемала Биједића²⁰

„То је период када непријатељ води пропагандно-мобилизаторску акцију у Сарајеву с циљем формирања XIII SS, назване „Ханџар“ дивизија. Зато је у Сарајево дошао њемачки, и ко зна чији још агент, палестински велики муфтија Ел Хусеини, који је успоставио контакт са реакционарном групом Муслимана. Имали смо обавјештења о чему се је расправљало на тим састанцима, јер им је присуствовао и човјек који је држао везу с нама. Ел Хусеини је инсистирао на томе да Муслимани дају свој допринос побједи Њемачке и настојао да се формира посебна SS јединица, већ поменута „Ханџар“ дивизија, а затим још једна. Најреакционарнији дио Муслимана, који се одредјелио за НДХ, односно Њемачку, рачунао је да та јединица може послужити

¹³ Планина у северозападној Босни.

¹⁴ 1941.

¹⁵ Град у северозападној Босни.

¹⁶ Комунистичко вођство.

¹⁷ Славни партизански херој са Козаре.

¹⁸ Ханџар је назив за дугу сабљу која је коришћена у османлијском периоду.

¹⁹ За време Другог светског рата Босна је била део Независне Државе Хрватске.

²⁰ Џемал Биједић рођен је 1917. у Мостару. Био је члан југословенске Комунистичке партије од 1939. и учесник комунистичког партизанског покрета од 1941. За време и после Другог светског рата био је једна од кључних фигура у политичкој хијерархији. Иако је био босански муслиман, отворено је писао о примерима муслиманске колаборације са нацистима (рецимо, о муслиманској SS „Ханџар“ дивизији). Погинуо је 1977. у авиону који се срушио у близини Крешева (Босна и Херцеговина). У време своје смрти био је један од водећих југословенских политичара.

као снага којом ће Муслимани моћи да калкулишу у овом или оном моменту. Злоупотребљавајући изузетно тежак положај мухаџира, непријатељ је успио да у ову SS дивизију увуче и добар део њих. Формирајући „Ханџар“ дивизију по бројности и устројству њемачких јединица, нацисти су је послали на претходну обуку у Француску и Њемачку, да би почетком 1944. године дошла најприје у Срем, а затим у источну Босну, гдје је извршила бројне злочине. Била је састављена од једног броја окрвављених усташа и олоша, подржавана од најреакционарнијих муслиманских, фашистички оријентисаних кругова. Из каквих средина су врбовани припадници ове дивизије, најбоље говоре сачувани подаци војних и политичких органа Трећег рајха у тзв. НДХ. Наиме, приликом врбовања 'добровољаца' у муслиманску SS дивизију, свакој породици из које је био бар један 'добровољац', било је 'загарантовано' снабдијевање прехрамбеним артиклима и новцем колико су добивали и војници Трећег рајха. Међутим, то никада није заживјело у пракси, јер је родбина – жене, родитељи или дјеца, да би то остварила, морала испунити одређене формуларе, а они то нису могли учинити, јер су били 'неписмени'."

Сарајево у револуцији (ур. Албахари и др.), том 3, стр. 398–399

? Шта су, по твом мишљењу, били мотиви за приступање SS-у? Верујеш ли да породице добровољаца нису примиле храну и новац, који су им били обећани, из разлога који су наведени у тексту?

I–23. Дарко Ступарић пише о формирању прве партизанске јединице у близини Сиска (Хрватска) у јуну 1941.

„У дворишту куће обитељи Ласић у Жабну те се вечери окупило око десетак комуниста и скојеваца. Прошли су стотињак

метара од села и под једним храстом одржали састанак. Договорали су се до поноћи. Чланови партијских организација из оближњих села разишли су се затим због задатака које су требали извршити исте ноћи. Цапо и Маријан остали су сами под храстом, распрострли шаторска крила и легли. Била је то њихова прва партизанска ноћ. Били су први југославенски партизани.“ У првим данима партизанског ратовања „...свих је занимало колико ће трајати рат. Односно докле ћемо ратовати, имамо ли шансе да дигнемо устанак итд. (...) Неки су питали: 'Ако се завучем у штагаљ и ако будем ондје пет-шест тједана, хоће ли све ово завршити?' Таквима смо одговарали да ће тешко завршити тако брзо, да је за нас најважније да се оружјем одупремо, да је то засад наша одлука, али да ће такву одлуку донијети цијела партија.“

Дедијер, стр. 397

? Како је изгледала партизанска реалност у првим данима покрета отпора? Шта мислиш о жељи за сакривањем у штагљу?

I–24. Сведочења о расположењу у Охриду приликом уласка Немаца, Италијана, Бугара и партизана током Другог светског рата

Улазак Немаца у Охрид, 10. априла 1941.

„У четвртак увече, око пет сати, сва звона почела су да звоне јер су тад почеле да стижу немачке јединице. [...]

Неки људи чекали су их у центру, а Панто Рилкоски нудио им је хлеб, со и воду. Они су се плашили да је све то отровано, па је Панто морао први да проба. Касније их је један српски поморски официр одвео до морнарице и предао их је. Знао је немачки и вероватно је био Хрват. Пошто су прошетали градом, сели су да ручају, а јели су храну из конзерве... Радње су биле затворене. Радиле су само две кафане,

али тамо нису служили ни пиће, ни кафу и чај јер није било шећера...”

Улазак Италијана, 11. априла 1941.

„У ноћи између петка и суботе италијанске јединице дошле су с колима пуним војника и оружја... Италијани су били прилично гладни и тражили су од народа јаја и пилиће, куповали су хлеб и слично. Деца су им продавала храну, а за узврат су добијала новац – лире и албанске леје.“

Улазак Бугара, 12. маја 1941.

„Дванаестог маја у пет по подне стигла је најпре бугарска полиција. Примео их је председник општине, Илија Коцарески. Петнаест дана касније дошао је и остатак бугарских трупа. Немачки генерал Линдеман одржао је говор који је превођен и у којем је рекао да је предао град Бугарима јер је он њихов и они треба да управљају њиме. Онда је говорио бугарски генерал, који је рекао да смо ми били робови српског народа и изразио захвалност немачкој ослободилачкој војсци.

Ето тако су се у Охриду променили господари три пута за месец дана...”

Улазак партизана 15. октобра 1944.

„Петнаестог октобра (1944) у недељу ујутро дошли су партизани. Народ је знао да долазе. Дошли су јашући на коњима. Народ им је приредио величанствен дочек. Било је много људи, младих и старих. [...] Следећег дана дошло је још партизана. Међу њима биле су жене наоружане бомбама, машинкама, реденицима, обучене у панталоне, што је била прилична новост...”

Митрески, стр. 230–232, 280

❓ Шта су сличности, а шта разлике између ових описа? Је ли могућно разазнати ауторов став према различитим војскама које су долазиле у Охрид?

► Сл. 7. Босански муслимани у усташким јединицама

Кришто, стр. 257

🔑 Усташе су посвећивале посебну пажњу босанским муслиманима. Павелић је објашњавао да су цифре од 7,5 милиона Срба и само 2,5 милиона Хрвата нетачне; има 5,5 милиона „католика и муслимана Хрвата“. Како би придобили муслимане за своју страну, звали су их „цвеће хрватског народа“. Босански муслимани формирали су засебне јединице у усташким снагама. Разликовали су се од других јединица по „фесу“, традиционалној муслиманској капи.

I-25. Исказ једног детета о ривалству политичких група у Албанији

„Следећа смицалица коју су испробали била је да партизани, преобучени у немачке униформе, дођу к нама и клевећу комунисте, да виде хоћемо ли да се сложимо с њима. Немачки симпатизери изводили су исту смицалицу са свима у Арзи. И три фракције изводиле су исту смицалицу са свима у Арзи. Мушкарци који су долазили у куће увек су били из неког другог дела земље и у Арзи их нико није познавао. На тај начин откривали су како су се људи односили према свакој од фракција.“

Hysolli, стр. 58

? Како су фракције покушавале да открију ко их заиста подржава, а ко не? Шта ти овај одломак говори о свакодневном животу цивила? По твом мишљењу, шта је могао да буде најбољи начин да се одговори на питања о различитим војскама/фракцијама?

I-26. Циркуларно писмо централног већа LNÇ свим регионалним комитетима у Албанији (9. септембра 1943)

„У случају савезничког искрцавања, Веће националног ослобођења мора да буде истинска снага. Они морају да мобилизују читав народ око себе и не смеју да дозволе да друге снаге, као Бали Комбетар, изврше икакав утицај на народ. (...) Од овог тренутка снаге Националног ослобођења морају да се докажу на сваком месту и кад дође до искрцавања, морају да се кроз већа Националног ослобођења представе савезницима као једина снага албанског народа. (...) Управљање Албанијом мора у целисти да буде у рукама ослободилачких већа.“

Smiley, стр. 89

? Шта се овим писмом саветује људима, како да се понашају у случају савезничког искрцавања у Албанији? Како да покушају да предупредe афирмацију других политичких снага? Какав је био однос LNÇ према ривалским политичким групама у Албанији? Да ли је коначни, па чак и главни циљ покрета отпора био да дођу на власт?

? Општа питања за потпоглавље Iб.

Направи табелу са три колоне. У прву упиши окупационе снаге, у другу комунистичке снаге, а у последњу антикомунистичке снаге из сваког од извора. Опиши односе између комунистичких и антикомунистичких снага које су оперисале у истој земљи. Направи листу снага које су постојале у вашој земљи. Сазнај више о њиховим вођама и циљевима. Како су организоване партизанске снаге? Какве су тешкоће имале? Снаге отпора нису се бориле само за слободу него и за неке друге циљеве. Који су то циљеви били?

IV. Односи са два коалицијама и са суседним земљама

I–27. и I–28.

Новински извештај о војном пучу и збацивању проосовинске владе Краљевине Југославије. Пуч се одиграо 27. марта 1941, после приступања Југославије Тројном пакту

„Идући из периферијских улица поворке су се сливале једна у другу и расле у моћну реку. У поворци су били измешани радници, намештеници, омладина, грађани, сељаци и жене. На челу поворке су ношене државне заставе... Цело време народ је демонстрирао своје расположење. Викало се : 'Живела народна влада!', 'Живела народна војска!', 'Војска с народом!', 'Тражимо демократска народна права!', 'Амнестија за политичке осуђенике!'. (...) На Славији су говорили представници омладине и радника и г. др Драгољуб Јовановић.²¹ Сви су изразили радост што је ранија влада смењена и жељу Београда да се не стане на пола пута, да се сачува мир и независност народна.

(...) Пред спомеником Вука Караџића одржано је неколико говора. Поред осталих говорника говорио је професор универзитета др Сима Милошевић. Народи Југославије, по речима г. Милошевића, желе да очувају народну независност, слободу и да извојују демократска права“.

Политика, 28. март 1941.

Извештај врховног рабина Југославије др Исака Алкалаја Југословенској влади у изгнанству о догађајима у Југославији од краја марта до краја јуна 1941. године

„Тога дана (26. марта – М.Р.) дошло је до нереда по свим средњим школама истовремено... Кроз сва одељења орило се 'боље рат него пакт, боље гроб него роб'... распуштене су све школе а увече је дошло до демонстрација на Калемегдану и Славији.

Грчки конзулат је био препун младих људи између 17 и 20 година који су хтели да се пребаце у Грчку и тамо боре као добровољци. (...)

Чим се чуло за преокрет, све су улице окићене заставама а многе и цвећем. Већ у шест сати ујутру (27. марта – М.Р.) улице су биле препуне света, сељака у свечаном руху који су непрестано пристизали из околних села, радника, интелектуалаца, ђака и грађана, старо и младо, све је то било изашло да да одушка својој радости, све се то узајамно грлило, плакало, певало и клицало. Тога дана поздрав је био 'живео Краљ, живела Југославија' (...) Енглеско, америчко, руско и грчко посланство били су просто опседнути. Поједине групе ишле су од посланства до посланства, продирале у дворишта и играле кола дочекиване од до суза тронутих шефова и особља делегација. (...) Образоване су поворке са заставама југословенским и савезничким на челу и ишле према центру, кличући Краљу, Отаџбини и војсци, вичући против Хитлера и његових плаћеника. (...) Око подне дошло је до великих демонстрација пред Немачким саобраћајним бироом. Један човек стао је на прозор држећи велику Хитлерову слику и запалио један њен угао. Слика је полако горела а френетично пљескање оних доле проламало се и допирало чак до других крајева вароши. Затим су двојица извукли немачку заставу са кукастим крстом и зубима је растргли“.

Токови историје, 1–2/1997, стр. 181–182

? Каква је била реакција становништва на потписивање Тројног пакта од стране југословенске владе и на војни пуч који је уследио? Који детаљ открива да су демонстранти били свесни да ти догађаји могу да узрокују напад Немачке на Југославију?

²¹ Др Драгољуб Јовановић (1895–1977), универзитетски професор, био је вођа левог крила Сељачке странке. После Другог светског рата, Титов режим осудио га је на дугогодишњи затвор због његових опозиционих активности.

► **Сл. 8. 27. март 1941. Масовне демонстрације против сила Осовине у Београду**

Бранко Петрановић, Никола Жутић, 27. март 1941.

🔑 Хитлерова бесна реакција на војни пуч који је организовала група југословенских официра реагујући на приступање југословенске владе Тројном пакту 25. марта испољила се у нападу на југословенску престоницу 6. априла 1941. и у уништењу прве југословенске државе.

I-29. Из мемоара Константина Кацарова,²² познатог бугарског адвоката, о првој години Другог светског рата

„У тој фази 'drôle de guerre', у Бугарској се рат, бар на површини, једва осећао, у политичком као и у војном смислу. Унутрашња ситуација почивала је на царском ауторитету, а он је опет почивао на војсци очишћеној од официра који се баве политиком и на министрима који нису чланови ниједне партије. Спољна политика земље била је политика чекања, политика курса 'проћи неопажено'. (...) Бугарска је била неутрална. Та реч имала је посебно привлачну снагу за Бугаре. Водили смо три рата и пропатили две националне катастрофе, које су сачувале националне идеале којима се инспирисала наша генерација. Бугари нису

веровали да ће ратом или учешћем у великом међународном савезу поправити своје животне услове.

Типичан пример изгубљене вере Бугара да их у то време срећа чека у међународној политици даје следећи виц, веома популаран у то време:

Пижо сретне сеоског учитеља и пита га: 'Учитељу, овог пута ћемо остати неутрални, зар не?'

'Не, не,' одговара учитељ, који је специјалиста за међународну политику, 'овог пута Бугарска неће бити немачка савезница. Сада идемо са Енглеском!'

'Одлично! Нек једном и Енглеска заради батине!'"

Кацаров, стр. 547–548

❓ Зашто је већина Бугара хтела да избегне нови рат? Да ли су очекивали да ће им потоњи светски сукоб донети икакву добробит?

I-30. Познати бугарски новинар Данаил Крапчев о оптужби да Бугарска не пружа отпор немачкој војсци

Зашто нису зауставили немачку војску?

„Неке земље критикују Бугарску што је дозволила немачкој војсци, своме савезнику у Светском рату, да прође кроз њену територију. Морам да нагласимо да су те земље Велике силе. Ми, Бугари, имамо сва права да их питамо: зашто они, који критикују Бугарску што је дозволила немачкој војсци да прође кроз њену територију, нису зауставили исту ту војску у њеном маршу прошле или претпрошле године? (...) Зашто нису дошли у доњи ток Дунава да зауставе Немце, него хоће да седам милиона Бугара, који су били немачки савезници у Светском рату, спречи Немце да пређу велику реку?

²² Константин Кацаров рођен је 1898. у Софији. Био је професор Правног факултета Универзитета у Софији (1931–1953). Неправедно је осуђен 1953. Ослобођен је, јер је касније утврђено да је његова пресуда била погрешка правосудја. После обарања пресуде, емигрирао је у Швајцарску.

На крају крајева, не би требало заборавити да је Бугарска жртва Версајског уговора, који је за њу почео у Букурешту, а завршио у Неију. Зашто би седмомилионске нације биле обавезне да зауставе јуриш осамдесет милиона Немаца који хрле да створе нову Европу? И Бугарска и Немачка су жртве победника у рату који се водио пре две деценије и ми чекамо да победи правда (...)

Новине 'Зора', Софија, 6. март 1941.

Крапчев, стр. 210–211

? Шта су ауторови аргументи? Јесу ли они уверљиви? Шта је Крапчевљев став према Немачкој и Немцима?

I–31. Исти бугарски новинар Данаил Крапчев коментарише брзу победу Немачке над Југославијом у априлу 1941. године

„Срушена је земља која је 1885. напала Кнежевину Бугарску јер се Јужна Бугарска прикључила северној. Срушена је земља која је 1913. перфидно одбацила савезнички споразум између Бугарске и Србије и изазвала рат међу савезницама (Други балкански рат). Срушена је земља која је на мировним преговорима у Букурешту хтела да добије Царево село, као и да 'поломимо зубе у Софији', како је изјавио српски представник Спалајковић. Срушена је земља која је Грчкој дала домовину Ћирила и Методија. Срушена је земља која је подстакла атентат на аустријског принца престолонаследника, изазивајући тиме Светски рат. Срушена је земља која је допринела да Бугарска буде избачена из егејског региона. Кажемо земља, а не српски народ, јер народ није крив; крива је њихова владајућа интелигенција, која је одувек мрзела Бугарску...

Не само што је та земља потлачила више од милион Бугара одвајајући их од нас и покушавајући да узме њихова срца, душе и матерњи језик, него је и изнутра поткопавала Бугарску...

Исус Христ је устао из мртвих! Од сада ће грађани Бугарске дисати слободније. Радујмо се!“

Крапчев, стр. 145–146

? Шта је Крапчевљев разлог за срећу поводом овог догађаја? Да ли се његова срећа односи на читаву Југославију или само на њен део? Зашто? Шта тај чланак говори о своме аутору?

► Сл. 9. Румунске новине: краљ Михаил, генерал Антонеску, Мусолини, Хитлер (1941)

„Universul“, br. 130, 15. мај 1942.

► Сл. 10. Румунске новине: краљ Михаил и генералисимус Стаљин (1945)

„Universul“, 26. октобар 1944.

? Упореди ову фотографију са претходном. Шта је твоје мишљење о румунској војсци и о политичарима који мењају страну? Да ли мислиш да је ново 'другарство' искрено? Објасни свој одговор.

I–32. и I–33.

Извод из Мемоара (18.10.1941) ондашњег премијера Емануила Цудероса (Emmanouil Tsouderos) – некадашњег банкара познатог по либералним погледима и супротстављању Метаксасовом режиму – у званичној влади Грчке у Каиру; упућено Британцима

„... Повратак Краља и његове породице у нашу земљу питање је части, јер је он следио исправну и храбру политику, али и зато што је то у најбољем интересу нас самих и наших савезника. Свако довођење режима у питање, до којег би могло доћи после рата, бацило би Грчку у сукобе и анархију без краја. Ако се наши пријатељи радују послератној Грчкој, способној да настави да спроводи своју спољну политику и користан политички утицај на Медитерану и на Балкану, они морају већ сада да припреме тле које ће онемогућити да се у Грчкој догоде такве аномалије.“

Fleischer, том 1, стр. 181

? Како Цудерос покушава да увери савезнике да је повратак краља у њиховом најбољем интересу? Шта ти мислиш о његовим аргументима?

Порука британског Министарства спољних послова британском министру у Каиру 14.8.1944.

„Оно што би боље послужило нашим интересима била би предаја Немаца у тренутку када наше снаге буду спремне да уђу у Грчку, под условом да они предају и свеукупно немачко оружје и залихе, тако да то не падне у руке ЕАМ-а, и да нема никаквог јаза из којег би ЕАМ могао да извуче корист. За то би било више изгледа ако би материјал могао да се преда у лукама које су нама лако доступне. Наравно, фелдмаршал за Блиски исток разматра разне путеве и начине и узеће у обзир горња разматрања.“

Iatridis, стр. 227

? Немачка је започела инвазију на Грчку у априлу 1941. и грчке, као и британске трупе брзо су савладане. Три дана пре пада Атине 23. априла, генерал Цолакоглу (Tsolakoglou) без сагласности владе склопио је са Немцима споразум о примирју. Краљ и његова влада повукли су се на Блиски исток. У Грчкој је установљена колаборационистичка влада. У марту 1944. ЕАМ је формирао Политички комитет националног ослобођења, који је требало да управља Грчком и који је представљао директну претњу влади у егзилу. Нови премијер владе у егзилу Јоргос Папандреу је, под британском егидом, започео формирање владе националног јединства. На крају је дао ЕАМ-у пет споредних министарстава у новој влади. Папандреуова влада вратила се у ослобођену Атину у октобру 1944, праћена невеликим британским снагама. Папандреу није дао првенство захтевима за кажњавање колаборациониста. Али, главни проблем лежао је у демобилисању герилских војски и њиховом замењивању националном војском. ЕАМ-ов кандидат се повукао из кабинета и неколико дана касније, 3. децембра 1944, ЕАМ је организовао масовне демонстрације. Полиција је пуцала и убила око петнаесторо људи. Јединице ELAS-а напале су полицијске станице. У Атини су вођене жестоке уличне борбе између ELAS-ових јединица, на једној, и британских и владиних снага, на другој страни. На крају су британске трупе однеле превагу у борби.

? Каког се јаза плашило британско Министарство спољних послова? Због чега?

I–34. Бригадни генерал Мајерс (Myers), командант британске војне мисије у Грчкој, процењује утицај отпора нацистима на свеукупни ток рата

„Убрзо после окупације, Грчка је за непријатеља постала подручје од знатне стратешке важности. Не само да је земља цеђена како би дала максимум локалних

производа него су и њене луке, поготову Пиреј, коришћене колико за снабдевање непријатељских острвских ваздушних база у источном Медитерану, толико и да се војне потрештине дотуре преко мора до северне Африке.

У јесен 1942, баш кад смо пробили линију код Ел Аламејна, срушен је вијадукт код Горгопотамоса и једини железнички пут до Атине пресечен је на шест критичних недеља,²³ током којих непријатељ није био у могућности да користи Пиреј за ојачавање својих трупа у северној Африци тако малим резервама као што је већ био случај у јужној Грчкој. Широко распрострањене саботаже комуникација у јуну и јулу 1943. привремено су одсекле две немачке дивизије од главног фронта на Сицилији. То је знатно допринело свеукупном плану, успешном искрцавању и заузимању острва. Процењује се да су између 1941. и 1944. андартес* нанели непријатељу губитке од преко двадесет пет хиљада. Познато је да је преко сто педесет локомотива оштећено или уништено. Подигнуто је у ваздух преко сто мостова. Преко две стотине педесет бродова од око шездесет осам хиљада тона потопљено је или оштећено саботажом. Током 1943. акције андартеса зауставиле су тринаест италијанских дивизија у Грчкој. После италијанске капитулације, Немци су били принуђени да тамо држе шест дивизија. Да је непријатељ ослабио своју окупациону армију пре него што је у планинама избио грађански рат, озбиљно би ризиковао да Грци подигну свенародни устанак.“

Myers, стр. 280–281

? Зашто је Грчка била од стратешког значаја за Немце? У чему је значај уништења вијадукта код Горгопотамоса?

²³ Рушење железничког вијадукта код Горгопотамоса у новембру 1942, преко којег је прелазила железничка пруга Солун–Атина, било је једна од најспектакуларнијих акција пружања отпора у окупираној Европи. Извели су га герилци, чланови ELAS-а и EDES-а и саботери које је падобранима спустила у Грчку Британска егзекутива за специјалне операције.

* Партизани.

► **Сл. 11. Фотографија из румунских новина: другарство између румунске војске и Црвене армије – официри на фронту**

„Universul“, Букурешт, 6. октобра 1944.

? Које је године могла бити снимљена ова фотографија? Објасни свој одговор.

I-35. Третман енглеских заробљеника у Румунији (1944)

„Антонеску је обавестио Часа (Chas) да ће нас заштитити од Немаца иако ја овамо долазим као непријатељ. Нису морали да измишљају за Немце никакав изговор што нас узимају у заштиту и захваљујући томе ће нам професор Михаил Антонеску (Mihai Antonescu) помоћи да напишемо своје изјаве. Ни у ком случају не смемо да признамо да смо послати ради саботаже нафте, јер би такав чин против стратешке сировине пружио Немцима валидан аргумент да нас преузму... Ето, тако је најближи Хитлеров савезник – квислинг – ухватио три британска падобранца, затим им понудио своју заштиту и послао властитог ми-

нистра спољних послова да их поучи како да се понашају кад их Немци буду испитивали. Колико би људи код куће – навиклих да о рату просуђују у најопштијим и мање двосмисленим цртама – могло и да помисли да је тако нешто могућно?“

Porter, стр. 161

Овај извештај написао је Ајвор Портер (Ивор Портер), енглески обавештајцац послат у Румунију са задатком да успостави везу са Јулију Маниуом,²⁴ вођом демократске опозиције. Третман којем су били подвргнути заробљеници показује став Антонескуове владе, која је упркос званичним изјавама верности Немачкој, настојала да задобије симпатије сила унутар савезничких снага.

Чиме се, по твом мишљењу, објашњава неуобичајен третман ратних заробљеника?

I-37. Наредба италијанског краља Виторија Емануела III од 3. маја 1941. о анексији Љубљанске провинције Италији

КРАЉЕВА НАРЕДБА ОД 3. МАЈА 1941 – XIX, БР. 291

Оснивање Љубљанске провинције

ВИКТОР ЕМАНУЕЛ III

(...) Члан 2. Наредбом Краља издатом на предлог Дучеа и министра спољних послова, Љубљанска провинција ће – због компактнoг словеначког становништва – уживати аутономни статус, чиме ће се узети у обзир етничке карактеристике становништва, географски положај земље и њене посебне локалне потребе.

I-36. Из записника о разговору између Ј. Б. Тита и В. Черчила у Напуљу 12. августа 1944.

„(...) МАРШАЛ ТИТО је рекао да што се тиче Срба он није у свађи с њима већ само с Михаиловићевом групом која је окренула пушке против партизана у најкритичнијем тренутку. МИНИСТАР ПРЕДСЈЕДНИК је рекао да је право рјешење за Југославију демократски систем који би се ослањао на сељачке, док би увјети на сељачким имањима постепено постајали све бољи.

МАРШАЛ ТИТО је рекао да, као што је неколико пута јавно изјавио, не жели увести комунистички систем у Југославији, ако не због другoга онда због тога јер се очекује да ће већина европских земаља након рата живјети у демократском систему од чега се Југославија не би смјела разликовати.“

Tito–Churchill: Строго тајно, стр. 277

Да ли је Тито био искрен према Черчилу?

Члан 3. Административна власт биће у рукама Високог комесара именованог Краљевом наредбом, на предлог Дучеа, премијера, као и министра унутрашњих послова. Члан 4. Високом комесару помагаће веће састављено од четрнаест чланова изабраних из продуктивних група словеначког становништва.

Члан 5. За становнике Љубљанске провинције неће бити обавезне војне службе.

Члан 6. Настава у основним школама одржаваће се на словеначком језику. На секундарном и терцијарном нивоу школовања постојаће изборна настава италијанског језика. Све званичне одлуке издаваће се на оба језика. (...)

Ferenc, стр. 33

²⁴ Јулију Манију (Iuliu Maniu, 1873–1953), румунски политичар. Истакнути лидер румунског националног покрета у Трансилванији за време Аустроугарске монархије. У међуратном периоду Манију је био једна од главних политичких фигура и постојано је промовисао демократске идеје. Био је лидер демократске политичке опозиције за време Антонескуове владе. Комунисти су га осудили и затворили (1947). Манију је умро у затвору у Сигету.

Италијанске трупе окупирале су западне и јужне делове Словеније. После краткотрајне војне администрације, италијански окупатори трансформисали су своје окупиране територије у такозвану Љубљанску провинцију (Provincia di Ljubljana). Њоме је управљао високи комесар. Неколико дана после окупације, власт је преузело словеначко тело под именом Национални савет, али је оно трајало само неколико месеци и није имало никакву стварну моћ. Правно, Љубљанска провинција била је једна од италијанских провинција. Добила је аутономни статус, који се манифестовао у различитој титули њеног управитеља ('високи комесар' уместо 'префект', како је титула гласила у Италији), у двојезичности, у формалној коадминистрацији, тј. учешћу саветодавног већа за Љубљанску провинцију, чији су чланови били Словенци, и најзад у чињеници да словеначки грађани нису морали да служе војску. После италијанске капитулације, некадашњу италијанску окупациону територију преузели су Немци

? Коментариши члан 4.

I-38. Анегдота Ивана Венедикова, познатог бугарског археолога, о његовим односима са Немцима у Македонији

„У том тренутку Стамен Михајлов довео је немачког војника, археолога. Био је типичан Немац, плав, висок, у униформи; налазио се са својом јединицом у Скопљу. Имао је око 35 година и специјалност му је била преисторијско доба...

Последњи пут кад сам га видео, Ланге ми је испричао виц о нама, Бугарима:

'Прича се да вас има дванаест милиона', рекао је.

'Не, само шест.'

'Не, дванаест, шест милиона је с нама, а других шест – са Совјетским Савезом', рекао ми је.

То ме је растужило, али ништа нисам рекао. Је ли могуће да је он у праву?

Venedikov, стр. 238–239

? Шта је скривени немачки приговор? На основу чега је дат?

? Општа питања за потпоглавље IV.

Који су чиниоци утицали на одлуку о стварању одређених коалиција? Зашто су политички актери мењали коалиције? Да ли су активности одређених актера биле у складу с њиховим прокламацијама с почетка рата?

IV. Верске организације

I-39. Посланица архиепископа Јањине (Грчка) свим хришћанима под његовом надлежношћу (10.9.1943)²⁵

Хришћанима наше земље
Деветог овог месеца војну управу над Епиром преузеле су немачке окупационе власти. Носиоци те власти објавили су да немачка војска предузима мере да заштити мирољубиво становништво које поштује

закон, али да припаднике гериле сматра непријатељима не само немачке војске него и мирољубивих грађана, који ће сносити последице строгог кажњавања, јер ће бити неопходно да се предузму оштре мере, према кривима и према невинима без разлике. Користимо ову прилику да се још једном обратимо нашем хришћанском народу и да га подсетимо колико су критична ова времена и да упутимо очинску опомену и саве-

²⁵ Види и изворе III-6 и III-7.

тујемо га да се уздржи од сваког незаконитог чина и да убедимо наивније међу њима да се уздрже од кооперације са герилом и помагања герили, како би се предупредила погибелъ невиних људи.

У потпуности схватамо немир у душама свих, али у име наше пастирске дужности, у име нежне љубави за наше стадо, у име читавог живота проведеног у заштити стада које нам је поверено и у служби њему, позивамо све да ставе на страну лични интерес у корист општег добра, у корист великог броја невиних људи који су изложени небројеним опасностима, и позивамо на разборитост, на потпуно разумевање тежине околности и на стрпљење.

Очекујемо и надамо се да ће овај наш крајњи позив наићи на дужну пажњу и да ће бити уважен.

С усрдним молитвама Богу

Јањина, 10. септембар 1943.

Спиридон, архиепископ Јањине

Fleischer, том 2, стр. 222

? Шта је јањински митрополит саветовао хришћанима који су били под његовом надлежношћу? Шта су били мотиви за давање таквог савета? Да ли се из те посланице може видети је ли јањински митрополит одобравао акције немачких власти или не?

I-40. Писмо архиепископа Дамаскина и других угледних Грка Гинтеру фон Алтенбургу, немачком амбасадору у Грчкој

*Архиепископ Дамаскин и други угледни
Грци*

*Гинтеру фон Алтенбургу,
опуномоћенику Рајха у Грчкој*

Атина, 24. март 1943.

Ваша екселенцијо,

Ми, долепотписани, не тражимо овим писмом да се на било који начин умешамо у питања генералне тактике немачких власти у овој земљи или било где другде, него само желимо да Вам изнесемо извесна раз-

мишљања у вези са питањима која су последњих дана узнемиравала и узбуњивала читаво друштво, у уверењу да ћете их испитати у духу истинске добре воље и још дубљег разумевања.

Питање о којем је реч односи се на протеривање јеврејске заједнице грчке националности из Солуна, заједнице која је веома дуго у целости била законом интегрисана у институције ове земље и не само што никада није давала разлога за притужбе од стране иједног Грка, него је, напротив, увек давала пример озбиљне и кооперативне солидарности са њима, а у тренуцима кризе доказала да је кадра да себе порекне и жртвује за добробит своје земље. (...)

Треба напоменути и то да се менталитет Јевреја у Грчкој разликује од менталитета Јевреја у Немачкој и да они чак не знају ни језик својих једноверника у Пољској, куда их шаљу да живе.

Узимајући све то у обзир и имајући у виду да су наши односи са јеврејском заједницом током читаве грчке историје увек били хармонични и пријатељски – од дубина антике преко времена Александра Великог и његових наследника, током свих епоха толерантног грчког хришћанства, све до нашег данашњег живота као нације – верујемо да Ваша екселенција, имајући велику моћ да регулише прилике у нашој земљи током садашњег рата, неће оклевати да прихвати наш захтев и да одлучи да се протеривање јеврејске заједнице из Грчке обустави, бар привремено, док се питање Јевреја у Грчкој не проучи у светлости посебног и темељног истраживања.

(...)

Ваша екселенцијо,

У име истих оних узвишених идеја које су грчки дух и висока култура Ваше земље подигли толико високо да су они постали лозинка универзалног престижа и трајног ауторитета, молимо Вас да обустава протеривања наших јеврејских суграђана, коју тражимо, буде спроведена што пре, и уверавамо Вас да ће читав грчки народ на

дужан начин високо ценити величанствени историјски гест који ћете начинити.

Документи о историји грчких Јевреја, стр. 264–265

 Православна црква, која је током чиставе окупације остала активна у Атини, играла је важну улогу у верским и политичким догађајима током тог периода и настојала да помогне Јеврејима да побегну или да се сакрију, те тако – и да преживе. Кад су почеле прве депортације Јевреја, архиепископ Дамаскин организовао је састанак водећих академских грађана, судија и правника, као и председника и секретара синдиката и професионалних удружења. Написане су петиције квислиншкој влади и опуномоћенику Рајха, а потписали су их Дамаскин и 21 јавна личност, изражавајући ужасавање грчког народа због депортација и захтевајући да се с њима сместа престане.

 Како су аутори овог писма писали о јеврејској заједници у Грчкој? Шта су тражили од амбасадора да уради? Да ли су угледне јавне личности довеле себе у опасност потписујући ово писмо (имај у виду немачку антисемитску политику као и бруталност самог режима)? Зашто су, по вашем мишљењу аутори писма нагласили да се „... менталитет Јевреја у Грчкој разликује од менталитета Јевреја у Немачкој...“?

I–41. Католичка црква Албаније о италијанској инвазији на Албанију

„Од историјског дана 7. априла 1939. Албанија је имала срећну судбину. Захваљујући великом Дучеу, његовој екселенцији Бениту Мусолинију, спасиоцу Албаније, и у складу са вољом коју је изразио албански народ преко Уставотворне скупштине 12. априла 1939, Албанци и њихов братски италијански народ уједињени су у својој судбини, која је природно предодређена од древних дана. Под блиставом круном Савоје и

под његовим величанством Виктором Емануелом III, великим краљем и троструким победником, постали су једно као део Римске империје. Од тог срећног времена Албанци су слободни да без страха изражавају своја осећања и тежње у свим стварима, што нису смели од времена њиховог легендарног вође Ђорџа Кастриота Скендербега.“

„Hully i Dritës“, (Звезда светлости), децембар 1940, стр. 601

 Ово је извод из чланка објављеног у часопису Звезда светлости („Hully i Dritës“), који је био званични орган католичке цркве и један од најугледнијих часописа у Албанији.

I–42. и I–43.

Сарајевски муслимани о ситуацији у Босни и Херцеговини (која је у то време била део Независне Државе Хрватске)

„У том кругу појавила се 12.10.1941. Резолуција коју је потписало око сто сарајевских Муслимана сачињена на приједлог главног одбора 'Ел Хидаје',²⁶ друштва муслиманског свештенства. Резолуција констатује тешко стање Муслимана у Босни и Херцеговини, осуђује насиља према Србима и Јеврејима, одбацује одговорност Муслимана за почињена злодјела и истовремено осуђује оне Муслимане – 'неодговорне елементе', који су учествовали у насиљима. Потписници Резолуције формулисали су на крају захтјеве, међу којима су најважнији: успостављање 'сигурности живота, части, имовине и вјере за све грађане у држави без ма каквих разлика', као и да убудуће спријече 'ма какве акције које ће по својој нарави изазивати побуне и крвопролића у народу'.“

Реџић, стр. 16

 Неки представници босанских муслимана били су згрожени злочинима које су власти НДХ починиле над српским и јеврејским становништвом у Босни и Херцеговини током 1941. У октобру 1941. издали су резолуцију у којој су изнели своје ставове.

²⁶ Ел Хидаја је била кључна исламска организација у Босни и Херцеговини.

Исламско свештенство и формирање муслиманских SS-дивизија 1943.

„У том погледу нарочито су били активни имами Мустафа Малкоч и Халим Малкоч, који су пред џамијама држали пропагандне говоре и позивали војне обвезнике Муслимане да се јаве у 13. SS-дивизију. Врбовано људство пребачено је најприје и Немачку, а затим упућено у јужну Француску, гдје је било подвргнуто посебној дисциплини, војној обуци и политичком васпитању. Главни циљ васпитне наставе био је да се код припадника ове дивизије развије фаталистичка преданост исламу и ратним циљевима Трећег рајха, међу којима је ослобођење свих Муслимана, нарочито муслиманског Блиског истока, од посебног значаја. Носиоци васпитања војног састава 13. SS-дивизије биле су младе муфтије, које су претходно стицале панисламско образовање у специјалној школи коју је основао велики јерусалимски муфтија Ел Хусеини у Берлину.“

Реџић, стр. 16

? Упореди ова два извора. По чему се разликују акције различитих чланова муслиманског свештенства? Можеш ли да нађеш сличне примере у својој земљи?

I–44. и I–45.

Говор румунског патријарха Никодима, одржан на Правном факултету у Букурешту 1942. године

„Преостала је још једна једина ствар коју треба да имамо на уму. Наши непријатељи су и непријатељи крста, непријатељски расположени према цивилизацији заснованој на неописивој муци и жртвовању, на светом јеванђељу и на науци у његовој служби. Бољшевици хуле на бога и боре се

да униште крст и све што је подигнуто његовом снагом, преврћу земљу наших праотаца и прекопавају гробове²⁷. (...)

Са дубоким коренима у прошлости пуној крви, бранимо ово наслеђе, које припада и читавом цивилизованом свету. Боримо се за свети крст и за свето јеванђеље и молимо се богу и нашем господу Исусу Христу.“

„Universul“, 79/2. март 1942, стр. 4

Чланак из новина: *Сестринске цркве. Велике перспективе православља, од Михаила Бурлакуа (Mihai Burlacu)*

„Чим је стао рат на Истоку, пао је црни вео који је раздвајао две суседне братске православне цркве – онај вео што је стајао између наше старије сестре, Патријаршије Руске православне цркве, и њене млађе сестре, Патријаршије наше Румунске православне цркве. (...)

И у речима упућеним округу, његова светост Никодим, патријарх Румунске православне цркве изразио је поштовање Руској православној патријаршији, нашој старијој сестри: 'Недавно се његова светост Алексеј, архиепископ лењинградски и новгородски... обратио православним верницима наше вољене земље братским речима подстицаја и окрепљујућег храбрења за наде нашег вољеног народа и за добробит наше свете цркве. Те мисли наше старије сестре у Исусу Христу изазивају у нама велику радост. Наша је жива жеља да је видимо обновљену и ојачану, заједно са нашом старијом сестром у богу, светом православном црквом Савеза Совјетских Социјалистичких Република; у духу хришћанске и братске љубави, најближу везу.' (...) Али, велике и нове перспективе отварају се православљу у будућности. Теолози и свештенство свих православних цркава на Балкану озбиљно су се припремали чекајући нови васељенски сабор. Али васељенског сабора не може бити без учешћа старије сестре, руске православне патријаршије. На-

²⁷ Тврдња се односи на окупацију Бесарабије и Буковине од стране Совјетског Савеза у лето 1940.

ши теолози предузели су озбиљна изучавања и истраживања у вези са англиканском црквом, поредећи је са другим православним сестринским црквама. Али, нису могли да дођу до коначног закључка без екуменског разумевања свих православних цркава. Зато је и са нашег верског становишта објашњиво што је англиканска црква топло молитвом и побожним поштовањем поздравила тренутак поновног братског уједињења два хришћанска православна народа.“

„Universul“, 29/28.10.1944

? По чему се разликују ова два текста? Шта можеш да закључиш из ове две изјаве патријарха Никодима о спољним притисцима? Да ли се, по твом мишљењу, став према болшевицима променио? Ако јесте, шта је могао бити разлог за ту промену?²⁸ Објасни свој одговор.

I-46. Хапшење патријарха Гаврила од стране Гестапоа у манастиру Острог, 23. априла 1941.

„После капитулације југословенске војске 16. априла, ја сам још остао у Острогу. Имао сам намеру да се вратим што пре у Патријаршију у Београд. Но то није било лако изводљиво. Пuteви су били разорени, а бензина није било, нити је било могућности да се ма са које стране набави. Окупатор је такорећи све путеве, ионако слабе, упропастио са својим блиндираним колима и тенковима. Чекао сам колико толико погодан моменат за мој повратак. Нешто пре 6 часова изјутра, 23. априла, закуцао је Милутин²⁹ на моја врата. То ме је јако изненадило. Одмах сам помислио да се нешто десило. Тако је и било. Само што је Милутин ушао у моју собу, саопштио ми је: 'Ваша Светости, Немци су дошли и траже вас'. Био

је узнемирен и врло узбуђен. Видећи то његово нерасположење, ја му рекох: „Будите, молим вас, присебни и немојте да клонете духом. Вама се неће ништа догодити, јер ви немате никакве кривице. Немци мене траже'. Тек што сам завршио реченицу, упадоше без куцања четири Немца у војничким униформама, са црним кошуљама, исписаним иницијалима на рукавима и реверима од блузе SD, што значи: Политичка полиција ГЕСТАПО... (...) Потпуковник је изјавио следеће: 'Ви сте оптужени, као главни ратни злочинац, за улазак Југославије у рат противу сила Осовине. На основу тога имам наређење Врховног команданта војне и цивилне силе фирера Адолфа Хитлера, да вас саслушам за ваше злочиначке поступке и да их после тога спроведем вишем војном суду ради изрицања праведне казне, коју предвиђа војни закон. Ваша се кривица састоји у овоме: ви сте били шеф грчко-српске Цркве у Југославији. Ваше је звање Патријарх српски. Уместо да гледате вашу Цркву и ваше потчињено свештенство и своје верне као глава Цркве, ви сте одступили од свега и ушли у чисту политику, да са тога терена дејствујете у вашем народу и да га раздражите са вашим ставом да буде компактан у своме револту противу сила Осовине. Нарочито откако је потписан био Пакт 25. марта, којим је Југославија својом слободном вољом и без пресије од стране сила Осовине, приступила Тројном пакту. (...) Све што сте радили нашло је плоднога земљишта код ваших верника, да се подају револту и припреме војни пуч. (...) Ви сте лично гурнули Југославију у рат и оборили законито Краљевско намесништво и његову Владу. (...) Чим је избио рат 1939. године, ви сте учестили своје посете српском народу и у својим говорима подизали сте у масама ратоборно расположење које се састојало у томе: да треба дати сваки отпор силама Осовине, као непријатељима југословенске државе.“

Мемоари патријарха српског Гаврила, стр. 291, 299, 300

²⁸ Један од разлога могао је да буде промена става болшевичког режима према руској цркви у периоду између два текста. После прогона тридесетих и раних четрдесетих година, руска црква је 1943. поново легализована. Та промена Стаљинове политике могла је и румунској цркви дати наду да је могућно живети са болшевицима. Више о томе види у: Pospiclovsky, *The Russian Church under the Soviet Regime*, том I.

²⁹ Стални патријархов пратилац.

Патријарх Српске православне цркве Гаврило (Дожић, патријарх од 1938. до 1950) интерниран је на почетку рата у манастир Острог у Црној Гори, као противник политике сила Осовине и приступања Југославије силама Осовине. После дуготрајних мучења, пребачен је у Сарајево, а затим у затвор Гестапоа у Београду. Немачке окупационе власти су га затим интернирале у манастир Раковица у близини Београда, а касније у манастир Војловица. Тамо је, под надзором и у потпуној изолацији, остао до септембра 1944, када је, заједно са владиком Николајем Велимировићем, пребачен у концентрациони логор Дахау, у којем је провео неколико месеци. Иако је био противник новог комунистичког режима, вратио се у земљу 1946. године и покушао да помогне у обнови ратом уништене земље и поновном установљењу готово потпуно уништене црквене организације у неким подручјима (посебно на територијама које су биле у саставу Независне Државе Хрватске).

Како је патријарх реаговао кад му је речено да га траже Немци? За шта је био оптужен? Упореди веру патријарха Гаврила са вером надбискупа Степинца (следећа два извора).

I–47. Степинчево писмо Павелићу, од 14. маја 1941.

„Поглавниче!

Управо сам добио вест да су у Глини усташе стрељале 260 Срба без икакве истраге или суда. Знам да су Срби у ових двадесет година своје владавине починили озбиљне

злочине. Али ипак налазим да је моја бискупска дужност да дигнем глас и кажем да католички морал то не дозвољава; зато вас молим да предузмете најхитније мере на читавој територији НДХ да ниједан Србин не буде убијен док његова кривица не буде доказана тако да буде очигледно да он заслужује смрт. Иначе не можемо рачунати на благослов неба, без којег смо проклети. Надам се да нећете замерити због мојих отворених речи.“*

Кришто, стр. 134–135

Један део високог католичког свештенства у Хрватској, у којем је загревачки надбискуп Алојзије Степинац имао истакнут положај, подржао је у почетку оснивање Независне Државе Хрватске. Но, кратко време после њеног установљења, надбискуп Степинац писао је у неколико наврата писма усташким званичницима, у којима је званично протестовао против злочина усташког режима, а касније их је отворено осуђивао у својим проповедима. Сличне промене расположења па чак и става према усташком режиму биле су карактеристичне не само за Степинца и већину католичког свештенства него и за највећи део становништва Хрватске у то време. Међутим, иако је осудио неке аспекте усташког режима, Степинац, као радикални антикомуниста, није се дистанцирао од НДХ, јер је партизане (прецизније речено: комунисте) сматрао највећим непријатељима. После рата, комунистичке власти су га као колаборационисту осудиле на шеснаест година затвора и принудни рад. Током затвореништва, Света столица почастовала га је титулом кардинала, на шта је Југославија реаговала прекидом дипломатских односа. Степинац је умро 1960. у прогонству. Папа Јован Павле II беатификовао га је 1998.³⁰

* Преведено с енглеског превода.

³⁰ У комунистичкој Југославији, историографско представљање Степинца, засновано на пресудама суда који је судио за колаборацију, било је искључиво негативно и никаква отворена јавна дебата у вези с тим стварима није била дозвољена. С падом комунизма, доминантно историографско представљање Степинца у Хрватској променило се до те мере да га сада генерално приказују у позитивној светлости, као праведника и мученика и као жртву историјских околности (тај начин представљања преовладава у историјским уџбеницима). Између ове две крајности, постоји низ историчара који узимају у обзир његове заслуге (спасовање Јевреја, протести слати властима), али и његове грешке (чињеница да се никада није потпуно дистанцирао од НДХ). У својој књизи *Хрватска повијест* угледни хрватски историчар Иво Голдштајн констатује између осталог да Степинчева грешка „... у тим сложеним ратним догађајима може бити само морална и политичка, и да није смео да буде суђен за злочин“ (Иво Голдштајн, *Хрватска повијест*, Загреб 2003, стр. 309). Српска историографија није променила свој однос према Степинцу, сматрајући га одговорним за сарадњу са усташким режимом.

❓ Против чега је протествовао Степинац? На који се начин обратио Павелићу? Анализирај језик којим се он служи.

Степинчев позив католичком свештенству да подржи НДХ, 28. април 1941.

„Часови су ово, у којима не говори више језик, него крв својом тајанственом повезаношћу са земљом у којој смо угледали свјетло божје и с народом из којег смо никли. Је ли потребно истицати да је и у нашим грудима живље закуцало срце?

(...) И тко нам може замјерити, ако и ми као духовни пастири дајемо свој принос народном весељу и заносу, кад се пуни дубоког ганућа и топле захвалности обраћамо Божјем Величанству?... Говорећи вам дакле као представник Цркве и пастир душа молим вас и позивам, да свим силама настојите и радите око тога, да наша Хрватска буде Божја земља, јер ће само тако моћи извршити двије битне задаће, које као држава имаде да изврши у корист чланова... Одазовите се стога спремно овом мом позиву на узвишени рад око чувања и унапређења НДХ.

Живојиновић, Лучић, стр. 554–556

❓ Каква је била улога дела високог свештенства у НДХ?

I–48. Отац Златко Свирџ³¹ о покрштавању православних Срба у католичанство

„Једног лијепог српањског дана прије подне нађоше се пред жупским уредом једно тридесетак постаријих људи, и све православци, из већ раније поменутих села моје жупе.

Били су смркнути, депримирани, пуни страха, бриге и неизвјесности, што ме се јако неугодно дојмило.

’Што је браћо моја, људи моји, које добро вас води у толиком броју довде?’, запитао сам гласно, да предусретнем то лоше и тмурно расположење, а да с друге стране и саме себи олакшам.

’Никакво добро, оче, фра Злате’, повикаше сви као у један глас. ’Ето, хоће на силу да мијењамо вјеру под старе дане. Тко је то видио и чуо данас у двадесетом стољењу?!?... Говорили су то кроз дубоке уздахе и сузе које су им се котрљале низ образе.

Увиђам да их голема невоља и страхан удес притишћу. Сјетивши се да нитко од њих није од јутрос ништа ни презалогацио ни попио, позвао сам их да сједнемо у дебелу хладовину и рекао момку да донесе нешто за мезу, ракије и вина. За то вријеме сам интензивно размишљао и донио одлуку – овим људима се мора помоћи. Криво творит ћу ’крсне листове’. Некако ми је у том моменту лакнуло. Задобио сам опет свој мир и самоувјереност. (...)

Када смо се мало поткријепили јелом и пићем, и када је она њихова напетост прилично попустила, обратио сам се директно Лазару, да су ме и остали могли чути:

’Одговори ми, Лазаре, јеси ли ти рођен као Србин православне вјере?’

’Јесам оче фра Златко’. (...)

’А да ли живиш као такав?’

’Јесте, богами, фра Златко.’

’Е, онда ћеш и умријети као такав, Лазаре. Нећеш мијењати вјеру док сам ја жив овдје, а тако ни остали!’

Људи подигоше главе. Сви погледи се упријеше у мене. Но, одмах се појави сумња, па и страх. Обасуше ме питањима. Шта сада да раде? Разумљиво, бојали су се.

Објаснио сам им своју одлуку. У жупском уреду имао сам нажалост само неколико формулара ’крсних листова’. Рекао сам им да ћу их сутра набавити за све. Ушао сам у кућу и одмах за неке почео попуњавати. Прво за Лазара.“

Цвитковић, стр. 113–114 (фуснота бр. 48)

³¹ Римокатолички свештеник.

“Део високог католичког клера подржао је, на почетку, стварање НДХ. Међу њима је био и загребачки надбискуп Алојзије Степинац. Степинац, који је био проглашен и за врховног војног свештеника оружаних снага НДХ је, 4. маја 1941, наредио да се у част проглашења НДХ, одржи свечана служба божија (Te deum) по свим парохијским црквама, на коју је требало позвати месне власти и народ.

Један од начина на које су усташке власти хтеле да „реше“ *српско питање* био је покрштавање у католичанство.³² Мада Павелићева НДХ није формално подржавала покрштавање, фактички свакако јесте, јер је покрштавање било уобичајена пракса у црквеним општинама. Надбискуп Степинац се у својим изјавама дистанцирао од принудног покрштавања, па је чак протествовао против те праксе, али низ историчара и даље сматра да је упитно је ли учинио све што је могао да то спречи. Покрштавање је вршено са објашњењем да је то начин да се Срби спасу усташког терора. Међутим, мада су припадници верских мањина могли покрштавањем да спасу свој живот, већина није радо прихватала ову „великодушност“. Као што се види у овом наводу, неки свештеници у црквеним општинама противили су се политици покрштавања у католицизам.

Шта мислиш о акцији оца Златка? Зашто је он покушао да спасе те људе?

Општа питања за потпоглавље Iг.

Опиши ставове верских вођа према окупационим силама, партизанској војсци и антикомунистичкој војсци. Какве сличности и разлике у изјавама вођа верских организација можеш да нађеш? Јесу ли свештеници смели, или су чак били обавезни да заузимају одређену страну током рата?

³² Друга два начина били су депортација и екстерминација.

ДРУГО ПОГЛАВЉЕ

Живот у време рата

Ово поглавље јасно показује универзалност људске патње за време Другог светског рата. Глад, сиромаштво и неизвесност били су део свакодневног живота већине цивила у овом подручју; разлике су често биле само семантичке. Ипак, тешко је рећи је ли живот био тежи у граду или на селу.

У покушајима да прикажемо свакодневни живот припадника покрета отпора настојали смо, између осталог, да истакнемо како се током овог времена мењао статус жене. Покрет отпора спремно је прихватио једнакост жена и мушкараца, мада ће време показати да је стварна промена била далеко мање свеобухватна него што је то наглашавано у сврху пропаганде; после рата, ствари су се вратиле у познату патријархалну рутину и зато је наш дискурс о једнакости полова већином декларативан.

Пред крај поглавља представили смо неке изворе који се баве сасвим очигледним променама у култури и образовању и који на необичан начин усложњавају слику о елити моћи у оно време.

IIa. Сиромаштво, неизвесност

II-1. и II-2.

Ограничавање потрошње хлеба у Румунији током рата (1942)

„У погледу ограничавања потрошње жита, државни подсекретаријат за снабдевање војске и цивилног становништва обавештава јавност да ће, почев од дана који ће бити накнадно оглашен, хлеб у главном граду бити дељен само на основу карата за снабдевање, и то само за пет дана у недељи. Током друга два дана треба јести кукурузну кашу и због тога се треба на време снабдети потребним кукурузним брашном које се може наћи у свакој пекари или у свакој радњи у којој се дели хлеб.

„Universul“, 5.1.1942, стр. 1

Ограничавање потрошње хлеба у Румунији током рата (1944)

Уредбом префектуре за срез Брашов, бр. 26/1944, потрошња хлеба за срез и за град Брашов уређује се на следећи начин:

- дани кад се троши црни хлеб: уторак, четвртак и субота
- дани кад се троши бели хлеб: недеља
- дани кад се троши кукурузно брашно: среда
- дани кад се троши кромпир: понедељак и петак.

Становништво мора да се придржава гореизреченог. Сваки прекршај биће кажњен у складу са законским прописима.

Национални архив – Одсек за округ Брашов, фонд Градске већнице општине Бод, документ 74/1944, стр. 83

? У чему је разлика између два периода о којима говоре текстови? Каква су могућа објашњења за ове промене, ако их има? Овај пример односи се на Румунију. Јесу ли ти познати слични примери из твоје земље?

► **Сл. 12. Ограничавање потрошње хлеба у Истанбулу**

Cumhuriyet Ansiklopedisi, том 2 (1941–1960)

К У Истанбулу је ограничавање потрошње хлеба почело 14. јануара 1942. У мају је за особе изнад седам година дневно следовање износило 150 г по особи.

? Како објашњавате чињеницу да је потрошња хлеба ограничавана у Турској, иако Турска није учествовала у Другом светском рату?

II-3. Грчки сељак описује италијанске окупаторе

„[Италијани и њихови влашки колаборанти] непрестано су ишли горе-доле, копилад, горе-доле, јели су наше кокоши, пили наше вино, узимали јаја и уживали! И терали су нас да их на нашим магарцима водимо куд год пожелеле. Нас је то доводило до беса. И говорили смо: 'Зар нико неће да се појави, па да направимо нови Колокотронисов [борац за грчку револуцију] вод – револуцију?'“

Van Bouschoten, стр. 80

? Опиши сељакова осећања. Да ли би се и ти исто осећао да си био на његовом месту?

II-4. Иван Д. Станчов, бугарски дипломата, о животу своје породице за време рата

„Моја породица провела је три занимљива и активна месеца борећи се против стеница и настојећи да преживи на печуркама, боровницама, младој коприви и супи од репе. Систем купона био је немилосрдан; не само што је било немогуће наћи месо, него нико није смео ни да убије животињу. Можете да замислите колика је била радост кад је свештениково теле сломило ногу па је морало да буде убијено. Моји су успели да купе одрезак и јели смо помало, да што дуже траје. Иако је, из необјашњивих разлога, у Софији, као и у селима, со потпуно ишчезла са тржишта, успели су да одрже месо да буде јестиво читавих недељу дана: ставили су га на цементни под и покрили влажном тканином чији су крајеви потопљени у лавабо напуњен хладном водом. Тако су, у врелим јулским данима, могли да постигну непрестано испаравање.“

Станчов, стр. 145

? У каквим условима живи породица још увек високог службеника бугарске државе? Ако су то били услови у којима је живела елита, можеш ли да замислиш у каквим су условима живели „обични људи“?

II-5. Из поверљивог извештаја бр. 162, који је амерички генерални конзул у Истанбулу Семјуел Хонакер (Samuel Honaker) послао државном секретару САД Корделу Халу (Cordell Hull) о осећањима бугарске јавности, септембра 1942.

Истанбул, 4. новембар 1942.

„Сви су почели да осећају недостатак

хране, одеће и дрва и угља за огрев. Систем купона снабдевао је малом количином хране готово свакога, али то заправо није било довољно ни за кога. Људи су стајали у дугим редовима пред продавницама хране. Бугари су још били јединствени у жељи да по сваку цену задрже 'нове територије'. Али, било је неких критичких гласова који су говорили да ће права Бугарска, дакле она без окупираних територија, сада морати да брине о намирницама и за становништво на новим територијама, посебно у Тракији и неким деловима Македоније. Бугарска влада такође је снабдевала брашном бугарска села унутар грчке границе, у областима северозападно од Солуна. Причало се да се преко 300.000 људи у тим областима изјаснило да су Бугари само да би добили брашно. Наравно, то је била само пропаганда. Нико не треба да очекује да ће Бугарска одустати од окупираних територија уколико не буде натерана на то.“

Бугари – своенравни сОзник на ТретиО рацх, Софија 1992, стр. 90–91

? Зашто су се Грци изјашњавали као Бугари? Мислиш ли да им је било лако да то чине, ако се узме у обзир недавна историја тог региона?

► **Сл. 13. Редови испред радње у Љубљани за време рата**

► **Сл. 14. Редови за месо у Загребу**

Војиновић, *Није срамота бити Хрват, али је пех*

? Шта можеш да закључиш о животу у Загребу и Љубљани за време рата? Постоји ли слична фотографија из твоје земље? Недостатак свега и свачега, посебно прехранбених намирница, и расподела потрештина преко купона и обвезница били су свакодневна појава током рата.

II–6. Тражимо срамне траке за црноберзијанце (извод из српских новина)³³

„Ми овде износимо отворено и без обзира све случајеве недозвољене спекулације и црноберзијанске пљачке молећи све од реда да нас и државу помогну у тој акцији социјалног спаса. Нека нам сваки свестан грађанин достави сваки такав случај да га објавимо, да ударимо срамни жиг сваком таквом злочинцу на ма каквом положају он био. Позивамо исто тако све одреда да нам упуте предлоге о мерама којима би се ефикасно могла водити борба противу ове рак ране нашега друштва. Данас објављујемо предлог једног нашег читаоца у вези са објављивањем листа кажњених шпекуланата, које доноси днев-

³³ „Српски народ“: београдске званичне дневне новине колаборационистичке Владе народног спаса генерала Милана Недића.

на штампа. Овај наш читалац мисли да то није довољно већ да треба да остане каква видљив траг ових злочина. И кад већ не може усијаним гвожђем да им се утисне сраман жиг, он предлаже да се уведе да сви кажњени шпекуланти морају носити срамну траку, на којој ће писати: 'народна изјелица' или 'црноберзијанац' или пак 'шпекулант са народном бедом'.

'СРПСКИ НАРОД' са своје стране сматра да је овај предлог сасвим умесан и обраћа се Влади народног спаса да га прихвати и спроведе, јер је дала реч и обавезу да ће чувати и спасавати народ од свију невоља и недаћа, од комунистичких бандита по шумама као и од разбојника са Теразија.“

„Српски народ“, 3. јун 1942.

? Коментариши захтев за увођење срамних трака за црноберзијанце. Да ли се слажеш с тим предлогом? Можеш ли да нађеш исти (или бар сличан) став у својој земљи?

► Сл 15. Турска карикатура

TOMBUL TEYZE VURGUNCU KARŞISINDA:
Tombul Teyzenin kocası – Nafile bakma karıcığım, onun torbalan seninki gibi Allah vergisi değil.

Karikatur, 24 Eylül 1942 (İskan Akpınar)

„Karikatur“, 24. септембар 1942

К Превод: Дебела тета среће се са профитером. Њен муж каже: „Није важно, драга! Његове сике нису богом дане као твоје!“

II-7. Тешкоће преживљавања... Како би дошло до хране, градско становништво морало је да прода практично све за шта је могло да нађе купца

„Становници градова били су принуђени да продају буквално све што је могло да нађе купца, како би дошли до хране: „Продавали су из куће све што је сељак хтео да узме у замену за мало хране. Прво је одлазило злато и накит, а затим и ствари из куће: намештај, постељина, гардероба. Свет је по градовима оголео, обосио и остао без ичега. А сељаци као сељаци. Узимају им разне војске, узима окупатор, па оно што је спасио од њих и од својих уста одвојио, настојао је да што боље наплати. Наши сељаци су са гладним невољницима били немилосрдни и због оног вечитог антагонизма између господе и сељака. Град је од њега увек само узимао, а никада му није ништа давао. Мислио је, дошли су његових пет минута, те да све наплати.“

Николић, стр. 113

? Како процењујеш понашање сељака према становницима градова? Да ли ти је познат сличан материјал у књижевности или на филму? Да ли аутор, према твом мишљењу, има предрасуде према сељацима?

II-8. Неизвесност цивилног живота током рата у Албанији

„Овај човек каже да су јуче дошли Немци. Узели су ћебад, храну, пет пилића и две козе. Истерали су људе из кућа под изговором да врше претрес, па су у кућама подметнули пожар. Многи сељани побегли су да се сакрију', рекао је, 'јер су се плашили да би могли да буду одведени у заробљеништво.' Гари је преко преводилаца испитивао сељане: 'Да ли знате, јесу ли Немци имали икакав разлог за одмазду? Јесте ли пре тога видели много Немаца или њихо-

вих акција?’ Један узбуђени сељак без престанка је говорио док га Стефа није благо потапшала по руци и зауставила бујицу његових речи. ’Каже да не зна зашто су упали у његово село, али чак ако су све и узели, зашто су морали да спале куће? Сад немају где да живе, а зима је близу.’“

Mangerich, стр. 136

Овај пасус приказује живот у Албанији током рата и открива несигурност и неизвесност преживљавања. Реч је о извештају очевидаца, америчких медицинских сестара које су се у новембру 1943. случајно авионом спустиле у Албанију и после двомесечног путовања стигле до савезничких линија.

Да ли би рекао да је у твојој земљи живот за време рата био тежи на селу него у граду? Објасни свој став. Шта су, по твом мишљењу, ’обични људи’ осећали у таквим ситуацијама – страх, гнев, или нешто треће?

II-9. Грађани Београда гаје поврће (текст објављен у београдским новинама септембра 1942)

„ ’Варошки земљорадници’, они који су од неплодних дворишта, пустих градилишта и разних дечијих игралишта начинили себи баште, увелико беру плодове свог труда. Док други данас чекају на пијацама, нови баштовани поносно се шепуре по свежем зеленилу, грицкају по цен дан парадајз и чепркају по новим лејама. Кроз леп напор они су показали шта може да се уради са мало добре воље и стрпљења.

Ових дана Београдска општина упутила је на терен и нарочите комисије, које се благовремено интересују шта је све засејано по баштама. Стручњаци деле и практичне савете, који могу да користе за идућу сезону уз богато искуство стечено у досадашњем раду. Објављен је и апел да сваки обрађивач одваја и чува семе поврћа за нову сетву на свом терену. По симпатичним баштицама, у декору варошких палата, неко-

лико корака од асфалта, види се живот који смо навикли да видимо само кад смо негде на селу, далеко од градске буке...”

„Ново време“, 25. септембар 1942.

Тешка ситуација у снабдевању становништва Србије адекватном храном, посебно у великим градовима, преовлађивала је током свих ратних година. Због борби између окупационих снага и побуњеника, због нових граница, оштећених комуникација и забране слободног промета робе и људи, градови су били одсечени од пољопривредне унутрашњости. Тржишни прехранбени производи (хлеб, месо, маст) били су строго рационасани и у врло малим количинама продавани су у замену за купоне за снабдевање или потрошачке карте. Ипак, основни производи могли су се купити на „црној берзи“, по много вишој цени од уобичајене. Како би се градском становништву помогло да преживи несташнице, подстицано је гајење поврћа на свим употребљивим површинама.

Постоји ли сличан пример у твојој земљи?

► Сл. 16. Жртве глади у Грчкој за време трагичне зиме 1941/42.

Атина, Национални историјски музеј (Istoria, том 16, стр. 59)

Готово потпуна несташница хране, посебно у Атини и другим великим градовима, довела је до тога да огромна већина становништва буде драматично неухрањена и да сваког дана мноштво људи умре од глади.

II-10. и II-11.**Фаик Окте о турском порезу на приход**

„На Изменову сугестију, порески обвезници класификовани су у две одвојене листе, листу М за муслимане, и листу Г за немуслиманске мањине (*Gayrimuslim*). Касније су додате још две категорије, Е за странце (*ecnebi*) и Д за *Donme*, припаднике сабатајске секте јеврејских конвертита у ислам. [...] Порези су морали да буду плаћени у готовом новцу у року од две недеље. Дозвољено је било прекорачење од додатних петнаест дана, али с пеналима који су првобитну суму увећавали за један и два процента, зависно од случаја. Ако порез ни после тридесет дана не би био плаћен, конфискована је целокупна имовина пореског обвезника и његовог првог сродника, а он сам био би слат у логор за принудни рад. Никакав приговор на висину пореза није био могућ. Имовина оних који нису могли да плате продавана је на јавној распродаји.“

Okte, стр. 19, 25

Ова прича раширила се међу људима за време прикупљања пореза на имовину. Веома је занимљива јер открива 'конкуренцију међу мањинама' као својство овог опорезивања

„Пошто су издате листе пореза на имовину, Соломон оде у кафе и поче да се распитује: Мишоне,³⁴ колико си ти дао? Десет хиљада пет стотина и педесет лира и двадесет куруса.

Леп новац... леп новац...

Киркоре,³⁵ колико си ти платио?

Двадесет хиљада пет стотина и петнаест лира и тридесет куруса.

Јани,³⁶ колико си ти дао?

Двадесет девет хиљада седам стотина и петнаест лира и четрдесет куруса.

Леп новац... леп новац...

Ахмет Беј,³⁷ колико си ти дао?

Педесет лира и десет куруса.

Соломон подиже руке према небу и рече: О, велики Ататурче, како си само лепо рекао: 'Срећан је човек који се може назвати Турчином'.“

Aktar, стр. 185

Иако је била неутрална, Турска се ипак борила с проблемима сличним онима које су познавале земље које су биле у рату. Турске власти суочавале су се са озбиљним финансијским тешкоћама изазваним тешким економским условима, необузданом инфлацијом, оскудицом у храни и другим потроштинама. Зато је влада у последњим месецима 1942. увела низ драстичних повећања пореза. Најгори међу њима, *Varlik Vergisi*, или порез на имовину, односио се на оне који су имали имовину и за које се веровало да, захваљујући ратним приликама, остварују велике профите. Овај порез регулисан је тако да најтеже погоди лако приступачну имовину градских трговаца, међу којима многи нису били муслимани, и који су, чинило се, једини имали спремну готовину коју су могли да испоруче за хитне националне потребе.

Фаик Окте, који је био одговоран за администрање пореза, написао је 1949. књигу о томе, под насловом „Трагедија турског пореза на имовину“.

❓ Општа питања за потпоглавље IIa

Какви су били животни услови у земљама у рату? Какве су биле реакције људи на те услове? Да ли су сви подједнако подносили последице рата? Ако нису, ко је патио највише?

³⁴ Типично јеврејско име у Турској.

³⁵ Типично јерменско име у Турској.

³⁶ Типично грчко име у Турској.

³⁷ Типично турско име.

IIб. Цивили

II-12. Претња немачких власти Београђанима

Становништву Београда

Од стране немачке оружане силе све чешће су жалбе да цивилно становништво у односу са немачким официрима и војницима не показује њима дужну пажњу и поштовање. Нарочито се све више примећује да један велики део становништва у пешачком саобраћају не показује нимало склоности да се уклони него често на дрзак начин препречава пут.

Крајскомандантура упозорава становништво да ће се убудуће против иступа ове врсте поступити са свом строгошћу.

Београд, маја 1941. г.

Крајскомандантура

Божовић, стр. 129

❓ Шта је разљутило немачке власти у Београду? Коментариши њихову претњу.

► Сл. 17. Немачки пропагандни плакат

Николић, стр. 2

🔑 Немачки непријатељи (комунисти, Британци и Јевреји) „завели су“ лажним обећањима српског сељака и навели га да напада немачког војника с леђа. Огроман немачки војник растерује уљезе својом појавом, опрашта „заведеном“ српском сељаку и узима га у заштиту.

II-13. С доласком рата, цивилна индустрија је милитаризована и рад је морао да се обавља под специфичним, рестриктивним условима. Рад у Румунији у време рата:

Декрет о радном режиму за време рата (2. октобар 1941)

Члан 2. Суспендују се сви годишњи одмори, одобрени чланом 49 и 89 закона о радним уговорима од 5. априла 1929, са свим даљим модификацијама (...)

Члан 4. У свим индустријским предузећима у којима се ради континуирано (у три сукцесивне смене) радно време биће 8 часова дневно или 56 часова недељно; у свим другим индустријским предузећима, нормално радно време биће 10 часова дневно или 60 часова недељно.

Војни команданти у милитаризованим предузећима, војни управљачи и директори војних предузећа, у сагласности с инспекторима рада, а у ономе што се сматра немилитаризованим предузећима инспектори рада могу да одобре најдуже на три месеца да горепоменуто трајање радног дана износи максимално до 12 часова дневно или 72 часа недељно. Они такође могу да одобре да се ради недељом и законом одређеним празницима ако потребе производње налажу такав режим. [...]

Члан 31. Следећа дела сматрају се злочином саботаже и биће кажњена са 5 до 20 година у затвору:

а) Свака – индивидуална или колективна – обустава рада до које је дошло без претходне сагласности војних команданата ми-

литаризованог предузећа [...] или директора војног естаблишмента, а у ономе што се сматра другачијим предузећима, без претходне сагласности инспектора рада [...]

б) уништавање, кварење, подривање, фалсификовање, мањкава производња или намерне грешке, манипулисање или руковање на преваран начин или без квалификација: машинама, инсталацијама, инструментима за рад, материјалима, робом и производима, делимично или парцијално, било од стране запослених или од стране директора.

Murgescu (coord.), стр. 343

? Како су те мере утицале на свакодневни живот радника за време рата? Да ли ови прописи допуштају икакво одступање од декрета? Рецимо, да ли је могуће да особа која је направила грешку на послу буде оптужена за саботажу?

II-14. Извештај тајне полиције лидеру државе Румуније о стању духа међу становништвом и о незадовољству условима живота током рата. Стање духа у месецу мају 1943. у извештају Тајне полиције

РЕГИОНАЛНИ ПОЛИЦИЈСКИ ИНСПЕКТОРАТ ПЛОЕШТИ

(...) Функционери и њихове породице јадно су обучени, морају да иду на посао у старој одећи која им понекад више не одговара или није у складу са њиховом позицијом јавних функционера.

Такође, многи од њих живе у кућама (или намештеним собама) у којима владају нехигијенски услови, што смањује њихову радну способност и угрожава њихово здравље. Њихов морал такође је веома низак јер ствари све више поскупљују и они су забринуте пошто не знају како да обезбеде потрепштине које су њима и њиховим породицама неопходне за будућност.

Исто стање духа влада и међу радницима у фабрикама и међу функционерима и радницима код С.Ф.Р.³⁸

³⁸ Скраћеница за Румунске железнице.

Ни функционери ни радници не испољавају своје незадовољство јавно, неки од њих зато што се боје да би могли да се изложе невољама, а други зато што разумеју тешкоће кроз које држава данас пролази. О овим стварима, о тешкој ситуацији у којој живе, они разговарају међу собом и надају се да ће влада ускоро предузети мере да поправи ту ситуацију.

QUAESTOR,
I. Ciurea

Măturii documentare, у: „Revista Arhivelor“, 2/1969, стр. 20-21

? Какав је став државних службеника у односу на њихов свакодневни живот? Да ли се њихово незадовољство изражава јавно? Зашто? Зашто се власти занимају за стање духа државних службеника?

► **Сл. 18. Вежбе цивилне одбране на Бајазитовом тргу у Истанбулу**

Cumhuriyet Ansiklopedisi, том 2 (1941-1960)

II-15. Војни изасланик Независне Државе Хрватске у Софији извештава³⁹ о ситуацији у Вардарској Македонији под бугарском влашћу

Пре неколико дана мој пријатељ дошао је у Софију из Скопља, где је радио као овлашћени управник електричног погона. Његово име је Алберт Шритоф. Питао сам га о ситуацији у Скопљу и бугарској Македонији уопште и он ми је у невезаном разговору рекао, између осталог, и ово:

Унутрашња ситуација у делу Македоније који је дат Бугарској сасвим је нејасна. Декларисани Македонци показују извесно незадовољство новим бугарским режимом. И на страни Бугара који живе у Македонији, њих око 30 одсто није одушевљено бугарском управом, јер им не омогућује иста права као Бугарима у Бугарској. Нарочито снажно разочарење може се приметити код младе интелигенције која је студирала у Београду и у старој Југославији била запослена у државној служби. Ти људи немају вере и без посла су. Има и оних којима је бугарска држава дала неку службу, али су касније отпуштени и такође су незапослени. Арнаути⁴⁰ су такође веома незадовољни новим господарима и чезну за Југославијом. На другој страни, Арнаути под италијанском окупацијом су задовољни јер су им Италијани дали власт.

Турци (муслимани) имају сличан став као и за време Југославије, али сада испољавају англофилска осећања.

Трговци Срби и Јевреји принуђени су да продају своју имовину у року од три месеца и да ликвидирају своје радње, а онда ће Срби који живе у бугарској Македонији вероватно бити уклоњени оданде.

Према нама, Хрватима, Македонци показују посебно срдачан однос.

(...) Судаћи по свему, изгледа да у бугарској Македонији постоји јака тежња ка ослобођењу и стварању аутономне Маке-

доније...

Потпоручник

Адам Петровић, војни изасланик у Софији

Документи за борбата на македонскиот народ за самосвојност и национална држава, II, стр. 308-9

? Да ли је, по твом мишљењу, овај извор поуздан? Објасни свој став.

II-16. Ситуација 1941. године према виђењу Обласног комитета Југословенске комунистичке партије за Македонију

„Велики делови Македоније већ имају бугарску управу, већ су тамо постављени полицајци, жандарми, сеоски начелници, секретари, рачуновође, нотари, порески службеници, и рекло би се да су сви из Бугарске. Македонцима се не нуде службеничка места. Они чак немају право ни да буду сеоски начелници. Сваки поштен Македонац с правом се пита: 'Каква је то слобода кад Шумадинца (Србина) замењује Бугарин док су Македонци стављени у изолацију?' Македонска интелигенција у најбољем случају добија службу у бугарским селима, али никада у Македонији. Аргументи су исти као они којима су се некада служили Срби – 'не знате званични језик ове државе!'“

Терзиоски, 309

? Како се ситуација у Македонији изменила током 1941. у погледу административних послова (ако се уопште изменила)? Какво су објашњење власти давале за то?

II-17. Емил Сатоло о својој љубави према девојци из суседства

„Испред куће гдје смо становали (у Новој Градишци, где је Sattolo ишао у школу),

³⁹ Реч је о извештају упућеном Министарству хрватске одбране (домобранство) од 21. октобра 1941.

⁴⁰ Албанци.

пролазила је једна дјевојка свијетле косе. Ишла је у осми разред. Увијек смо је настојали видјети кад прође, особито ја. Сретали смо је и у парку. Био сам задовољан само да ју погледам. Једну вечер у просинцу, она приђе мени и каже. – Колега, ако идеш кући ишла бих с тобом. Остао сам запањен од весеља. (...) Разговарали смо о свему, али највише о грозотама рата. Кад смо дошли пред њену кућу (...) Невенка (тако се дјевојка звала) брзо каже: – Дођи сутра око шест код мене, а сада морам ићи. И пружи ми руку. Ја сам је с весељем прихватио. Осјетих мекоћу, њежност, као и хладноћу њене руке, а угодан осјећај ми протруји тијелом.

Једва сам чекао сутрашњу вечер. Дошао сам. Покуцао на врата, а она је одмах отворила.

– Здраво колега, како си?

– Добар вечер, Невенка. Нисам ли прерано дошао? (...)

Стидљиво и помало неспретно уђем у собу из ходника. Стол је био уз прозор. Понуди ми столицу. Сједнем. Онда ме понуди ликером. Куцнули смо чашама и наздравили. Живио колега! (...) Тражио сам разлог због којег ме позвала. Мало смо причали о школи, професорима и рату. (...)

– Знаш колега напредна идеја побјеђује и још мало, па ће бити овдје.

– Како ти то мислиш?

– Па Руси су наша напредна идеја.

Сад ми је постало јасно да она жели мене укључити у напредне, а ја сам желио њу.

Нисам желио никакву идеју. (...) Желио сам говорити о осјећајима, али њу је занимала само политика.

Договорили смо се поново за састанак. Мислио сам да је она ипак заинтересирана за мене. Како је требало проћи пар дана до слиједећег састанка припремао сам се за то како ћу Невенку одвратити од политике. Покушат ћу јој објаснити политичку ситуацију, мислио сам. Говорит ћу јој о намјери да имам обитељ с пуно дјеце. Мислио сам да као жена о томе жели слушати.“ (Није му успјело.)

Emil Sattolo, стр. 93–94

За време рата, Емил Сатоло био је ученик средње школе. Живео је у селу Пуска, а у школу ишао у Новој Градишкој (Хрватска). Сатоло је одобравао оснивање НДХ и усташки покрет, мада је критиковао његове злочиначке аспекте. У сваком случају, био је противник партизана и комуниста. У својим мемоарима пише, између осталог, о својој љубави према девојци из суседства.

Упореди удварање у време рата и данас. Зашто је дошло до неспоразума између девојке и младића? Јесу ли младићеве циљеве и идеје блиски твојима? А девојчини? Коју је идеологију она подржавала и на чијој је страни била у рату? Шта је подразумевала под термином „напредна идеја“? Зашто су Руси сматрани представницима „напредне идеје“?

IIв. Живот војника

II–18. Одисеј Елитис, добитник Нобелове награде за књижевност (1979), описује убичајено искуство грчког војника на албанском фронту

„Сада смо знали да смо у близини места где не постоје радни дани и празници, бо-

лесни људи и здрави људи, сиромашни и богати. Јер је хука испред нас и бура иза планина стално расла, тако да смо на крају могли јасно да разазнамо спору и тешку топовску канонаду, суве и брзе митраље-зе. И зато што смо све чешће наилазили на спору колону рањених, која је ишла у дру-

гом смеру. Лекари са тракама црвеног крста на надлактицама спуштали би носила и плънули у руке, док им се у очима видело да би све дали за цигарету. Кад би чули куда идемо, затресли би главом и почињали да причају своје приче о крви и ужасу. Али, једини гласови које смо ми слушали били су они други гласови који су се дизали из тмине, још опрљени ватром и сумпором из дубина. 'Oi, oi, тапа mou', 'Oi, oi, тапа mou'. А понекад, ређе, звук пригушеног дисања, као хркање; они који су знали говорили су да је то чегртаљка смрти. Понекад су са собом вукли заробљенике ухваћене пре неколико сати у изненадним рацијама наших патрола. Њихов дах заударео је на вино и џепови су им били пуни шећерлема и чоколада. А ми нисмо имали ништа, иза нас су срушени мостови и неколико наших магараца који су немоћно стајали у снегу и склиском блату.“

Elytis, стр. 21

► **Сл. 19. Литографија која представља древног ратника из битке код Маратона, борца из грчког рата за независност 1821. и 'евзонеа' (модерног грчког борца)**

IEEE, To epos tou '40. Laiki Eikonografia, 167

II–19. Иван Шибл, учесник партизанског покрета у Хрватској од почетка, описао је своје искуство у својим ратним мемоарима. Следећи текст је опис првих Шиблових дана пошто је „отишао у шуму“ (популаран израз за одлазак у партизане)

„Већ сам напола партизан. Немам додуше пушку, али имам свраб и сав сам намазан жутом, смрдљивом машћу. (...) Осим тога, у мојем доњем рубљу нађе се и гдјекоја уш или, како се по војнички каже, вашка – та свим војницима свијета најприврженија домаћа животиња. (...) О бухама и стијеницама не вриједи говорити. То су заправо сасвим пристојни кукци, који се на тијелу издовоље ноћу, а у рубље и одијело уопће се не завлаче.“

Шибл 2, стр. 13

? На који начин Шибл описује неудобности партизанског живота?

II–20. У својим ратним мемоарима партизански ветерани често су поклањали посебну пажњу високој заступљености жена у партизанским одредима. У својим мемоарима, у поглављу с поднасловом „Жене ратници“, Шибл пише

„У четама наше бригаде има много партизанки. То су већином сељачке дјевојке, Славонке, Козарчанке, све још врло младе. Пјешаче у нашој колони, боре се на положају, јуришају на утврђена упоришта непријатеља; заједно с осталим борцима прве бојне линије подносе све напоре партизанског живота. (...)

Сестре Милија и Даница Злокапа су пушкомитраљескиње. Тек су недавно дошле у нашу бригаду, но већ су стари борци. Храбру човјеку је потребно само једно ратно крштење. Милији је шеснаест, Даница осамнаест година. (...) На смјену носе пушкомитраљез и ранац муниције и не допуштају да им итко помогне. (...)

У нападу на Сирач погинула је једна од најхрабријих дјевојака наше бригаде и цијеле Славоније, Перса Босанац. (...) Била је танка, витка осамнаестогодишња дјевојка. Говорили су за њу: 'Перса се не зна бојати'... У борби на Јаворовици, за вријеме ожујске офензиве, последице цијелог дана јуришања упала је међу првима у непријатељске поставе и тукла се с Нијемцима прса о прса све док нису уништени. (...) Пала је под сирачком школом, у једном од многих јуриша на тај утврђени објект. Перса је морала погинути. Излагала се много, није се знала бојати! (...) На Јаворовици је покрај ње јуришала и Катица Хацман, Билогорка. Биле су најбоље другарице и увијек су се држале једна уз другу. У посљедњем јуришу Катицу је захватио непријатељски рафал и смртно је ранио. (...)

У рату и у суровим увјетима живота људи могу лако постати груби и безосјећајни. Хоће ли се ове дјевојке-ратнице прометнути у мушкараче? Можда ће их ратне страхоте у којима су присиљене судјеловати лишити дивних својстава која жену чине женом и каква желимо осјетити код жена које волимо!"

Шибл 2, стр. 308–311

? Зашто је, по твом мишљењу, партизанка било важно да истакну активну улогу жена? Зашто исто то није било важно усташама? Јесу ли, по твом мишљењу, жене партизанке заиста биле једнаке с мушкарцима? (Шибл је навео само неколико истакнутих примера.) Објасни значење Шибловог завршног исказа о женама у рату. Како је он гледао на улогу жена у рату?

II–21. Жене у селима Гревене (Грчка) захтевају више поштовања и веће учешће у јавним пословима пошто су учествовале у покрету отпора

– Наставник: „Видели бисте жене без властитог идентитета, као лутке мушкараца, и

онда би оне рекле: 'Е па, ја сама јесам нешто, постоји нешто што умам да урадим'; почеле су да мисле да можда заслужују више него само да кувају, перу и примају наредбе. То је било прво велико буђење руралних жена и оставило је на њих велики утисак.“

– Сељанка I: „Свиђало нам се то и привлачило нас је, зато смо одлазиле [на састанке]. Просто смо хтеле да мало изиђемо из тог круга непрестаног примања наредби. Јер такви су мушкарци били онда – диктатура [*sic*], како кажу...“

– Сељанка II: „Хтеле смо просто мало слободе као жене, право да говоримо, да не будемо подређене мушкарцима... да само радимо и добијамо батине. Хтеле смо мало слободе за нас саме. Овде смо отишле у планине, носиле смо муницију на леђима, правиле кутије за пушкомитраље, радиле даноноћно – постајале смо чак љубавнице, иако смо биле супруге. А све што смо желеле било је да и ми доживимо нешто добро. Мало слободе, а не робовање, како ви то кажете – да можемо да отворимо уста.“

Van Bouschoten, стр. 101–102

Какве су мотиве жене имале кад су се прикључивале покретима отпора? Шта је твоје мишљење о њиховим мотивима?

II–22. Ову песму компоновао је непознати аутор за време Другог светског рата; верује се да је то македонска народна песма

МЛАДА ПАРТИЗАНКА

Много сам радосна и срећна
што сам постала млада партизанка
што сам постала млада партизанка
На планини Пелистер.

Збогом и опрости ми, земљо моја,
Ја идем у битку, у битку, у битку
(...)

Тамо смо се заклели
 Да ћемо се борити с фашистима
 Да бисмо стекли своју слободу
 За нашу Македонију
 Збогом и опрости ми.

*Жените од Македонија во
 Народноослободителната војна, стр. 56*

? Објасни разлоге за компоновање оваквих песама. Има ли у њима момената пропаганде?

► Сл. 20. Хероине из 1940.

IEEE, To epos tou '40. Laiki Eikonografia, стр. 55

🔑 Ова литографија представља жене Епира за време грчко-италијанског рата како на леђима носе кутије с муницијом кроз планину Пиндос на грчко-албанској граници.

► Сл. 21. Партизанске новине: *Цепне новине чете за везу, Задар (Хрватска), 1944.*

Хрватски историјски музеј

? Шта показује ова карикатура? Како су партизани гледали на свој статус у односу на друге антифашистичке снаге (које су представљене заставама)? Шта ти мислиш, јесу ли Велика Британија, САД и Совјетски Савез гледали на партизанае као на равноправне партнере?

II-23. Издржљивост партизана за време континуираних битака против Немаца и њихових колабораната у Југославији

Сведочење Живка Родића

„Гледао сам непријатељске тенкове који неће да пуцају на наше борце, него хоће да их газе. То је равница па је тенковима олакшано маневрисање, а нашим борцима

отежано повлачење. Један од наших бораца бјежао је испред тенка и заклањао се око пласта сијена да би га најпослије тенк згазио прелазећи преко сијена. (...) Читава бригада је носила рањенике на носилима. (...) Обично смо ноћу нападали непријатеља, а дању би он нападао нас. Умор је био толики да се више није могло, па се помишљало да би најбоље било погинути, јер је понестало снаге. Није у питању храна, јер је било хране, није у питању ни храброст, јер више није било страха, али је умор тежи од свега. Тада је командир чете Петар Марин, красан момак, храбар и одважан, погинуо искључиво због умора. Просто је стојећи заспао и тако је погођен.“

Козара у Народноослободилачком рату
(ур. Жарко Згоњанин и др.), том 1, стр. 687

? Покушај да се ставиш у положај тих партизана. Можеш ли да замислиш да падаш у сан стојећи?

II–24. Денчо Знеполски, чувени бугарски герилски командант, о односима између жена и мушкараца у групи и о необичним опскрбама које су примили од Енглеза

„И ми у герилском одреду Тран, као и Срби, били смо врло строги у питањима морала. Интимни односи нису били дозвољени, и у јединици смо створили култ младих жена, и чували смо их од сваког насиља. Али, Срби су били још већи неконформисти у револуционарној ситуацији, у којој су се налазили. Просто није могло бити другачије!... Много касније, кад су Енглези, у складу са одлукама конференције Велике тројице у Техерану, почели да падобранима бацају оружје и муницију за герилце Трана и све врсте потрепштине за сопствену војну мисију, бацили су нам и карте и кондоме. И Срби су добили исту испоруку. У први мах, њихов бес био је неописив и убрзо су дошли код мене и Владе Тричкова (у то време ја сам већ био командант

герилског одреда Тран) псујући и претећи да ће да ударе на Енглезе. Кад смо чули шта је посреди, Владо Тричков, који је био врло учен и добро информисан човек, намејао се са разумевањем и све им објаснио. Рекао је да сваки војник у енглеској армији од Првог светског рата обавезно добија то заштитно средство, као што добија одећу, ципеле итд., и да смо ми у првој пошиљци добили личне медицинске пакете, кондоме и карте. Додао је да смо разделили медицинске пакете и да смо оставили на страну оно што смо сматрали непотребним, и то је све. Успео је да их смири, али је Барко отишао у енглеску мисију, бацио им пакетиће и рекао саркастично:

’Хвала, али ово нам није потребно! Ми смо војници!’“

Znepolski, стр. 112–113

? Какви су били односи између бугарске и српске гериле? Како једни и други реагују на чудне пошиљке од Енглеза? Коментариши Баркову реакцију.

II–25. Официр Виктор Будеску, учесник догађаја, о борбама на окуци Дона – Стаљинград.

„Ујутро 11. децембра Руси су отпочели контраофанзиву на читавом фронту. Следили су дани и ноћи кад војници нису добијали ни хлеб ни воду због ужасне непријатељске паљбе из топова и бацача. Данима су њихове руке стезале пушке и сејале смрт у редовима непријатеља чија су мртва тела хрпимице прекривала поља испред њихових положаја. Десет дана и десет ноћи владала је непрестана напетост, водила се бесомучна борба и изгледало је да почињу да се указују знаци победе и да престају бриге команданата и војника, који су осматрали са својих положаја не би ли некако зауставили разобручену помаму руске бујице. Али, није било тако. С новим и свежим снагама, доведеним из позадине

фронта, Руси су поново напали, чак са још већом помамом. Због великих губитака наш фронт више није пружао отпор. Напустили смо положај који смо освојили уз толико много жртава и од тог тренутка почео је ужас нашег повлачења у донску степу. Али реч *степа* исувише мало говори ономе ко никада није прошао кроз њу у зиму и у ратним условима.

Најпре, ту је мраз, мраз који гризе, а уз њега ветар који дува страховито бесно. Над том пустаром често је лежала густа и тешка магла, која као да се спустила да заувек баци земљу у понор. А изнад свега, та потпуна, апсолутна тишина појачана мрзлом тишином свега окол, трансформише степену у околицу супротан животу, непријатељски и нехуман.“

„Magazin istoric“, октобар 2002, стр. 93

Битке на окуци Дона – Стаљинград биле су међу најстрашнијима за румунске војнике у Другом светском рату, јер су морали да се носе како са непријатељем, тако и са екстремним климатским условима.

Какав је став војника на линији фронта према рату? Да ли они размишљају о слави и хероизму? Јесу ли срећни што се боре?

II–26. Неагу Ђувара (Neagu Djuvara), историчар и дипломата од престижа, сећа се (јуна 2002) периода кад је учествовао у борбама на Источном фронту

„Кад сам се вратио на фронт, после око десет дана проведених у стационару за опоравак, десило се да је Одеса пала, па сам ја тако избегао најгори тренутак; јер ту су они тако страшно поклани. Мој некадашњи колега из Војне академије, који је био пуковников ађутант, рекао ми је да је видео да је на пуковничковој листи, неколико дана пре пада Одесе, у нашем пуку,

који је првобитно био састављен од 1800 људи, а касније је примљено још 1200 регрута, још било валидно 92. Ето шта је значило да је Антонеску заузео Одесу. То је оно што говорим на телевизији кад год имам прилику, јер је борба тамо била потпуно апсурдна – Немци су нам рекли: 'Окружите Одесу' како руска војска не би била у стању да се извуче оданде, али нису инсистирали. Румунски Главни штаб и Антонеску хтели су да заузму Одесу (изгледа да та идеја није била баш Антонескуова, али он ју је прихватио) како бисмо им показали ко смо, колико смо велики; али ми нисмо имали средстава да заузмемо велики град. Могућно је поразити га до крајњих граница... Кад смо преузели Одесу – то је било зато што су се Руси повукли.

Једног лепог јутра, мада су у околини свакодневно умирале хиљаде људи, ушли су без икаквог отпора, јер у граду нико није остао – сви који су бранили Одесу већ су се наново укрцали. Била је то једна од првих Антонескуових грешака, али ми, углавном младићи – рећи ћу вам искрено – кад смо кретали у рат, пошли смо пуни ентузијазма, с мишљу да избришемо срамоту последње године кад смо без иједног испаљеног пуцња дали Бесарабију и Буковину, а онда и Трансилванију, па и Квадрилетер.“

Neagu Djuvara, Despre cucerirea Odesei, <http://www.memoria.ro/index.php?option=articles/artid=381>

Да ли овај текст одражава хероизам? Шта је била цена којом је румунска војска платила своју амбицију да освоји Одесу? Постоји ли промена перспективе у нараторовом ставу (између периода рата и данашњице)? Упореди перспективу младог човека чије је срце испуњено хероизмом и, насупрот томе, перспективу зрелијег човека који анализира релативну политичку добит али и људске губитке.

► **Сл. 22. Они који су певали рату**

Eropeja e Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare e Popullit Sqiptar, 1939–1944.

🔑 Ова слика Андона Лакуриџија (Andon Lakuriqi) показује појединце различите старости, који су припадали партизанским јединицама у рату.

❓ Упореди слику са текстом III–2.

II–27. Тешкоће бораца да се прилагоде цивилном животу

Сведочење Драгомира Радишића
„Практично, 1. батаљон 11. крајишке козарске бригаде завршава свој ратни пут код Зиданог Моста.⁴¹ Ту смо заустављени и враћени у Брестаницу. Био је 12. мај 1945. Задржали смо се дан-два, а затим кренули у Св. Недељу код Загреба, гдје смо остали 15, 16. и 17. маја 1945. и прославили дан коначног ослобођења наше земље. Рат је завршен. Настало је право слободарско

⁴¹ У Словенији.

⁴² Град у Хрватској, на Јадранском мору.

расположење, али рекао бих за кратко вријеме. Почела се увлачити туга. Нема више покрета, нема борбе и ратници су почели просто да болују зато што нема борби, што се не туку и што немају покрета, акције и борбе. Јер, чинило нам се да је највећа радост бити са борцима, ићи у борбу, а ми смо се сада нашли у ослобођеном Шибенику,⁴² гдје је текао сасвим други мирнодопски живот на који нисмо навикли, односно заборавили смо такав начин живота.“

Козара у Народноослободилачком рату (ур. Жарко Згоњанин и др.), том 6, стр. 399

❓ Зашто војник каже да се „појавила туга“? Да ли мислиш да су се сви војници исто осећали? Да ли знаш шта је ПТСС (посттравматски стресни синдром)? Да ли би се сложио да овај извор открива и елементе фанатизма који је уобичајени резултат рата? Објасни свој став.

► **Сл. 23. Колаж новина југословенских македонских војних јединица из 1944.**

II–28. Страшна забуна Здравка Лазарића

„... прешао сам у Осијек и тамо дочекао пад града у партизанске руке почетком

мјесеца травња 1945. Мало затим позван сам на војничку комисију за регрутацију и примљен у војску. Мој друг Иван Косовел, дошавши пред комисију, од страха се заборавио и подигавши руку поздравио са 'Спремни' (*ушашки поздрав*). Ради тога је проглашен 'умно неспособним' те мало касније затворен у Броду, гдје је одлежао 6–7 мјесеци. Упркос томе слиједеће је године примљен у официрску школу у Осијеку и промакнут у резервног поручника.“

Прцела–Живић, стр. 329

III. Култура и образовање

II–29. Препоруке Школског инспектора битољског округа за учитеље

„1) Да се развија бугарско национално осећање међу ученицима и целокупним становништвом, или да се постигне национално и државно јединство тако што ће се наглашавати прошлост и култура бугарског народа.

2) Становништву, а посебно ђацима треба објаснити да због дуготрајног ропства њихово бугарско национално осећање и свест о припадању бугарској нацији и држави нису консолидовани. Треба им нагласити да су нација и држава неодвојиве и да се за државу морају дати жртве баш као што су раније давале за бугарску нацију.

3) Треба објаснити да је у прошлости у Македонији уништена свеколика култура која је могла да уједини бугарски народ. Бугарске књиге, школа, црква, удружења, споменици, народне свечаности, посебно бугарска народна песма, традиција, митови, све су то турске власти прогониле. Због тога је код делова становништва у Македонији дошло до губљења бугарског осећања.

4) Нагласити да је због таквих услова изгубљено свако знање о прошлости бугар-

 Партизанске јединице биле су састављене искључиво од добровољаца. Партизанска војска је тек пред крај рата отпочела с мобилизацијом. Многи млади људи присиљавани су да се придруже партизанима. Један од њих био је Здравко Лазарић.

 Зашто се Лазарићев пријатељ толико збунио? Како је он (макар подсвесно) доживео промену власти? Како људи иначе реагују на (насилну) промену власти?

ског народа у Македонији, док је у исто време слободни део бугарског народа постигао велике успехе у самој Бугарској. 5) У настави треба поклонити пажњу реакцији која се противи националном васпитању, а стоји у вези са неким криминалним појавама које се јављају у редовима непријатеља Бугарске. Треба објаснити развој војне ситуације на фронту и хранити веру у успешан завршетак рата.“

Терзиоски, стр. 78

 Као што је бугарска власт поделила југословенску Македонију на две административне јединице назване према два велика града – Скопљу и Битољу, тако је и образовни систем обухватао битољски и скопски образовни округ. Овај извор показује шта је Школски инспекторат битољског округа препоручио учитељима као главне циљеве које треба испунити (ту, наравно, није било великих разлика у односу на друге образовне округе).

 Какве су препоруке дате учитељима у југословенској Македонији? Знали шта се догодило са османском Македонијом после балканских ратова и Првог светског рата?

► Сл. 24. „Партизанска школа“

*Epopëja e Luftës Antifashiste
Nacionalçlirimtare e Popullit Sqiptar, 1939–1944.*

Ова слика од С. Капоа (S. Capoa) носи назив *Партизанска школа*. Занимљива је јер илуструје образовну улогу партизанског рата. Они који умеју да читају и пишу подучавају оне који то не умеју.

II–30. Статут централног културног клуба „Климент Охридски“ у Македонији

- „1) Ујединити све снаге заинтересоване за консолидацију бугарског националног бића међу македонским становништвом;
- 2) створити у народу дубоку свест о бугарској држави и признавање бугарске државе, цара и отаџбине;
- 3) радити на задатку уједињавања свих Бугара како би се створила Велика Бугарска у њеним етничким, историјским и организационим границама;
- 4) радити на формирању савршеног идентитета Бугара у Македонији и образовати омладину у здравом националном духу; (...)
- 6) водити рачуна о брзом инкорпорирању Македоније у Бугарску у сваком смислу речи, с позитивним осећањима и постепено;

- 7) радити на уједињавању свих класа у једну националну и економску целину;
- 8) развити љубав према свему што је бугарско: према бугарској националној историји, бугарском националном наслеђу, чувашу народних обичаја и националне суштине итд.“

Терзиоски, стр. 198–199

После анексије територије југословенске Македоније Бугарској, Управа за националну пропаганду организовала је у свим већим градовима мрежу такозваних 'комитета за културу'. Та тела требало је да служе као корак ка формирању 'народних универзитета', тј. вечерњих курсева за ширење писмености, читаоница итд. Ови комитети су врло брзо постали регуларни елемент административних јединица на свим нивоима – у градовима, општинама, већим окупационим зонама итд. У Скопљу је формиран централни културни клуб – „Климент Охридски“. Горњи текст показује како његов статут дефинише улогу културних клубова у Македонији.

II–31. Пошто је прогласила своју намеру да створи нови образовни систем за румунски народ, Антонескуова влада преузела је водећу улогу у промовисању патриотске школске политике у којој култ хероја има значајну улогу

Култ хероја у школама

„Да би школа – на основу узора из живота – била кућа националног образовања за децу и омладину, свака школска јединица мора да буде снабдевена фотографијама наставника хероја, уз које ће ићи објашњење о њиховим ратним заслугама и о ономе што су учинили за школу. Да би се илустровала вера и жртва коју су дали сељани пали на бојном пољу, у свакој школи сакупљаће се њихове слике и уз сваку фотографију ићи ће објашњење какву су храброст они показали у борби. Такође, да би се илустровала вера и жртва коју су пали сељани поднели за отаџбину, сакупиће се њихове слике и уз сваку слику биће дато објашњење

ње о храбрости коју је лице са слике показало у борби.

На тај начин, уводећи хероје нашег народа у школе и одајући им почаст, установиће се прва књига националне историје за ђаке. Дела хероја непрестано ће бдети над свешћу деце и имаће један од најјачих утицаја на њихов морал и национално формирање...

Свако обданиште и основна школа одабраће један сат недељно за овај култ.

Програм часа посвећеног култу хероја састојаће се од сећања на борце из села, и то коришћењем следећих средстава:

Слике локалних хероја...

Описи које су дали сеоски хероји који су се вратили кући...

Мапе које се односе на борбу против болшевизма (рад деце)...

Алеја хероја: на једној страни школског дворишта посадити стабла која ће носити имена хероја. Та стабла ће обликовати луг или алеју локалних хероја, коју ће одржавати група деце.

У свакој школи постојаће распеће у знак сећања на сеоске хероје.

Посете гробљима хероја и одржавање гробаља.“

„Universul“, 44/15.2.1942

? Према Антонескуовом плану, шта су циљеви школског образовања како их оцртава овај навод? Шта је циљ 'култа хероја'? Постоје ли за ученике икакви узорци осим њихових учитеља? Шта је твој став према 'култу хероја' у школи и 'култу хероја' уопште? Да ли њихова борба одражава твоја данашња веровања? Постоје ли данас у школама слични пројекти?

II-32. Извод из уџбеника за основно образовање, који је објавио Национални ослободилачки фронт (предвођен комунистима) у ослобођеним деловима Грчке

Ко је твој сусед?

Кики се данас пробудила с високом темпе-

ратуром. Гушила се читаве ноћи. Грло ју је болело.

Њена мајка замолила је суседа који је намеравао да прође улицом у којој је живео лекар да сврати до њега и каже му да дође. [...]

Мајка нема мира; чим чује кораке на асфалту, трчи до прозора. Када ће да стигне лекар?

Лекар је на крају дошао, прегледао дете и рекао:

– Морате добро да водите рачуна о детету, госпођо. Имате ли још деце? Морате их раздвојити, јер је болест заразна. Набавите овај лек што пре можете, у року од четврт сата.

Чим је лекар отишао, мајка је зграбила шал и торбу и отрчала у апотеку.

[...]

– Тасија Јоаниду, позва апотекар, препарат је готов и кошта 55 драхми. Мајка отвара ташну. Има само 35 драхми. Шта да ради? Прилази тезги. – Могу ли да вам сада дам све што имам и да узмем лек? Остало ћу вам послати током следећег дана

– Ни говора, госпођо. Да ли се ви то правите луди? Набавите новац, па ћете добити лек.

Мајци је непријатно, почиње да плаче. Закаснићу. Мом детету је потребан овај лек. Живот јој је у опасности.

Али апотекар неће ни да чује, а људи око ње гледају је сумњичаво.

Онда са клупе устаје радник. Одевен је сиромашно, уморног је лица.

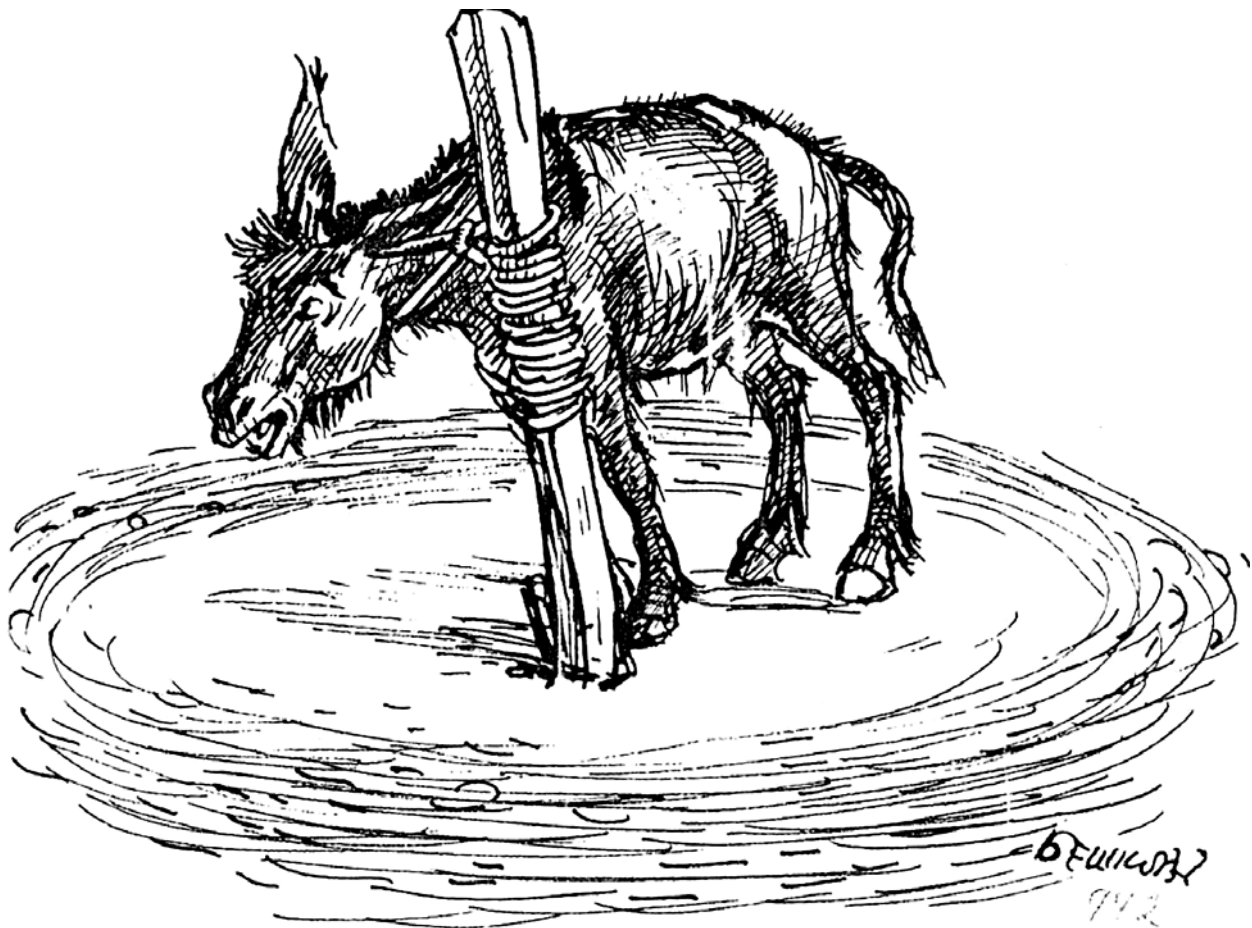
– Шта је било, госпођо? Немојте тако. Ми смо само људи. Ево, узмите новац који вам је потребан.

Мајка се сагиње да пољуби радникову руку. Али он жури да се скромно врати на своју клупу.

Та аетопула, 97/98, ανατυποι ASKI

? Како је у овом избору представљен радник? Шта је поента оваквог представљања?

► Сл. 25. Илија Бешков: *Без животног простора*, 1942.

🔑 Илија Бешков један је од најславнијих бугарских уметника, карикатуриста и сликара.

II-33. Из поверљивог извештаја бр. 162, који је амерички генерални конзул у Истанбулу послао државном секретару САД Корделу Халу, о пропаганди у бугарским школама

Истанбул, 4. новембар 1942.
Други изузетно снажан чинилац који обра-

❓ Какву поруку он покушава да пошаље овом карикатуром?

зује јавно мњење, па одатле и осећања људи, јесте национал-социјалистичка пропаганда која се спроводи у школама. Она се најчешће спроводи кроз наставу бугарске географије, историје и књижевности. Сваки бугарски писац и наставник је пропагандист бугарског национализма. Сви млади Бугари, који су завршили основно

образовање са четрнаест година, или средњу школу са деветнаест, знају напамет мапу Балкана и врло су лепо информисани о бугарским претензијама на различите балканске територије. На зидовима сваке школе стоје мапе Бугарске из различитих периода њене историје и оне су снажно утиснуте у памћење сваког бугарског детета. Тако су се територијалне претензије претвориле у део националних интереса. Оне не изражавају само мишљење династије и владе, него и читавог становништва. На тај начин, школско образовање из национализма у његовим различитим облицима добило је огроман пропагандистички значај.

Бугарија – своенравниот сјозник на Третиот рацх, стр. 91

? Зашто је толико важно спроводити пропагандне програме у школама? Да ли, по твом мишљењу, и данас постоји нешто слично у уџбеницима историје, географије и књижевности? Објасни свој став.

► **Сл. 26. Румунска новинска фотографија: чланак о женској моди (1942)**

„Universul”, бр. 30, 1. фебруар 1942.

? Да ли мислиш да је много читалаца било заинтересовано за овај чланак у то време? Објасни свој став.

► **Сл. 27. Сцена из филма *Невиност без заштите Драгољуба Алексића***

Југословенска кинотека, Београд

key Филм је илегално снимљен у Београду за време окупације. Алексић, циркуски артист, није имао искуства у прављењу филмова, а исто важи и за већину његових сарадника. Ипак, цензура је одобрила филм и он је, са великим успехом, као једини српски филм приказиван на домаћем репертоару, на којем су приказивани само немачки филмови и филмови других земаља Осовине.

II-34. Румунска уредба за регулисање образовања Јевреја (11. октобар 1940)

Члан 1. Јевреји су слободни да у оквиру приватног образовања организују властите основне и средње школе.

Члан 2. Јеврејске школе описане у претходном члану могу да запошљавају само јеврејске наставнике и да уписују само јеврејске ђаке.

Члан 3. Они чија су оба родитеља Јевреји или чији је отац Јеврејин, без обзира које вере, не могу да раде као наставници или административно особље и не могу бити

прихваћени као ђаци или студенти у румунским основним и средњим школама, нити у високим школама, било државним или приватним, а ни у школама других хришћанских етничких заједница. Изузетно и у појединим случајевима, Министарство националног образовања, културе и уметности може да одобри онима који су рођени од јеврејског оца који је прешао у хришћанство и мајке хришћанке другачијег етничког порекла да раде у приватним и професионалним хришћанским школама ако су крштени у хришћанску веру до друге године живота. Ванбрачна деца имаће правни статус своје мајке. [...]

Члан 5. Министарство националног образовања, културе и уметности отпустиће и уклонити све оне који одговарају одредбама члана 3 ове уредбе.

Evreii din România între anii 1940/1944, tom I: Legislație antievrească, стр. 70–71

? На који су начин ученици Јевреји дискриминисани у односу на друге ученике? Јесу ли слични ставови према Јеврејима или било којој другој етничкој или религиозној групи присутни и данас?

II-35. Промене у школским програмима у Албанији за време италијанске окупације

„Министарство образовања почело је да остварује широк издавачки програм за објављивање високошколских текстова. Као што се зна, једва да су постојали икакви текстови за високе школе и уместо уџбеника коришћен је систем хватања бележака. Зато је Министарство образовања размотрило овај проблем и може се рећи да ће до почетка идуће школске године велики број текстова бити спреман за употребу. Данас низ писаца и преводилаца ради на томе. Први текст недавно је објављен и носи наслов „Доктрина фашизма“ од Бенита Мусолинија; предговор за школе написао је Салваторе Валитутти (Salvatore Valittuti), а књигу је превео професор Коља Широка (Kole Shiroka).“

Публикације Министарства образовања, „Томог“, 6. август 1940, 2

? Коментариши наслов првог текста преведеног и објављеног за употребу у високим школама у Албанији. Која доктрина је имала средишње место у албанском образовном систему?

► Сл. 28. Најава филмског програма у београдским биоскопима средином септембра 1942.

„Ново време“, Београд, 16. септембар 1942

Наслови указују на то да је реч о немачким, италијанским и мађарским филмовима. На почетку окупације Србије, априла 1941, сви биоскопи и филмска дистрибуцијска предузећа стављени су под стриктну 'комесарску управу' и уведена је цензура, док су биоскопи у власништву Јевреја конфисковани. Немачка пропаганда и домаће колаборационистичке филмске новости биле су обавезан део програма.

► Сл. 29. Деца улазе у основну школу „Хасан Приштина“

Ова слика значајна је због промена до којих је после италијанске окупације дошло у школама. Слика приказује децу како улазе у основну школу „Хасан Приштина“. Може се лако уочити да деца носе униформе какве је носила италијанска фашистичка омладина. То је био један од начина да се у албанским школама под окупацијом рашири фашистички утицај.

II-36. Живот у омладинском центру „Итало Балбо“,⁴³ једном од многобројних центара које су фашисти организовали у Албанији

„Ови посетиоци иду да виде срећну омладину која има велику привилегију да први пут доживи фашистичко гостопримство у забавним сунчаним баштама, где свакодневно добија добро физичко и морално образовање и учи да воли фашизам и Дучеа. Током дана на брду, на свежем ваздуху и сунцу, у вежбању, пливању, играма, плесу и другим забавним и спортским активностима, они упознају империју, чији део Албанија има срећу да буде, њеног суверена, живот оснивача империје и херојска дела Итало-Балбоа, чије име центар носи.“

„Томори“, 11. август 1940, 2.

? Шта је, по твом мишљењу, био главни циљ ових кампова? За које је циљеве забава заправо коришћена?

► Сл. 30. Национални фудбалски тим Независне Државе Хрватске

Војиновић, Није срамота бити Хрват, али је пех

? Зашто су фудбалери подигли руку? Шта тај гест симболизује данас? Треба ли, по твом мишљењу, да спортисти репрезентују своју земљу ако се не слажу са акцијама државних власти?

⁴³ Италијански добровољац који се борио у Албанији 1913. током балканских ратова.

► **Сл. 31. Румунске новине извештавају о фудбалској утакмици између Румуније и Хрватске 1942. године**

UNIVERSUL

CRONICA SPORTURILOR

In prima lor intalnire

Croația și România au terminat la egalitate 2-2 (2-1)

Oaspeții au fost mai buni în prima repriză, dar românii și-au revenit după pauză și i-au întrecut în însuflătoare

PRIMA ÎNTÂLNIRE DINTRE ECHEPE NAȚIONALE ALE ROMÂNIEI ȘI CROAȚIEI S-A DEȚĂLURAT DUMINICĂ după amiază pe stadionul A. N. E. F. și s'a bucurat de adversarii sârbi. Pe stadionul s'au vădit aspecte interesante din partea celor două țări amice și alături de joc au avut două aspecte interesante diferite s'au vădit în egalitate. Partida s'a desfășurat într-o perfectă suflătoare de sportivitate, ceteris paribus rezultate fiind învoluntar înecate între întâlnire în care fiecare țară în a rezultat cât mai bun, publicul nostru a făcut și de dată aceasta dovada obiectivității aplaudind fără rezerva echipa noastră sau pe oaspeți când merita.

ASISTENȚĂ

În tehnica oficială am putut remarca în numeroase acțiuni pe G. N. Benzon ministru Croației în București, gen. M. Pălungaru președintele politiei Capitalei, General Arșip, general Victor Ionescu subsecretar de stat al educației extracolective, Zebici șeful sportului croat, colonel Medeleanu șeful sportului românesc, general von Harau, Al. Bărbulescu secretar general al ministerului Propagandei, dr. Mircea Bărbulescu, colonel Ionescu Mihăilescu vicepreședintele Clubului Sportiv Băneasa, dr. Lepe, Constantinache, av. Octav Lucăde secretar general F. R. F. R. Imp. Gen. Paul Roman, G. Păduraru, locotenent lanse Popescu, judecător V. Băter, col. dr. G. Bărbulescu, maior Bărbulescu, av. Al. Capitănia, Tudor, Voinea, C. Dinulescu, etc.

UN REZULTAT REAL

După cum am spus partida s'a terminat cu rezultatul de 2-2, care reprezintă fidel desfurarea jocului pe teren. Într-adevăr în prima parte oaspeții ne-au fost superiori când au și luat conducerea, iar după pauză românii i-au întrecut dominând mai mult, egaland situația și fiind câștig pe punctul de a obține victoria. Apararea sună a eroații ne-a privat însă de un rezultat care ar fi însemnat și primul succes internațional din acest an.

OASPEȚII AU FOST SUPERIORI

Echipele României și Croației înainte de joc

măgăla în careul nostru. Toți atacanții adversari trag la poartă însă mingea este respinsă pe rând de Mădăraș, Negrescu și Pavlovici.

Croații domină mai departe obținând o lovitură de colț în minutul 1 dar Negrescu respinge și de astă dată o nouă lovitură de colț a oaspeților nu aduce modificarea rezultatului.

Jocul se mută la poartă lui Moșoiș unde Bogdan bate o lovitură de colț, mingea fiind respinsă de Duhat. Antolevici trage frumos în minutul 14 dar pe lângă bară. Treizece minute mai târziu Florin trage frumos dar balonul întâlnește bara.

În minutul 36 Zimernanșevici scapă pe exterior, dar trage și el pe lângă bară. După două minute Pavlovici respinge în corner o mingea teasă de pine.

În minutul 44 Marian este trănit în afara carului și tot el execută lovitura trimițând mingea în „șed”. Un minut mai târziu Florin trage frumos de adversari și centrul este mijlocul mingea lui Florin. Acesta trage pe jos însă Moșoiș apară.

Cu cinci minute înainte de sfârșit execută o lovitură de colț dar rezultatul rămâne neschimbat.

Până la sfârșitul mai este de remarcat că pădurea terenului de către Pukari și partida se termină cu rezultatul 2-2.

Pavlovici în poarta noastră a înțeles de câteva ori cu succes, deși nu s'a găsit mai puțin sigur decât alături. Moldoveanu și Negrescu au

constituit o bună linie de fund muncind din răspulți pentru stăvirea atacurilor adverse.

Din linia intermediară cel mai bun a fost Constantinșevici, urmat de Weizer. Lupaș nu a găsit decât pe obiectivul său, vârtos, iar Drăgan a sculat către sfârșitul reprizei.

În atac Florin s'a mișcat mai în vârstă pe exterior decât cu inter. Bezaru a jucat bolnav și nu putea face mai mult. Mihăilescu a deșălurat o activitate interesantă, dar nu a dat ceea ce se aștepta din el. Bogdan a trus unei mingi pe care mult întârziat jocul. Florin a dovedit frumoase calități în controlul mingii de atac iar Marian s'a comportat conform așteptărilor, dând „viața” lui-tari.

La oaspeți Moșoiș în poartă a aparut bine făcând însă greșala la punctul în care de Bogdan Brozović și Duhat au știut să strice aproape sigurarea noastră. Linia de mijloci Kohotović, Barbinșek, Pukari

a alzonat înaintarea și a marcat a jucătorii adverse.

În atac Zimernanșevici a impresionat prin viteză. Wolfi prin putere, iar Karlan prin păduride. Amoković și Firac au fost la fel de buni iar Kožma mai slab.

ARBITRUL ȘI ECHEPELE

D. Atanasoff (București) a jucat la tope de dinți Tici Ilić și M. Petricicu, a condus Ana Creșcu. A stat să s'apropie 3 jocuri și la urmărit cu atenție și-a a arbitrat în modurile următoare:

ROMANIA: Pavlovici, Moldoveanu, Negrescu, Constantinșevici, Drigan, Weizer, Lupaș, Bezaru, Ilić, Mihăilescu (Marian), Florin, Pukari (Mihăilescu), Bogdan.

CROAȚIA: Moșoiș, Brozović, Duhat, Kohotović, Jazbinak, Pukari, Zimernanșevici, Wolfi, Karlan, Kožma (Firac), Dica (Amoković).

N. MATRESCU

Masa oferită în cinstea d-lui Zebici Misko, șeful sportului croat

Duminică seara la Cappa, O. S. R.-ul a oferit o masă în cinstea d-lui Zebici Misko, șeful sportului croat. La această masă au mai luat parte, d-nii: Zdravko Sentić, președintele federației croațe, colonel Medeleanu, șeful sportului românesc, toți președinții de federație și directorii la O.S.R.

A vorbit d. colonel Medeleanu, șeful sportului românesc, subliniind înfrățirea sportivă dintre reprezentanții sportului celor două țări amice. A răspuns d. Zebici Misko, șeful sportului croat, care a arătat cât de sincere și prețioase sunt aceste legături de prietenie sportivă româno-croată. În același sens a mai vor-

FINALA CUPEI „UNIREA”

MOTOCICLISM

„Universul”, br. 28, 14. octobar 1942.

❓ **Шта је твоје мишљење о спортским догађајима за време рата? Упореди ову фотографију са фотографијом бр. 30.**

II-37. Министарство националног образовања Румуније забрањује мапе које подсећају људе на совјетску инвазију 1940. године

Примена Конвенције о примирју у школама
 Министарство националног образовања обавештава све школе у земљи, као и кул-

турне институције које зависе од овог одељења, да је према одредбама чл. 16 Конвенције о примирју забрањено штампати, увозити, дистрибуирати или приказивати мапе с румунским границама пре 28. јуна 1940, које показују Северну Буковину и Бесарабију као делове ове земље. Такође је забрањено користити у школама образовни материјал било које врсте ако тај материјал није одобрен и није у сагласности са инструкцијама које су дале контролне комисије установљене од стране Министарства које га анализира и које не одобрава ништа осим материјала у којем нема

ничега што би могло да изазове проблеме у пријатељским односима између Румуније и савезника. Такође је забрањено из универзитетских и школских библиотека издавати књиге које би могле да садрже делове који нарушавају одредбе Конвенције о примирју и које би могле да угрозе успостављено примирје са савезницима.

„Universul“, 318/26. новембар 1944.

? Да ли нови режим доноси демократију и слободу Румунији, као што је обећавала Краљевска прокламација? Дај аргументе који ће поткренити твој одговор. По твом мишљењу, ко су промотери ових забрана? Зашто они негују такве ставове?

II–38. Илија Јаковљевић, затвореник усташког логора у Старој Градишки (Хрватска) о Павелићевом језичком пуризму

„У главном усташком гласилу 'Хрватском народу', заборавио се нетко и употријебио ријеч 'погреб' (*србизам*). Запрепастио се Поглавник, запрепастио се његов 'двор', престравио се његов особни уред. Све је алармирано. Тко је злочинац? 'Хрватски народ' објави на челу листа два пута уза-

стопце строги укор из Поглавникова особног уреда с Поглавниковим упозорењем да ће дотични преступник бити кажњен. (...) Очекивах да ћемо у најскорије вријеме поздравити у логору једно 'лице' (*особу која је употријебила ријеч 'погреб'*). Али како то 'лице' бијаше Павелићев особни стенограф или 'брзописац', помилован је, и тако нам изоста та сензација.“

Јаковљевић, стр. 205–206

Користећи репресивне мере, усташка власт је предузела кораке да 'очисти' хрватски језик од страних, првенствено српских утицаја. Ако се имају на уму сличности двају језика, усташе су покушале да (вештачки) створе хрватски језик који би био сасвим другачији од предратног језика.

? Опиши и објасни Јаковљевићев став према Павелићу. Какву слику о Павелићу стичеш на основу Јаковљевићеве интерпретације – посебно у вези са анегдотом о србизму „погреб“? Треба ли шеф државе да се бави питањима језика? Упореди слику о Павелићу коју си стекао на основу текста I–2.

? Општа питања за потпоглавље II

У овом потпоглављу има много примера пропаганде у образовању током Другог светског рата. Направи листу различитих пропагандних циљева у различитим земљама и покушај да нађеш сличности међу њима. Да ли је пропаганда ишчезла из образовног система после Другог светског рата? Ако је твој одговор негативан, нађи примере. Има ли примера у твојој земљи?

ТРЕЋЕ ПОГЛАВЉЕ

Ужаси рата

Страховита суровост Другог светског рата резултат је сложене мешавине многих чинилаца, околности, ставова и мотивационих идеја. Због ове сложености и обима, само неки од ових елемената могу да се помену и испитају детаљно: положај цивилних жртава у ситуацији кад је граница између линије фронта и позадине избрисана; планови Немачке да прошири животни простор, због чега је дошло до чишћења окупираних територија; суровост као суштински елемент остварења немачке идеологије засноване на расизму и антисемитизму; задржавање контроле над окупираном територијом посредством немилосрдног и суровог кажњавања невиног цивилног становништва; и најзад, улога нацистичке/фашистичке окупације у испољавању запретених етничких тензија. Ово последње било је један од разлога за разбуктавање грађанског рата у неким земљама југоисточне Европе – окупационе силе подстакле су сваку од страна, што је водило незамисливо суровим сукобима.

Други светски рат 'обогатио' је наш речник двама новим речима: геноцид и холокауст. И мада је, у складу са нацистичком идејом чисте расе, ознака *Untermensch*, везивана не само за Јевреје, него и за Цигане, Пољаке, Украјинце, Русе..., 'коначно решење' је ипак случај за себе због својег ужасног системског савршенства. То је разлог што је оно у овом поглављу обрађено засебно, као посебна јединица која има властиту дистинктивну природу, замах и циљеве, сасвим независно од циљева и динамике рата, али у његовом контексту. Нажалост, у југоисточној Европи је 'коначно решење' изведено с тако бруталном ефикасношћу да је број Јевреја пао са око 900.000 на 50.000.

Неки од ових ужаса забележени су у изворима који следе – почев од оних на бојном пољу до оних извршених против цивила у немачким и италијанским операцијама одмазде, у концентрационим логорима, у тамницама, у партизанским осветничким операцијама после рата, итд.

IIIa. Линија фронта

III-1. Војни закон албанских партизана

„Само у једној прилици заробљени су неки италијански војници; штаб је овај необичан догађај објавио с великим поносом и ја сам позван да одем да их и сâм видим. Отишао сам у кућу породице Виткућ и тамо затекао четири италијанска официра и четворицу војника с другим чиновима. Изгледали су резигнирани у односу на своју судбину, јер готово да није било сумње да ће бити стрељани – официри, у сваком случају. Држали су се упадљиво мирно и одбили су да дају икакву информацију изузев својих имена и

адреса својих породица у Италији; био сам тужан, јер ми је стрељање заробљеника било одвратно. Одбијање да се у акцији узимају заробљеници било је друга ствар – Италијани су једном запретили да ће за сваког заробљеног Италијана стрељати десет албанских талаца, што сигурно није подстицало на самилост. У герилском рату заробљеник је сметња, јер морате да га храните и мотрите да не побегне; зато је разумљива политика била да се заробљеници не узимају. Герилци су рачунали са тиме да ће бити на месту стрељани или убијени, вероватно после мучења, тако да

је систем неузимања заробљеника постао утврђена карактеристика герилског рата.“

Smiley, стр. 66

? Коментариши понашање италијанских официра: може ли оно да се назове херојским иако су они у рату били агресори? Зашто албански герилци нису узимали заробљенике? Како је италијанска политика утицала на такво понашање?

III–2. Третман заробљеника од стране албанских националиста

„Међутим, најзначајнији догађај, који је обележио боравак војске у селу, било је хватање двојице партизана, првих заробљеника у овој акцији. Обојица су били сасвим мали дечаци, од дванаест и десет година, и исцрпљени глађу и неспавањем, испали су из строја приликом повлачења из Шупала. У време кад смо их ми видели, већ су јели и одморили се, и били су спремни, мада врло плашљиво, да склапају познанство. Говорили су у јаком комунистичком жаргону; и рекли су нам да има готово година дана откако су побегли од куће, у близини Валоне, да би се придружили партизанима. Обојица су тврдила да су видели акције против балиста и Немаца.“

Amerly, стр. 222–223

? Коментариши животну доб ухваћених партизана. Шта мислиш о деци војницима? Шта мислиш о војскама које их регрутују и користе? Постоје ли данас деца-војници? Упореди овај текст са сликом 22.

Упореди став према заробљеницима из овог извора са ставом из претходног. Да ли је могуће створити општи закључак само на основу ова два кратка извода? Објасни свој став.

► Сл. 32. Четврта партизанска дивизија у црногорским планинама 1944. године

Дедијер, Дневник

► Сл 33. Румунски војници на камилама у кавкаским биткама

PRIN NISIPURILE CAUCAZULUI

Soldatii romani folosesc camilele ca mijloc de transport (P. P.)

„Universul“, бр. 272, 5. октобар 1942.

? Имајући у виду да је велика већина румунских војника била из редова сељака, дај кратак коментар о могућним реакцијама војника на камиле – био је то прилично егзотичан начин путовања за румунску војску. Може ли рат да се схвати и као начин стицања нових искустава – не само рђавих?

III.6. Бруталности

III-3. Саопштење немачког армијског команданта у Грчкој (1943), упућено Грцима

САОПШТЕЊЕ

Свако лице ухваћено у уништавању или оштећивању телефонских жица биће стрељано. Ова казна примењиваће се и на жене и малолетна лица.

Ако починилац не буде ухваћен, пет лица из суседног села биће ухапшено и стрељано. Заједнице којима припадају та лица биће кажњене имовинском казном.

Примена ове наредбе почиње од дана њеног објављивања.

Крф, 23. октобар 1943.

Командант острва Крф

САОПШТЕЊЕ У ВЕЗИ СА ЗАБРАНОМ ШТРАЈКА

Сваки штрајк биће сматран непријатељским чином упереним против окупационих власти, чак и ако никакви војни интереси не буду директно угрожени.

Употребићу сва средства која ми стоје на располагању да предупредим такве покушаје. Убудуће ће тешки прекршаји бити кажњавани смрћу. Смртна казна примењиваће се поготово на подбадаче и вође. Остали учесници у штрајку биће кажњени дуготрајним казнама које ће служити у затвору или у логорима за тешки рад.

Атина, 10. септембар 1943.

Војни командант Грчке

Fleischer, том 2, стр. 169

III-4. Немачки памфлет (октобар 1943) после првог таласа масовних одмазди у Грчкој

САОПШТЕЊЕ

НАРОДЕ ЕПИРА!

Немачка армија била је присиљена да уништи ваше село јер сте ви пружили помоћ герилцима који су убијали наше трупе.

На вама је да спречите герилце да нападају немачке трупе.

Ваша је дужност да најближој немачкој војној станици одмах пријавите присуство герилаца.

На тај начин немачка војска може да заштити ваш живот, вашу породицу и вашу имовину.

Немачка војска није у Грчкој као непријатељ грчког народа. Наш једини непријатељ су герилци, који нарушавају мир и ред у земљи. (...)

Од сада морате да негујете добре односе са немачком војском у циљу обнове закона и реда, а нарочито у циљу заштите ваших личних интереса.

НЕМАЧКА КОМАНДА

Fleischer, том 2, стр. 223

? Да ли су становници уништених села заиста били кадри да спрече герилце да нападају немачке трупе? Да ли је циљ немачке војске у Грчкој заиста био заштита живота и имовине локалног становништва, као што су тврдили у овом саопштењу? Шта мислиш о примењивању смртне казне на жене и децу због дела ове врсте?

III-5. Хитлерова наредба (из септембра 1941) у вези са понашањем војске на окупираним територијама у југоисточној Европи

„Да би се завере сасекле у корену, у првом појављивању и без оклевања, морају се предузети најоштрије мере тако да се наметне ауторитет окупационе силе и предупреди свако даље ширење идеје о завери. Кад то чините, морате бити свесни да у тим земљама људски живот нема никакву вредност и да ефекат застрашивања може

бити постигнут само неубичајеном оштрином. У одмазду за једног немачког војника мора се извршити пропорционална смртна казна над 50 до 100 комуниста. Начин смрти мора да створи застрашујући учинак.“

Krizman, стр. 520

? Пошто је то био законски поредак, немачка војска није сматрала да су ове егзекуције злочини. Да ли се слажеш с тим ставом? Да ли закон увек може да исправно дефинише шта је злочин, а шта не?

► **Сл. 34. Одмазда немачке војске у Грчкој: фотографија масовних егзекуција у Агринију 1943.**

Fleischer, том 1, стр. 347

III-6. Немачка злочинства за време окупације Албаније (јули 1943)

„У повратку, видео сам дим других села у пламену и претпоставио сам да су их запалили Италијани у знак одмазде; погрешно сам, јер сам срео Сафета Бутку и његову чету Бали Комбетар, и они су ми рекли да је село које сам видео у пламену било село Бармаш и да су га запалили Немци. Рекао ми је да су спалили живе жене и децу у кућама и да су их убијали из пушке ако би покушали да побегну; додао је да је немачка дивизија управо стигла у Корче из Флорине. То је била прва вест коју смо добили о Немцима у Албанији.“

Smiley, стр. 52

Став немачких војника према италијанским војницима после њихове капитулације (октобар 1943)

„Имао сам још једно закашњење јер су сељани инсистирали да ми покажу гробове шездесет пет италијанских официра, које су по наредби Немаца морали да покопају. Гледали су како их Немци убијају. Немци су везали Италијанима руке, поређали их, стрељали машинкама и рањене докрајчили бајонетима. Због свега што су видели, сељани су се много плашили Немаца и лакнуло им је кад сам се поздравио и кренуо даље.“

Smiley, стр. 93

? Шта је био циљ толико бруталног понашања немачке војске? У које време је могао да се одигра други догађај? Постоје ли слични злочини које су Немци извршили у твојој земљи?

III-7. Дон Пјетро Бињоли:⁴⁴ *Света миса за мој стрељани народ* (фрагмент из дневника)

„Двадесет пети август. Очајне жене. Једна од њих моли за правду. У селу у које смо управо ушли затворили смо све мушкарце, као и другде. На почетку операција људи нису били уплашени кад смо хапсили одрасле мушкарце јер нису знали шта да очекују. Кад су новости о ономе што се дешава почеле да се шире унаоколо,⁴⁵ подигао се као неки талас очаја. Исто је било у овом 'ослобођеном' селу. Пошто су покупили мушкарце и надзирали их на ливади, жене су се сакупиле недалеко одатле, молиле су за мушкарце и плака-

ле с толико емоција да су чак и мање осетљиви војници били потресени. С времена на време неко би опсовао ову јадну групу и припретио да ће сви мушкарци бити стрељани ако жене не престану да моле. На тренутак су све заћутале, а затим смо чули пригушено јецање и на крају су заплакале још очајније него пре...“

Репе, *Наша доба*, 1996, стр. 201

? Писац овог дневника није само сведок него и учесник догађаја који описује. Да ли у његовим речима постоји икакав знак саосећања?

► Сл 35. Фотографије спаљених или уништених села (одмазде)

Fleischer, том 2, стр. 497

⁴⁴ Дон Пјетро Бињоли био је капелан у окупаторској италијанској војсци у Словенији и Хрватској. Током рата писао је дневник који је објављен шездесетих година. Био је лојалан Италији, али је такође описао и осудио сурово поступање италијанских војника према цивилном становништву у Словенији и Хрватској. За време италијанске офанзиве у лето и јесен 1942: паљење села, убијање талаца, депортације у концентрационе логоре, пљачка... Бињоли је за све ужасе које је видео криво сам рат и покушавао је да одговор на свој немир нађе тако што је на рат гледао као на универзалног кривца.

⁴⁵ Стрељање талаца или слање људи у концентрационе логоре.

III-8. Извод из интервјуа са Цветом Кобалом⁴⁶

„После неколико дана сатерали су нас за транспорт. Око 1.000 људи транспортовано је једним јединим возом. Возили смо се два дана. Неки људи у нашем вагону умрли су већ током путовања. Врућина је била страшна, немогући услови. Вагони су били фурго-ни за стоку, без икакве могућности за коришћење тоалета. Онда смо носили мртва тела од железничке станице до врха брда, где се налазио концентрациони логор. Баш пре него што смо дошли до Маутхаузена

► Сл. 36. Насловна страна брошуре о Маутхаузену

⁴⁶ Цвето Кобал рођен је 15.12.1921. Постао је члан покрета отпора у Словенији 1941. Јануара 1941. ухапшен је и послат у концентрациони логор Аушвиц, а затим у Маутхаузен. У пролеће 1944. побегао је из радног логора у Линцу (Аустрија) и придружио се партизанима у Словенији. Јуна 1944. илегална партизанска штампарија објавила је његову брошуру о Маутхаузену и то је, колико се зна, први објављени текст о једном од најужаснијих концентрационих логора (види илустрацију).

⁴⁷ На документу се налази белешка на српском језику: „Особа је умрла у логору 14. јануара 1942.“ Писмо је написано на дан када је Југославија пришла силама Осовине. Два дана касније, југословенска влада је збачена

један затвореник је стрељан јер је са земље подигао зелену јабуку...

Говорећи на основу сопственог искуства, хтео бих да кажем младим генерацијама колико је потребно борити се против сваког насиља. Никакво насиље, макар и из најбољих намера, не може се оправдати...”

Реле, интервју са Цветом Кобалом (видео)

? Шта Цвето Кобал, човек који је преживео концентрациони логор Маутхаузен, мисли о насиљу? Да ли делиш његово мишљење?

key Ову брошуру написао је Цвето Кобал јуна 1944. и то је, колико се зна, први објављени текст о једном од најужаснијих концентрационих логора.

III-9. Писмо Хитлеру⁴⁷

Параћин, дана 25.III.1941. године.
АДОЛФУ ХИТЛЕРУ

Берлин, 1. април 1941.

Нит правде прекинута је. Зацарила обест и сила. Велики тлаче мале и у својој осионости не познају бога; немају душу.

Крвожедни Хитлер хита да ниједна њива на ово земаљској кугли не остане незасејана јадом и чемером. Ни наша напаћена Отаџбина није поштеђена. Пружамо ти своју поштену руку али ти хоћеш и срце. У жељи да освајаш и тлачиш ти нам газиш оно што нам је кроз сва робовања и кроз векове било најсветије – газиш нам слободу и част, газиш нам понос.

Теби Хитлере, Кајинов сине, ми деца великих отаца и дедова узвикујемо доста. Не слушаш ли наићи ћеш на бодре мишице

наше. Пролићемо ти крв и ногом ти аждаје стати на врат да се не дигнеш. Упамти да нас је можда Бог одредио да код нас добијеш одмазду за сва недела. Упамти.

Светолик М. Драгачевац
срески начелник у пензији

Главна управа за сигурност Рајха
Берлин, 16. мај 1942.

Полиција сигурности и Служба сигурности (SD),

Einsatzkommando у Београду

Предмет: Срески начелник у пензији Светолик Драгачевац, Параћин (Југославија) Канцеларија Фирера NSDAP, шаље приложено писмо гореименованог среског начелника у пензији са једним преводом. Писмо садржи најгрубље увреде и оптужбе против фирера. Молим да предузмете шта је потребно против писца и известите у случају да успе његово хапшење.

По налогу:

потпис: Bastz

Белешка на документу на српском: Особа је умрла у логору 14. I 1942.

Историјски архив града Београда, БДС, д-77

 Покушај да схватиш мотиве за писање таквог писма. По твом мишљењу, да ли је Светолик Драгачевац био свестан могућне опасности када је писао ово писмо? Ако јесте, зашто га је писао упркос томе?

III-10. Немачке мере којима се узвраћа на подизање устанка у Србији

„... сматрам – пошто је углед оружане силе претрпео знатне штете услед неуспеха... да је већ из разлога престижа потребно да се са крајњом безобзирношћу поступи бар

у државном удару, а 6. априла почела је немачка инвазија. Зато можемо да претпоставимо да особа која је написала ово писмо није била потпуно свесна опасности којој се излаже.

⁴⁸ Октобарске ликвидације које је Вермахт извршио у Крагујевцу, Краљеву и другим градовима широм Србије, са хиљадама убијених, представљају трагичан доказ о истинској, голој суштини окупационог система. Од почетка августа 1941. до средине фебруара 1942, убијено је у борбама 7.776 људи, а њих 20.149 су у знак одмазде побили стрељачки водови.

на једном одређеном месту, како би се овим примером застрашили остали делови Србије... Деца и жене одржавају везу, а старају се и о снабдевању. Према томе, казну мора искусити целокупно становништво, а не само мушкарци...“.

Сам генерал Бохме је одмах по доласку у Србију издао наредбу да „безобзирне мере морају бити застрашујући пример, што ће се за кратко време прочути по целој Србији“.

Оваква политика ослањала се на наредбе о гушењу покрета отпора у окупираним земљама, које су стигле са „највишег места“, из Хитлеровог главног стана. Њих је, по Хитлеровом налогу изнео фелдмаршал Кеител, 16. септембра 1941. На једном месту се подвлачи: „Да се покрет угуши у самом заметку имају се употребити најдрастичније мере... У вези с тим треба подсетити на то да људски живот у тим земљама често не вреди ништа и да се само необичном строгашћу може постићи застрашујући ефекат“.

Божовић, стр. 23

Текст оцртава оружани устанак који је избио у Србији у лето 1941. Подршка коју је становништво пружило побуњеничким снагама, комбинована са губицима које су трпеле окупационе силе, изазвала је талас систематских одмазди које су захватиле читаву Србију у јесен исте године. У септембру 1941. заповедник немачке окупационе управе генерал Турнер, предложио је генералу Бемеу (главнокомандујућем у Србији) мере којима треба узвратити на подизање устанка.

III-11. Масакр талаца цивила у Крагујевцу⁴⁸

Око 7 часова ујутро (20. октобра) немачке

јединице су под командом мајора Коенига направиле обруч око града:

„Затим се обруч све више стезао а немачки војници купили су мушкарце, све одреда... Људи су узимани са улице, из кућа, радњи, кафана, цркве и свих других установа. Из суда су узимали судије, писаре и странке; из школа професоре, учитеље, ђаке..., па и саме болеснике у појединим кућама нису поштедели.

Овако сакупљен огроман број грађана, који је износио око 8.000–9.000 људи био је притворен у топовским шупама...“

Двадесет првог октобра ујутро почело је стрељање:

„Убијање су вршили на следећи начин: они су узимали људе по групама... и тако их под јаком стражом водили на губилишта, која су се налазила код Сушичког потока, Шумарица и топовских шупа. Губилишта су се отезала на десетине километара. Ту су их убијали из митраљеза, пушкомитраљеза и пушчаним плотунима [...] Дотле су сви остали, који су чекали на ред да иду на губилишта, слушали клокотање митраљеза, пушкомитраљеза и прасак пушака, а они пак који су били на путу за губилиште имали су прилике, уочи саме смрти на неколико минута, и све то да виде својим очима.“

III–12. Партизански извештај о италијанско-четничким акцијама у области Лике у лето и јесен 1942.

„Четници су гдје год су могли, пљачкали и убијали Хрвате, посебно присташе НОБ-а⁵⁰ (*Народноослободилачка борба*). Тако су убили Ивана Шебеља из Глибодола, оца деветоро дјете, Мију Месића из Липца, Мију Фертића и његову жену, инжињера Шарића из Плашког, инжињера Денисова из Дрежника. Већину убистава и пљачки

„Они (Немци – пр.п.) су у лецима објавили да су убили 2.300 Срба. Ово је исто тако неистинито, јер су убили само у Крагујевцу, а не узимајући у обзир број убијених у околним селима Крагујевца, 7.100–7.300 Срба.“⁴⁹

Божовић, *Поруке стрељаног града*, стр. 50

Масакр талаца цивила у Крагујевцу уследио је („према наредби за Србију“, која је налагала да се за сваког припадника окупационих власти који је убијен од почетка окупације узме 100 талаца, а 50 за сваког припадника који је рањен) после напада партизанске јединице у близини Горњег Милановца средином октобра у којем је 10 немачких војника рањено, а 26 убијено. Домаће колаборационистичке јединице („Српске добровољачке јединице“) пружале су помоћ приликом хапшења и затварања талаца. Ово је извод из сведочења Данила Михаиловића, високог официра полиције у домаћој колаборационистичкој управи, који је посетио Крагујевац неколико дана после масакра.

Да ли је немачка војска поштовала војни закон? Да ли ти је познат сличан случај из твоје земље?

изводили су маскирани партизанским капама како би своје злочине приказали као дјело партизана. Почетком септембра 1942. године налазе се у акцијама заједно с Талијанима у селу Поникве и околини, гдје су запалили и опљачкали 96 српских кућа. (...) Своја злодјела четници су често оправдавали како су их на то присилили Талијани изражавајући жаљење што су попалили српске куће, али да су зато попалили више хрватских.“

Јелић-Бутић, стр. 161

⁴⁹ Овај број дуго је важио за званичан. Српски историчар Венцеслав Глишић раних седамдесетих, а неки други аутори касније показали су да је број жртава преувеличан, али и да је виши од 2.300.

⁵⁰ Народноослободилачка борба – партизанско име за антифашистички покрет отпора.

🔑 Главни циљ четничких јединица била је рестаурација Југославије са великом и етнички хомогеном Србијом која би имала доминантну позицију. Као највећи противници биле су проглашене партизанске јединице, па су, ради уништења партизанског покрета, неки четнички команданти прихватили сарадњу са италијанским јединицама у акцијама „одмазде“ и „чишћења терена“ у Далмацији, Босни и Херцеговини и Црној Гори. У тим акцијама страдало је бројно цивилно становништво, како хрватско и муслиманско, тако и српско.⁵¹

❓ Како су четници оправдавали своје злочине? Које су критеријуме четници имали приликом избора својих жртава? Зашто и у којим случајевима су палили куће својих сународника?

III-13. Страхоте у усташким затворима у Сарајеву. У овом случају жртва је млада Хрватица комунисткиња

Сведочење Штефице Белак-Павичић

„Најгоре ми је било издржати батине под леденим тушевима у мјесецу децембру, у подруму УНС-е, гдје су се агенти, тукући, смјењивали. Сјећам се, из голог тијела пушила се пара, а хладна вода из тушева држала је тијело да не падне. А онда су газили чизмама, ударали пендрецима, корбачима, тијело је било ишарано крвавим модрицама. Лежали смо на бетону у ћелијама, везани. Послије таквих батина, бунцали смо од температуре. Примјењивали су батинање пендрекком по табанима, у облику 'ражња'. Сви смо углавном прошли кроз такве тортуре. Неко је издржао, неко није.“

Албахари, стр. 432

❓ Штефица Белак-Павичић преживела је ужасна мучења. Не треба да одговараш ни на каква питања, само покушај да замислиш какве је последице имало такво мучење на сваког појединца који је преживео.

► Сл. 37. Фотографија београдског главног градског трга, 17. август 1941.

Историјски архив Београда, Збирка фотографија

🔑 Свакодневне сцене под окупацијом, са илузијом „нормалности“ (људи шетају у летњој одећи, плакат који позива публику на коњске трке на градском тркалишту, и слоган немачке организације за масовно летовање 'Kraft durch Freude' (снага кроз радост) упоредо са бруталношћу окупације, са обешеним телима талаца на главном градском тргу Теразије 17. август 1941.

III-14. Извештај румунске полиције о положају Цигана депортованих у Транснистрију

*Билтен Жандармеријског инспектората у Одеси
о стању духа у жандармерији
за месец септембар 1943.*

Цигани су смештени на територији округа Березовца и Оцеацов, укупно 2.441 Циганин. Иста тенденција да се избегну пољопривредни радови потврђена је у вези са Циганима и овог месеца.

Они су дубоко незадовољни што су премештени у Транснистрију. Сви покушавају, служећи се свим средствима, да се врате у земљу. Ухваћене су компактне групе

⁵¹ Независна Држава Хрватска.

Цигана који покушавају да се врате у земљу помоћу лажних докумената и одобрења. Жандари треба да интензивно и непрестано мотре на њих, да не би побегли из колонија на Бугу. Немају одећу и преплашени су од зиме која долази, пошто су скоро голи. Захваљујући таквом стању ствари, они ће у зиму умрети од хладноће и неухрањености, као што су умрли прошле зиме – и ето како ће следећег пролећа проблем Цигана у Транснистрији ишчезнути кад они ишчезну.

Minoritati etnocolturale. Marturii documentare. Tiganii din Romania (1919–1944), док. 339

❓ Шта су главни узроци смрти међу депортованим Циганима? Да ли су власти предузеле икакве мере да заштите депортоване људе? Како су власти намеравале да реше „проблем Цигана“?

► **Сл. 38. Плакат са именима мртвих талаца у немачкој окупационој зони у Словенији**

III–15. Илија Јаковљевић описује живот у концентрационом логору Стара Градишка

„Испод ћелије је подрум који је у прољеће био пун воде што је продирала из Саве кроз канал, измијешана с фекалијама. Канал, наиме, стоји у вези са Савом. Прије него Сава почне расти, излаз се канала затвори, тако да вода не продире. (...) Усташе, преузевши бившу казниону, нису то знали, оставили су у прољеће излаз отворен и Сава је продирала кроз канал испуњавајући подрум до висине својега водостаја. (...) Да угасе жеђ, ови су избезумљени људи⁵² спуштали ципеле до подрумског прозорчића, а кроз тај прозорчић у подрум. (...) Тако су се опскрбљивали водом. (...) Ципеле су провлачене такођер кроз цијев димњака, да се дође до прљаве текућине. Један заточеник, који је имао дужност да свакога дана пере ходник пред том ћелијом, приповиједао ми је:

– Од свих послова које сам обављао у логору, овај је, под таквим околностима био најстрашнији. Донесем канту с водом и заплуснем ходник. Испод врата проклете ћелије покажу се прсти. То нетко кваси руке. Видим такођер гдјекоју жлицу. Несретник хвата прљаву воду. Неки подмећу чак и ципеле, а неки легну на под и лижу замазану текућину. Праг је низак, и како заплуснем, вода продире помало у ћелију. И док се једни бацају на сваку кап, други вичу: 'Не пљушти, не пљушти! Престани већ једном, не можемо слушати како вода пљушти.'“

Јаковљевић, стр. 164–165

Илија Јаковљевић, предратни политичар и члан Хрватске сељачке странке био је затворен у логору Стара Градишка. То је био један од логора који су усташе, следећи пример својих фашистичких ментора, основале за припаднике мањина које нису волели (Роми, Срби, Јевреји) и за своје политичке противнике без обзира на националност.

⁵² Затвореници мучени жеђу.

III–16. Писмо породици из концентрационог логора Стара Градишка

„Неки дан је у мојој соби (*Дикиној*) ронио сузице. Знате ли ви да је он мени очитовао нешто као љубав!? Рекла сам му нека то сада пусти на страну. Није мени овдје до тога. Он мора најприје стећи моје поштовање, мора поправити што је погријешио, људима помагати. Обећаје да ће бити 'добар'. Увјерава ме да ме неће ни у најкритичнијем часу напусти. Док је он овдје, мене неће нитко мрцварити. Стигне ли налог да ме ликвидирају, он ће особно доћи по мене и то обавити. Дат ће ми куглу у затиљак. Увјерава ме да то ништа не боли, али не би хтио да на себи испроба. Такве, ето, разговоре ми водимо. Већ сам преко њега ухватила неке друге везе. Постала сам гаталицом. Бацам им (*усташама у логору*) карте, погађам, да је чудо. (...) Нема друге, одосте ви на слободу, а мене не пуштају ни унутар клаузуре. Трипут сретан пут. Јесте ли упамтили све што имате поручити мојима? Не заборавите пусицу дјевојчици од мамице.“

Јаковљевић, стр. 304

 Ово писмо тајно је дотурила Јаковљевићу његова сапатница у логору, жена по имену Дика, припадница партизанског покрета отпора. Јаковљевић је очекивао да ће ускоро бити пуштен. У додатку писму, Дика описује свој необични однос са једним од затвореника у логору, познатим по надимку *Узвишени*. Пошто је био усташа, *Узвишени* је у логору имао бољи третман него остали затвореници (комунисти, Јевреји, Роми, Срби).

 У првом одломку су описани логорашаи које су усташе мучиле жеђу. Је ли могуће пронаћи ваљане разлоге за такво мучење? Шта мислиш, какве су то особе које су спремне да на такав начин муче друге људе? Је ли то повезано са страном за коју су се борили у рату или с њиховим карактером, темпераментом итд? Постоје ли и данас такви људи? Шта мислиш о понашању *Узвишенога*? Какав је био његов став према логорашима, убијању логораша и „логоровању“ уопште?

III–17. Усташки војник описује своје суровости

„Тратио је (*Узвишени*) дане у трговини – био је, каже, пословођа велике твртке – а ноћи по баровима и шантанима, и једва је дочекао да се посвети својему животном позиву. (...) *Узвишени* је више од политичара. Он је рођени организатор на свим подручјима. Особито му је тешко што не може војнички дјеловати, иако је његов стратешки талент необичан. Брзо би он очистио земљу од свих њезиних непријатеља. Ето, како је у Босни успјешно извршио повјерени му задатак! Када Мађари приликом слома потјераше добровољце (*југославенске војске*), пожурише се у свој босански завичај, на земљу давну, али ипак рођену. Требало је ове људе евидентирати.

– Како сте то учинили?

– Једноставно, дао сам их позвати, а они су се одазвали. Речено им је да привремено иду у једно село гдје је сигурност апсолутна. Ја сам се побринуо да након пописа буду добро храњени. Онда сам их дао направити у затвореним вагонима.

– Камо?

– До једне мање постаје. Немате појма како је за све то потребно само неколико дјечака. Био је преврат, бјегунци су изгубили главу. Ликвидацију су обавили Цигани. Након тога смо се ријешили и те гамади. Жао ми је што сам, осим Цигана, морао ликвидирати и неколико наших који су у томе послу судјеловали. Радили су на своју руку, а усташка власт не може преузети одговорност за њихову самовољу. Штета их је, али домовина тражи жртве од својих најбољих синова. Били смо покривени – кривце смо казнили. Резултат је био један према сто. (...) Волио је умјесто мржње и осјетљивости истицати друге, више мотиве своје дјелатности. Тражио их је, а вјеровао је да их је нашао, у чишћењу хрватске земље од Срба и хрватске привреде од Жидова.“

Јаковљевић, стр. 54, 57

 Усташке власти у НДХ вршиле су репресију над одређеним етничким мањинама: Ромима, Јеврејима и Србима. Припадницима ових мањина одузима се имовина, а они сами слати су у логоре и убијани. На исти начин поступано је са Хрватима који се нису слагали са усташким режимом. Политика према Јеврејима није се разликовала од оне у нацистичкој Немачкој. Јевреји су лишавани свих грађанских права, а бракови између Јевреја и лица „аријевског” порекла били су забрањени „Статутарном одредбом у вези са заштитом аријевске крви и части хрватског народа”.

Ово је један од многобројних разговора које је већ поменути Илија Јаковљевић водио са (такође већ поменути) једним од затвореника, усташом званом *Узвишени* у логору Стара Градишка.

 Да ли је Узвишени мислио да је починио злочин? Како он оправдава своје акције и како је себе мотивисао да убија људе? Како оправдава убијање припадника свог народа?

III-18. Партизански злочини у Блајбургу. Колин Ганер (Collin Gunner), поручник Краљевске ирске пешадије, сведочи како заробљеници пролазе крај њега док он посматра...

„... усташе које су припадници Титових трупа проводили у смрт. Усташе су били заправо Југославени који су се од почетка борили на њемачкој страни. Сад, после побједи Титових комуниста, њих је требало поклати, дословце поклати. Колона се чинила бесконачна, а водили су је преко дравског моста на југославенску страну. Мушкарци, жене, дјеца и дојенчад у наручју, сви

изгладњели, кретали су се даље гоњени Титовим људима што су јахали на понијима и носили злогласне козачке бичеве с личним вршцима, нагајке, којима се једним ударцем може распарати човјеку лице. Употребљавали су их несметано...”

Bleiburg, стр. 141–142

 Југословенски партизани сматрали су себе борцима који поштују законе рата и не трпе злочин, и себе су представљали у том светлу. Тврдили су да се по томе разликују од злочиначких фашистичких војски. Ипак, нису оклевали да смртном казном казне и заробљенике, и цивиле који су идентификовани (или само осумњичени) као сарадници окупаторских снага или усташких власти.

У мају 1945. партизани су гонили различите фашистичке војске са територије Југославије према северозападу. Усташе су, заједно са многобројним цивилима из Хрватске, ишле према садашњој словеначко-аустријској граници, како би се предале британској војсци (а не партизанима). Међутим, Британци нису прихватили њихову предају, па су морали да се предају партизанима. Многи ратни заробљеници убијени су и мучени од стране војника победничке војске. То је почело у малом граду Блајбургу (Аустрија), а наставило се касније кад су заробљеници били приморани да марширају на југ, дубље у југословенску територију (тај марш је познат као „крижни пут”).

 Шта је узроковало масовне одмазде на крају рата? Упореди то са сличним манифестацијама 'победничког беса' на осталим ратним сценама (Хиросима, Дрезден, судетски Немци, француски колаборационисти итд.). Може ли осветничко понашање после рата да се оправда битком за праведну ствар током рата?

III-19. Тито о партизанским злочинима у мају 1945.⁵³

„Што се тиче ових издајника који су се нашли унутар наше земље, у сваком народу посебице – то је ствар прошлости. Рука правде, рука осветница нашег народа достигла их је већ огромну већину, а само један мали дио успио је побјећи под крило покровитеља ван наше земље.“

Bleiburg, стр. 41

► Сл. 39. Жртве, Владимир Филаговац, уље на платну, Загреб 1943.

❓ Опиши слику. Какав се товар налази на вагону? Шта мислиш о томе што се ужаси рата користе као предмет уметничког дела? Какав је, по твојем мишљењу, био уметников став према ужасима које је сликао?

Хрватски историјски музеј

IIIв. Холокауст

III-20. Из бугарског закона о заштити нације

24. децембар 1940.

Члан 21. Лицима јеврејског порекла није дозвољено:

а) да постану бугарски грађани; жене јеврејског порекла добијају држављанство својих мужева;

б) да бирају или да буду бирани, било на јавним изборима, или на изборима за неко непрофитно удружење, изузев у случајевима када се избор врши у организацијама чији су чланови искључиво лица јеврејског порекла;

в) да заузимају службу у било којој држав-

ној, општинској или другој јавној власти – изузев у организацијама чији су чланови искључиво лица јеврејског порекла;

г) да склопе брак или да живе у конкубинату са лицима бугарског порекла; бракови лица јеврејског порекла и Бугара, склопљени пошто је овај закон ступио на снагу, сматрају се неважећим.

Члан 23. (...) Лицима јеврејског порекла забрањено је да се убудуће насељавају у Софији.

Члан 24. Лицима јеврејског порекла није дозвољено да поседују или изнајмљују некретнине, ни лично, ни преко опуномоћеника, нити им је дозвољено да у селима, изузев прибежишта, поседују икакве зграде.

⁵³ Злочини почињени на крају рата у бившој Југославији били су дуго табу тема у послератној Југославији.

Члан 26. Савет министара има право да, следећи извештај Министарства трговине, индустрије и рада, ограничи, у целости или делимично, лично или капитално учешће лица јеврејског порекла у неким гранама трговине, индустрије или занатства.

У року од месец дана од ступања овог закона на снагу, сва лица јеврејског порекла обавезна су да пријаве сву своју имовину.

Оцеляването. Сборник документи 1940–1944, стр. 157–161

? Постоји ли у твојој земљи сличан документ из тог времена? Да ли је антисемитска политика у земљама југоисточне Европе форсирана искључиво под немачким утицајем? Јесу ли немачки савезници имали избора? Треба анализирати и име тог закона: да ли је бугарска (или било која друга) нација заиста имала потребе да се штити од Јевреја?

III–21. Бугарски посланици протестују против депортације Јевреја

(...) Има гласина да бугарске власти хоће да екстрадирају те људе из наше земље. Те гласине су, мора бити, неосноване и злобне, јер су ти људи бугарски грађани и екстрадиција би имала негативне импликације не само зато што би стигматизовала национални карактер Бугарске, него би имала и ефекта на будуће међународне односе.

Мала нација нема слободу да занемарује моралне обзире. Снажан морални карактер је наше најјаче оружје против будућих неправди. Он је за нас од велике важности, јер се Ви, драги Премијеру, свакако сећате да смо не много давно и ми патили због тешких моралних и политичких последица појединих морално наopakих законодавних одредаба које су формулисали неодговорни појединци.

Коју бугарску владу желимо да оптеретимо таквом одговорношћу за будућност?

Јевреји у Бугарској су малобројни; снага

државе је моћна, држава је наоружана многим законским средствима којима савладава сваки криминални елемент, без обзира на његово порекло. Зато није потребно посезати за новим и изузетно суровим мерама које могу водити будућим оптужбама да је Бугарска учествовала у масовном убиству. Те оптужбе произвешће држање садашње бугарске власти, али ће оне остати у наслеђе народу Бугарске сада и у будућности. Резултате те политике лако је предвидети и због тога се не сме дозволити да се они реализују. За нас неће бити могуће да делимо икакву одговорност за то. (...)

Оцеляването. Сборник документи 1940–1944, стр. 216–218

Реч је о протестној изјави (од 26. децембра 1943) коју су потпредседник 25. заседања бугарске Народне скупштине Д. Пешев и 42 посланика упутили премијеру, противећи се депортацији Јевреја. Потписници су инсистирали да нове антијеврејске мере треба да се заснивају на реалним политичким интересима и на етничком схватању бугарског народа. Они постављају питање да ли влада хоће да преузме огромну историјску одговорност за депортовање невиних поданика само да би служила страног сили.

? Коментариши следећу реченицу: „Мала нација нема слободу да занемарује моралне обзире.“ Да ли то значи да велике нације имају ту слободу? О чему су аутори изјаве бринули у вези с будућношћу?

III–22. Наредба Војне команде, Београд

25. април 1941.

ВОЈНА КОМАНДА БЕОГРАД

НАРЕДБА

1. Сви Јевреји настањени у Београду могу куповати животне намирнице и другу робу на трговима и пијацама свакога дана само

од 10,30 часова па надаље. Трговци им не смеју раније продавати.

2) На јавним чесмама и осталим местима где чекају у реду грађани, Јевреји се могу уврстити у ред тек пошто се остали грађани аријевци снабдеју са односним потребама.

3) Свима трговцима се забрањује, да повећаним ценама и уопште испод руке продају животне намирнице и другу робу Јеврејима.

4) Јевреји који се огреше о горњу наредбу казниће се до 30 дана затвора или новчаном казном до дин. 10.000. По оцени биће упућени и у концентрационе логоре.

Истом казном биће кажњени и трговци поменути у члану 3) ове наредбе.

5) За изрицање казни по овој наредби надлежна је Полиција у Београду, односно њени квартави.

Ова наредба ступа одмах на снагу.

Наређено 25. априла 1941. године у Београду.

Пуковник и командант
Von KAISENBERG

Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, стр. 54

? Зашто је Јеврејима било забрањено да купују намирнице пре 10.30 ујутро? Како је кажњаван онај ко није поштовао ту наредбу?

III-23. Јон Антонеску осуђује погром у Јашију⁵⁴

4. јули 1941.

Наредба бр. 255 генерала Јона Антонеску, вође државе, војним и жандармеријским јединицама у земљи, у вези са крва-

вом осветом над јеврејским становништвом у Јашију.

Нереди који су се пре неколико дана одиграли у Јашију бацили су крајње неповољно светло на војску и власти.

Приликом повлачења из Бесарабије, за војску је заиста било срамота да не реагујући прихвати да су је Јевреји и комунисти напали. Срамота је још већа кад војници, на сопствену иницијативу и дуготрајно, пљачкају, малтретирају или нападају јеврејско становништво и насумице убијају, као што се догодило у Јашију.

Јевреји су столећима отимали од румунског народа, сиромашили га, шпекулисали и заустављали његов развој. Непоречиво је да румунски народ мора да се ослободи ове куге, али само влада има право да предузме потребне мере. Те мере се спроводе и биће настављене у складу са нормама које ћу ја одредити.

Не може сваки грађанин или сваки војник да се упусти у решавање јеврејског питања тако што ће красти и убијати.

Таквим поступцима ми показујемо свету да смо недисциплиновани и нецивилизовани људи и бацамо веома непријатно светло на државни ауторитет и престиж.

Овим у потпуности заустављам сваку акцију предузету самоиницијативно и проглашавам војне и цивилне власти одговорнима за стриктно спровођење ове наредбе. Онима који се огреше или су се огрешили о горњу наредбу биће суђено и добиће најтеже казне које прописује закон.

Генерал Јон Антонеску

Evreii din România între anii 1940–1944, том II, док. 98

⁵⁴ Тридесетог јуна 1941. румунска влада објавила је да је 500 "јеврејских комуниста" стрељано у Јашију, јер су отворили ватру на румунске и немачке трупе. Заиста, 28–29. јуна изгледало је да су на трупе испалени меци. Није било жртава, али су се шириле гласине да се Јевреји комунисти спремају да с леђа нападну армије на линији фронта. Хиљаде Јевреја су ухапшене, неки су убијени. Командант 14. румунске дивизије ослободио се ухапшених Јевреја тако што их је депортовао. Према званичним подацима, од укупно 4.430 људи депортованих у два воза, око половина је преживела.

🔑 Какав је био званичан став Јона Антонескуа о погрому у Јашију? Да ли осуда нереда у Јашију показује пројеврејски став? Ко је проглашен одговорним за решавање јеврејског питања у Румунији? Иако Антонеску оптужује јеврејску мањину за предузимање акција против румунске војске, он изјављује да је против спровођења „коначног решења“ јеврејског питања. Да ли се слажеш да је у питању била само реакција на индивидуалне акције крађе и злочина? Шта могу бити резултати таквог става од стране вође државе? Шта је твоје мишљење о колективној кривици?

► Сл. 40. Турска карикатура

Gazetelerden: Bir vapur dolusu Yahudi muhaciri İzmir limanından geçti...

Yahudi - Açız, parasiziz.. Allahaşkiniza beş dakika karaya çıkmamıza izin verin da zingin ulup yelelim!..

Akbaba, 24 Ağustos 1939

Akbaba, 24. август 1939.

🔑 Превод: Брод пун Јевреја упловљава у измирску луку. Јеврејин: „Немамо новца! Гладни смо! Дозволите, молим Вас, да се искрцамо на пет минута, па да се вратимо на брод као богати људи!“

? Шта је циљ ове карикатуре? Коју врсту стереотипа она ојачава?

► Сл. 41. Турска карикатура

Bali, Cumhuriyet'in Yurttaşlar (?)

🔑 Октопод који држи у загрљају свет репрезентује Јевреје (публиковало Антиционистичко друштво Турске): „Опасност која окружује свет – светско јеврејство – ционизам. Нема мира на земљи док постоји та куга.“

III-24. Концентрациони логор Сајмиште, Београд

Из исказа Хедвиге Шенфајн, затворенице логора Сајмиште

„Одмах по нашем доласку у логор Немци су саопштили да ће се логор постепено испразнити, јер ће на Сајмиште довести комунисте, али нису хтели рећи куда ће нас одвести... За прве транспорте позивали су лица да се добровољно јаве, и то су прво позивали групу са којом сам и ја дошла – Јевреје из Космета. (...)

Онима који су били одређени за транспорт, наређено је – или, тачније, љубазно саветовано – да највредније ствари понесу са собом, а да све остало брижљиво упакују и на пакету ставе своју тачну адресу. (...)

Тако су ти транспорти одлазили скоро сваког дана. Недељом и празницима обично није било транспорта, али је било дана када је аутомобил долазио и двапут. Шофер сивог аутомобила улазио је често у сâм логор, сакупљао децу око себе, миловао их, узимао у наручје и делио им бомбоне.

Деца су га волела, и увек кад би дошао, трчала му у сусрет по бомбоне. Нико у логору није слутио да људе одводе у смрт. Чврсто се веровало да се ради о пресељењу у неки радни логор.“

Злочини фашистичких окупатора и њихових помагача против Јевреја у Југославији, стр. 33 и 34

Кључ На окупираној територији Србије било је око 17.800 Јевреја. Око 6.320 Јевреја из Србије нестало је у логору на Сајмишту, у Београду. За потребе логора на Сајмишту допремљен је из Немачке посебан камионет с гасном комором. Поред логора на Сајмишту, већина Јевреја мушкараца окончала је живот, заједно са Србима и Циганима, у масивних стрељањима талаца 1941. и у првој половини 1942. године. Ту злочиначку акцију организовала је и систематски изводила немачка војска (већином немачка регуларна војска Вермахт).

? Коментариши понашање возача сивог камионета. Да ли је он знао шта се догађа унутра?

► **Сл. 42. Непозната девојчица чека на депортацију у близини Цеља, у Словенији**

III–25. Патње младе Јеврејке из Сарајева

Сведочење Хибе Зилцић-Чехајић

„Стравични догађаји који су наступили избијањем рата дефинитивно су уобличи-ли физиономију хиљада младих Сарајлија, међу њима и великог броја женске омладине. Имала сам шеснаест година и похађала шести разред гимназије. У граду су прво биле распуштене школе, а у школске зграде се уселила војска.

У мом комшилуку становало је доста Јевреја. Имала сам блиску другарицу Регину Финци. Мајка јој је тада држала малу трафику на углу Башчаршије. Посећивала сам их и гледала како данима стрепе на сваки шум, на сваки корак, у очекивању када ће их депортовати у концентрациони логор. Ствари су им стајале спаковане. Једног дана су их одвели у сабирни логор, из којег је Регина успјела да побегне и да се склони у нашу кућу. Нажалост, и поред нашег наговарања да је сакријемо, она није имала снаге да се отргне од породице. Поново је отишла у логор да подјели судбину са својим најближим. Тај прогон јеврејског становништва и атмосфера ужаса у њиховим породицама, коју сам и непосредно доживљавала, остали су као један од најснажнијих дојмова које носим из тог периода.

У град су почели продирати гласови о концентрационим логорима Градишка и Јасеновац и депортовању и мучењу комуниста и родољуба. Стизале су вијести о монструозним покољима српског становништва по селима, о бацању у јаме и поноре, о спаљивању села, а нешто касније и вијести о четничком покољу Муслимана у крајевима према Дрини, о крвавим ријекама, спаљеним селима и градићима, о становништву читавих насеља у безглавом бјекству без игдје ичега. У град су почели пристизати мухаџири – избјеглице из крајева око Фоче, Рогатице, Вишеграда. Муслиманске породице примале су избежумљену дјецу која су

остала сирочад. Наводим само дјелиће те ужасне атмосфере како сам је ја доживјела. То је, дакле, био фашизам на дјелу, у свој својој свирепости и изопачености.“

Албахари et al. (ур.), стр. 495–496

? Процени Регино понашање. Шта би ти урадила/урадио да си била/био на њеном месту? Да ли је одлука коју је она донела била лака? Шта ти овај извор говори о истрајности људског духа у околностима репресивног режима?

III–26. Антијеврејске мере у Грчкој

Белешке о актуелном стању грчких Јевреја
А. Л. Молхо (Molho)

Каиро, 12. октобар 1943.

Антијеврејске мере и квислиншке владе

(...) Остаје чињеница да су Јевреји у Грчкој до месеца фебруара ове године уживали, *de jure* и *de facto*, исти статус као сваки други грчки грађанин. Мере против Јевреја, које су од горњег датума надаље прихваћене у Солуну и у читавој Македонији потичу искључиво од немачких окупационих власти. Те власти су, према њиховом сопственом признању, поступале у складу са веома прецизним наредбама добијеним од њихових централа. Грчке власти су непустљиво одбијале да се идентификују с тим мерама. Православна црква подигла је глас против њих (Меморандум архиепископа Атине немачким властима). Вођи политичког света, као и професионалне и популарне организације одмах су се идентификовале с овим протестом. Притисак грчког јавног мњења био је тако јак да је квислиншки премијер, г. Јоанис Ралис, био принуђен да изјави да ће интервенисати у прилог јеврејском елементу. Није познато

да ли је одржао обећање. У сваком случају, оно није стигло до јавности.

Documents of the History of the Greek Jews, стр. 280

Када су у Грчкој уведене мере против Јевреја, низ различитих организација и институција, укључујући цркву, атинску полицију и комунисте, пружио је ефикасну и јасну подршку. ЕАМ, најснажнија међу грчким организацијама отпора, била је нај-ефикаснија у пружању помоћи Јеврејима да се сакрију или да побегну, те да тако преживе. Припадници ове организације изигравали су планове нациста уништавајући податке о јеврејској заједници у Атини, а помогли су и рабину да пребегне на ЕАМ-ову територију. ЕАМ-ова илегална штампа редовно је објављивала позиве становништву да помаже јеврејским суграђанима, док је сама организација омогућавала грчким Јеврејима да се пребаце на Блиски исток, а поред тога регрутовала и волонтере у своје редове. Православна црква такође је помагала Јеврејима настојећи да заустави депортације. Архиепископ Дамаскин срео се са опуномоћеником Рајха у Грчкој и уложио снажан приговор у вези с мерама које се предузимају против Јевреја у Солуну (в. документ I-40).

Како су грчке власти реаговале на мере предузете против солунских Јевреја?

III-27. Фрагмент из успомена једног грчког Јеврејина из Солуна (1941–1943)

„У првим данима јула 1942. солунске новине објавиле су званичан проглас Немачке војне команде за Солун и Егеје, којим су сви мушкарци израелићани обавезани да се појаве на Тргу Елефтериас у суботу 12. јула ујутро, под претњом оштрих

казни у случају неодржавања. Била је то прва манифестација антисемитске политике у Солуну од почетка окупације. [...] Та конгрегација тешко је малтретирана од стране немачких официра и војника. Неки Јевреји, који су закаснили, брутално су ударани рукама, ногама и бичевима. Једна група немачких маринаца испољила је изузетну суровост у овим акцијама. Чланови немачке војне полиције (F.G.) пуштали су своје булдоге на израелићане који су се усудили да пуше или да покрију главу како би се заштитили од врелог јулског сунца. Друге, који би сели на земљу пошто су се уморили чекајући по неколико сати, немачка војна полиција тукла је док не би прокрварили. Други израелићани били су приморавани да по неколико сати изводе тегобне физичке вежбе, а прећено им је батинама уколико стану. Најзад, неке групе Немаца приморавале су израелићане да изводе понижавајуће акте (салто) пред очима радозналих хришћана. Немци и новинари фотографисали су читаву представу, а фотографије би се већ следећег дана појављивале у грчкој штампи, с типичним антиизраелићанским описима. (...) Током времена било је све више произвољних акција против израелићана, рецимо присилно избацавање петнаест власника радњи (пиљара, трговаца, месара и др.) са централне пијаце у улици Цара Ираклија и њихово замењивање трговцима хришћанима који су премештени из других делова града. Овај метод, који је одговарао трговцима хришћанима, будио је апетите код других конкурената израелићана и Немци су непрестано интервенисали избацујући трговце израелићане са централних локација и доводећи на њихово место трговце хришћане који су или били у пријатељским односима са Немцима, или су богато поткупили неке познате посреднике.“

Giakoel, стр. 57–58, 98–99

Ако анализирамо који су чиниоци утицали на број преживелих Јевреја у различитим јеврејским заједницама у Грчкој, треба да узмемо у обзир удаљеност од најближих области под контролом покрета отпора и присуство ефикасног антифашистичког покрета, степен асимилације у друштво и прихваћености у друштву, и способност и вољу локалних власти. Већина Јевреја који су преживели говорили су грчки и живели у истим четвртима као и грчко православно становништво. Степен асимилације није само отежавао да се они лоцирају, него је утицао и на жељу преосталог становништва да им помогне. Разлог што је већина грчких Јевреја које су нацисти екстерминирали током Другог светског рата потицала из Солуна није лежао у томе што је то била далеко највећа јеврејска заједница у Грчкој (око 50.000 од 73.000 Јевреја у Грчкој живело је у Солуну); он је лежао и у околности да су солунски Јевреји говорили шпански „сефардски“ (ладино) и углавном живели одвојено од грчког православног становништва. Јеврејско становништво овог града депортовано је углавном у Аушвиц. Само 17 одсто Јевреја који су живели у Грчкој пре рата преживело је нацизам.

Како је твоје мишљење о понашању грчких пиљара који су преузели радње које су претходно припадале Јеврејима?

Сл. 43. Концентрациони логор Бањица у Београду

Злочини фашистичких окупатора, стр. 211

Сл. 44. Концентрациони логор Уштица, 1942.

Матаушић, Јасеновац 1941–1945.

Група жена и деце испред Куће лелека.

Опиши фотографију. Каква се осећања виде на лицима затвореника? Објасни име Кућа лелека.

III-28. Писмо Розалије Крамер Павелићевом официру, 20. октобар 1941.

„Мајка сам седамнаестогодишње кћерке Беле зване Белушке. Моја кћер је ухапшена 1. српња 1941. потпуно безразложно са осталим хапшењима, која су успиједила против Жидова и Жидовки из Кустошије гдје имамо малу трговину мјешовитом робом. Неколико дана налазила се је моја кћерка у узама редарства у Петрињској улици, те сам јој тамо и јело носила.

Једног дана када сам донијела онамо јело, изјавили су ми да јело не могу примити, јер да се она више код редарства не налази. Од тог часа нијесам више могла уопће сазнати гдје се моја кћер налази, те јој се замео сваки траг.

Колико знам не налази се ни у једном од постојећих логора, барем нисам могла саз-

нати, тако да већ уопће сумњам је ли још на животу.

Напомињем да се моја кћерка политиком није никада бавила, да живи од свог дјетињства са мном у Кустошији, те да ми помаже у мојој трговини. Моја кћер је била млада и врло добра дјевојка, те ју је цијело пучанство у Кустошији врло вољело, јер је према свакоме била љубазна, увијек намијешена и спремна свакоме помоћи.

Молим да ме се обавијести што је са мојом кћерком, је ли иста на животу, те уколико јесте у којем се логору налази да би јој могла послати, барем мало топлога рубља, јер не може у једној лахкој женској хаљини у каквој је отишла провести цијелу зиму.

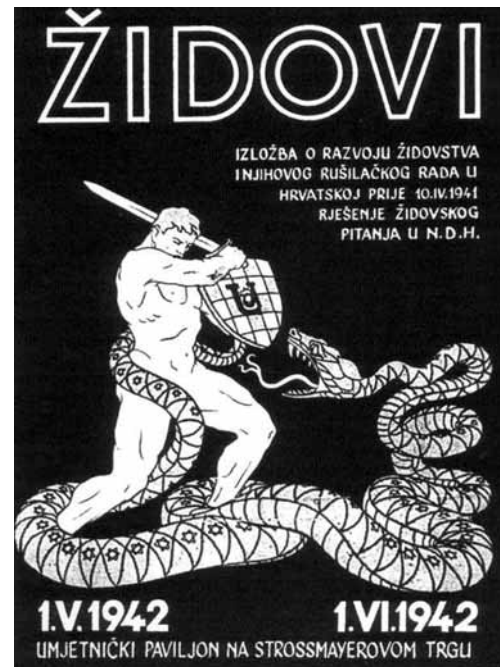
Напомињем да је мој супруг шлогиран, те да осим Белушке имам још двоје чисто мале дјеце, око којих још имам много бриге и посла, тако да ми је немогуће свладати сама цијели посао, а моја старија кћер била ми је једина помоћ.“

Goldstein, 365–366

Кад је ово писмо написано, Бела је већ била убијена.

- ❓ Како госпођа Розалија објашњава свој захтев? Зашто директно не каже да је учињена велика неправда, тј. злочин? Мислиш ли да су у неким случајевима и жртве почињале да прихватају злочиначку стварност као нешто нормално? Исто се питање поставља у вези с онима који су починили злочине, као и онима који су били ђутљива већина.

► Сл. 45. Насловна страна каталога антијеврејске изложбе у Загребу 1942.

- 🔑 Превод: Изложба о еволуцији јудаизма и његовом деструктивном деловању у Хрватској пре 10. априла 1941. Решење јеврејског питања у НДХ.

- ❓ Опиши илустрацију и њено значење. Да ли је нека таква антијеврејска изложба одржана у твојој земљи? Можеш ли да замислиш како је изгледала?

ЧЕТВРТО ПОГЛАВЉЕ

Људска солидарност

Ово поглавље има за циљ да унесе зрак оптимизма у мрачна збивања рата и да покаже да је чак и у најтрагичнијим епизодама у историји људске врсте постојала хуманост, да је чак и у најхаотичнијим ратним околностима било људи спремних да помогну, понекад и по цену ризика и доводећи у опасност властиту сигурност и живот.

Осим тога, ово поглавље садржи неколико извора који приказују неуобичајено, неочекивано понашање у ратној свакодневици. Ти извори приказују ситуације које са моралног становишта нису биле једнозначне: оне нису биле увек јасне и управо због тога дају могућност за анализу и дискусију (рецимо: IV–1 и IV–2). Користан приступ у тим случајевима је подстицај на идентификацију са људима о којима је реч, рецимо тако што ће ученици ући у улогу реалних људи у актуелним ситуацијама и покушати да претпоставе какво би било њихово понашање и да разумеју њихова осећања у описаним ситуацијама.

IV–1. Разговор између партизана и усташа

„Шта трошиш моју муницију, матер ти усташку!”

Он, наиме, усташку муницију већ унапријед сматра својом и жао му је сваког испаленог метка.

’Дођи по њу, не бој се, мајку ти твоју!’ одговара усташа.

Али то је само увод у даљи садржајни разговор, који има претежно ’политички’ карактер. (...) У постојање партизана усташа не вјерује, и све нас сматра четницима. Четници и одметници, а све је једно те исто, и сви се боре против Хрвата у корист Срба и Жидова. Затражио је (*усташа*) од Сврабе да опсује краља Петра и краљицу Марију, као доказ да није четник. Сврабо му је с највећим ужитком испунио жељу, али је одмах затражио од усташе да опсује Павелића. (...)

И баш у часу кад је усташа умукнуо, јер није хтио ни могао опсовати Павелића, и када му се поново обратио, неки је чаркар распалио на њега рафал. Није га, додуше, погодио, али га је прекинуо у пол ријечи и Сврабо се завуче у заклон.

’Јеси рањен?’ упита га његов усташа забринуто.

’Нисам!’ одговори Сврабо.

’Шта пуцаш на њега, мајку ти усташку, видиш да разговарам с човјеком’, окоси се усташа на оног који их је прекинуо. (...)

’Да га ухватим, пустио бих га, части ми!’ изјави Сврабо великодушно. Али у тој његовој изјави нема ни трунке истине. Прије би врба грожђе родила него што би Сврабо пустио усташу.“

Šibl 2, стр. 203–204

На неколико места Иван Шибл описује изненадне и неочекиване изразе поштовања између припадника зараћених војски у Хрватској. Силовите борбе одиграле су се у Славонији почетком 1943. У својој бази у Вођину, непријатељи (у овом случају партизани и усташе) налазили су се на удаљености од око шездесет метара ваздушне линије, тако да су војници двеју војски могли да комуницирају без тешкоћа. Шиблов партизански командир Милан Сврабић Сврабо, често је разговарао с једним од усташа. Ово је један од разговора, који је почео пуцњем који се чуо са усташке стране.

❓ Да ли су, по твом мишљењу, такви разговори били уобичајени на другим фронтима и у другим ратовима, или је то био само хир војника којима је било досадно па су се мало забављали? Да ли одобраваш такве разговоре? Шта мислиш о симпатијама које су се родиле између два војника? Колико далеко сежу те симпатије? Мислиш ли да би ти војници били спремни да учине гест који би оном другом спасао живот? Да ли је Шибл у праву кад у свом завршном коментару тврди да је такво шта немогуће?

► Сл. 46. Плакат из румунских новина: **Спасите сирочиће**

„Universul“ бр. 249, 12. септембар 1943.

❓ Овај плакат настоји да подстакне грађанство да дâ помоћ за сирочиће. Који су догађаји били главни узрок да многа деца постану сирочићи? Да ли су политичари предузели икакве мере да се позабаве узроцима?

IV-2. Прослава имендана у концентрационом логору

„Газда (логора) је неколико дана прије тога кухарима набацо: 'Баш ћемо видјети како ће се исказати на имендан.' О мојему је држању овисило хоћу ли испасти као 'човик' или као 'кењац'. (...)

Помео сам ћелију, поспремио стол, направио ред на прозору, набацао у пећ нешто картона од кутија и мало тријеска, из кухиње посудиио пар чаша – још је само требало извјесити слику Павелића, па би ова самица могла послужити као соба за примање угледника. (...)

Око десет сати отворише се врата и у собу уђе њих четворо на челу са заставником.

– Спремни! Господине докторе, честитам!

– Хвала, лијепо мој Анте, срце моје из њедара! Баш ми је драго, ко да ми је султан дошао! (...) Ех, баш је лијепо што сте дошли! Какав би то био имендан без оваквих по избор ахбаба? (...) Наточих чаше, куцнусмо се, пољудикасмо, будачки, строго хрватски. Дај боже, да се догодине нађемо у Загребу, па да се напијемо ко ђускија и да се возамо од биртије до биртије.

– Докторе, волите ли лумпати?

– А тко не воли? Нема горега човјека него који сједи на парама. Док имаш, троши, забављај се, тјерај кера! Их, сунце му, нећу вам никад заборавити што сте дошли. Догодине морамо удесити да се опет нађемо заједно, али по могућности не у овој кући. Узет ћемо неког циганина, па нека нам свира и пјева – уз свирку и пјесму боље се пије.

– Гдје су ти цигани, ђаво те однио? Нема их више – насмија се Газда.

– Што? Ваљда нисте потаманили и свираче? Ја се с тим не слажем. Ненадо-кнадиве људе треба штедјети – тко ће замијенити свирца циганина?“

Тако је разговор на прослави имен-дана скренуо на тематику геноцида:

„Усташка власт, чистећи земљу но-жем, маљем, ватром и оловом, сматрала је наиме, својом дужношћу да и цигане истри-јеби. У новинама су објављене биљешке како се темељито рјешава циганско пита-ње. Цигани се више неће уоколо скитати, варати по сајмовима, красти дјецу. (...)“

– Што су вам цигани сметали? – (упи-тао је Јаковљевић своје госте) – они барем нису политичари.

– А што ће нам цигани? – (одговара један од 'гостију') – нити раде нити војску служе. Ако је баш до тога, ја бих прије Вла-ха (Влах = Србин, у овом случају) оставио. Он барем оре и копа... ако се прориједе, не-ће бити опасни. (...)

Затим је Јаковљевић, као човјек литера-туре, гостима рецитирао пјесме. Истодобно се из подрума чула бука; усташе су мучиле неког од заточеника.

„Морао сам се савладати да се не за-грцам. Док понављах пјесников уздах за слободом, сам без ње, у име те слободе извршен је истога часа још један злочин. (...) Морао сам се пренављати, правити се глупим, као да не знам што се збива у соби испод нас. (...)“

Јаковљевић, стр. 173–179

Илија Јаковљевић, логораш у Старој Градишки, имао је посебан статус у логору. Као предратни хрватски патриота који је „мало скренуо с линије“, али ће се можда у будућности и придружити усташа-ма, он је уживао поверење логорских чува-ра. Упркос томе, он је у сваком тренутку мо-гао да падне у немилост и буде на месту стрељан – као што се догађало многима. За-то је морао да одржава привидно пријатељ-ске односе са чуварима и са управом лого-ра. Тако се нашао у ситуацији да мора да позове читаву логорску администрацију у своју ћелију – на прославу свог имендана.

❓ Да ли сматраш да је понашање 'затворског особља' необично и неочекивано? Да ли су се они, по твом мишљењу понашали на исти начин и према другим затвореницима? Зашто је Јаковљевић имао унеколико повлашћен третман у логору? Шта мислиш о 'необа-везним разговорима' које су водили за-твореник и његови гости? Ставови који су усташама били нормални Јаковље-вића су ужасавала – али он то није смео да покаже. Шта мислиш о његовом по-нашању? Шта би ти урадила/урадио на његовом месту?

IV-3. Допис интелектуалаца упућен Ј. Антонескуу (април 1944)

У овом тренутку, када страшна пропаст прети нашем народу, ми, чланови Румун-ске академије и професори Универзитета у Букурешту, Јашију и Клужу, сведоци на-родног егзодуса и девастације румунских села и градова, претворених у бојна поља, одлучили смо, после дугог размишљања, да Вам се обратимо овим апелом.

У постојећим условима, наше ћутање било би злочин. Наша је дужност да изрекнемо своје искрене мисли пред вођом државе: морамо одмах да окончамо рат са Русијом, Великом Британијом и Сједињеним Држа-вама...

Господине Маршале,

Бомбардовање престонице, уништавање других градова, упозорења примљена од Лондона, Вашингтона и Москве, претвара-ње Молдавије у бојно поље – све су то зна-ци непосредне пропасти. Румунски народ, исцрпљен ратом предугим за његове капа-цитете, више не може да се бори. Изиђите на улице и питајте пролазнике, идите у се-ла и градове, слушајте глас људи. Свуда ћете видети очајање у очима људи и исти одговор: НЕ. За шта да се боримо? Витал-

ни интереси наше државе и нашег народа захтевају хитан прекид рата, ма колико то могло бити тешко. Жртва коју ће Румунија морати да поднесе биће много мања и мање мучна од наставка рата.

Scurtu et al., стр. 439–440

Претежно толерантна политика политичке опозиције мотивисала је многе политичке, културне и друге личности да се протестним писмима обрате државном вођи и да тим путем изразе своје незадовољство политиком коју води влада. Такви акти, у принципу, нису били праћени репресијом.

Који је социјални статус аутора овог дописа? Какав је став аутора дописа о главним политичким проблемима у Румунији 1944? Да ли је то само став ових аутора? Јесу ли аутори преузели икакав ризик пишући ово писмо?

IV–4. Извод из писма председника владе Грчке (7. октобар 1943) немачким властима

„ШЕФ КАБИНЕТА

Деловодни број Е 312 1/10 ПОВЕРЉИВО

Његовој Екселенцији представнику Рајха у Грчкој

Др. Г. А. Алтенбургу

Атина, 7. октобар 1943.

Ваша Екселенцијо,
Командант SS полиције у Грчкој издао је наредбу за све грчке грађане израелићанске вере да се пријаве због регистрације. Новост да је издата таква наредба ствара

код мене утисак да мере против Јевреја, које је предузела војна команда у Солуну, треба да се овде понове против грчких грађана јеврејског порекла.

[...] Могућност да ти грчки грађани, који су одвајкада живели на грчкој земљи, буду пресељени у непознате крајеве испуњава жалашћу и грчку владу и свако грчко срце. Израелићани старе Грчке (Грчке каква је била пре балканских ратова) у потпуности су, језички и историјски, интегрисани у локално становништво и дали су песнике који се истичу својим грчким духом.

Као законити грађани, увек су се борили за Грчку и многи од њих су се у биткама истакли.

Њихова ревност, способност и осећање дужности помогли су им да бриљирају као државни службеници, посебно као судије и војници. Увек су успешно решавали тешке државне послове и одано се борили да унапреде интересе земље.

Грчка црква увек је пружала заштиту израелићанској заједници у Грчкој и надањивала грчки народ духом толеранције и племенитости у питањима вере. Израелићанска заједница старе Грчке представља занемарљиву мањину без икакве политичке или културне моћи.

[...] Наметање ових мера против грчких израелићана у старој Грчкој повредило би осећања народа чија је душа упила велике традиције грчког духа...“

Енепекидис, стр. 50–51

Како је председник грчке владе објаснио свој захтев? Зашто није директно рекао да је холокауст велика неправда и злочин? Да ли је преузео неки ризик пишући ово писмо? Шта би ти урадио на председниковом месту?

IV–5. Г. Енеску⁵⁵ покушава да заштити Цигане

7. новембар 1942.

НОТА

Обавештен сам да је сâм Георге Енеску интервенисао у прилог музичарâ Цигана код маршала Антонескуа, рекавши да ће и он поћи ако његови музичари буду упућени у Буг.

Minoritati etnoculturale. Marturii documentare Tigani din Romania (1919–1944), док. 281

❓ Зашто је, по твом мишљењу, Енеску интервенисао у прилог Цигана? Можеш ли да погодиш које је разлоге имао?

IV–6. Меморандум групе бугарских брица и фризера упућен министрима, у вези са Декретом о заштити нације

11. новембар 1940.

Поштована господо,
Данас, када проживљавамо тешке дане који захтевају јединство читаве бугарске нације, предузимају се мере против Јевреја, које нису само противне вољи бугарског народа, него су и опасне по њега. Отуда одлука да се донесе Декрет о заштити нације. Не знамо хоћете ли хтети да чујете наш праведни глас, који потиче из класе која је дала највише средстава и жртава за добробит нашег народа. Данас, ми радимо заједно са нашим земљацима Јеврејима и ако дође час – погинућемо заједно на бојном пољу, као што су то чинили наши и њихови очеви. Ми у њима не видимо ништа рђаво, али ви хоћете да их откинете од нашег тела лишавајући их свих њихових права. Ако је циљ да се казне јеврејски профитери, онда треба да казните и наше.

Борбата на българския народ в защита и за спасяване на българските евреи по време на Втората световна война, стр. 49

❓ Постоји ли сличан документ у твојој земљи? Да си ти био један од бугарских брица у оно време, да ли би потписао њихов меморандум?

IV–7. Турска помоћ и подршка Грчкој

Захвалност Грчке

Навешћу преводе писама захвалности које сам примио као одговор на моје напоре и на настојања комисије установљене под мојим председништвом у нашем Министарству да се народу Грчке и Егејских острва, који је гурнут у стање гладовања под окупацијом за време Другог светског рата, пошаље подршка у храни:

Писмо градоначелника Атине:

„Љубазно Вас молим да примите овај албум града Атине. Поклањам Вам га као мали дар за многобројне Ваше услуге у временима ужасним за Грчку и народ Грчке.“

Писмо гувернера Хиоса

„Са радошћу сам од господина Курвоазиеа, представника Црвеног крста и пријатеља наше земље, примио обавештење о свим детаљима у вези с Вашом помоћи у слању брашна Црвеном крсту на Хиосу. Дозволите да као гувернер ове области изразим своје одушевљење и захвалност за Вашу љубазну помоћ напаћеном народу малог острва Хиос.“

Такође, љубазно Вас молим да примите захвалност свеколике Грчке и грчке владе за слање помоћи са суседних обала на наше обале.

Веома смо дирнути кад видимо брод Лав (Arslan) с турском националном заставом како упловљава у нашу луку.

⁵⁵ Георге Енеску (George Enescu, 1881–1955) био је највећи румунски музичар и један од најдаровитијих музичара двадесетог века: велики виолиниста и композитор, истакнути диригент, успешан пијаниста, способен челиста и славан учитељ виолине.

Током свог историјског живота, наше нације живеће су годинама заједно. Сачували смо блиско пријатељство и поштујемо успомене на вашу нацију из тог доба сарадње. Јер је турска нација у време мира и у време рата, кад год се сусретала са нама, увек на нас гледала као на браћу, пријатеље и вољене рођаке. Током ове сурове и страшне немаштине кроз коју смо прошли, ви сте нам пружили руку; потврдили сте наше мишљење о племенитој турској нацији. Љубазно Вас молим да примите овај мали дар са Хиоса, који Вам предајем посредством господина Курвоазијеа.“

Erkin, стр. 130–31

 Еркин је био службеник турског Министарства спољних послова за време Другог светског рата. У овом извештају из прве руке он говори о турској помоћи и подршци датој различитим деловима Грчке, укључујући и Егејска острва која су патила због недостатка хране. Ово су писма захвалности од стране грчких власти.

 Шта знаш о историји грчко-турских односа? Да ли ови извори потврђују стереотипе о мржњи између двеју нација?

IV–8. Сведочење пензионисаног амбасадора Некдета Кента (Necdet Kent) у вези са његовим спасавањем турских Јевреја у Марсеју, Француска

Једне вечери, турски Јеврејин из Измира, по имену Сиди Искан, који је радио у конзулату као службеник и преводилац, дошао је веома узбуђен у моју кућу. Рекао ми је да су Немци скупили око осамдесет Јевреја и одвели их на железничку станицу с намером да их укрцају у сточне вагоне и пребаце у Немачку. (...) Одмах сам покушао да га смирим, а затим сам узео најбрже могућно возило и одвезао се до железничке станице Сен Шарл у Марсеју. Сцена коју сам тамо затекао била је невероватна. Дошао

сам до сточних вагона, пуних људи који јецају и јече. Јад и гнев избрисали су све остало из мог ума. (...)

Кад је официр Гестапоа, надлежан за железничку станицу, чуо да сам ту, дошао је до мене и у врло оштром маниру питао ме шта ми треба. Са онолико љубазности колико сам могао себе да натерам да испољим, рекао сам му да су ти људи турски држављани, да је њихово хапшење грешка и да се она мора исправити тако што ће они одмах бити пуштени. Официр Гестапоа рекао је да он извршава наредбу која му је дата, и да ти људи нису Турци него Јевреји. Схватио сам да не бих ништа постигао претњама које се неће остварити, вратио сам се Сидију Искану и рекао: Дођите, и ми ћемо се укрцати на воз. Гурнуо сам у страну немачког војника који је покушао да ми препречи пут и заједно са Сидијем Исканом попео сам се у вагон. Сада је на немачког официра дошао ред да кука и чак моли. Нисам слушао шта ми он говори и док је бацао молећиве погледе према нама, воз је почео да се креће. То је било врло давно, и не сећам се баш најбоље, али се сећам да је воз стао кад смо дошли или у Арл, или у Ним. Неколико немачких официра попело се у вагон и сместа дошло до мене. Примиио сам их врло хладно, чак их нисам ни поздравио. Рекли су ми да је у питању грешка, да је воз кренуо пошто сам се ја укрцао, да ће одговорна особа бити кажњена, и чим се искрцам, могу да се вратим у Марсеј колима која ће ми бити обезбеђена. Ја сам им рекао да није у питању никаква грешка, да је више од осамдесет турских држављана утоварено у сточни вагон зато што су Јевреји, да пошто сам ја грађанин те нације и представник владе која сматра да верска уверења не смеју да буду разлог за такав третман, нема говора о томе да их оставим саме и да сам зато овде. Официри су рекли да ће све грешке које су начињене бити исправљене и питали су да ли су сви који су у вагону турски грађани. Сви људи око мене, жене, муш-

карци и деца стајали су скамењени док су гледали како се одвија игра у њихов живот. Највероватније због мог одбијања да направим компромис, као и због наредбе примљене од нацистичког официра, сви смо заједно сишли с воза. (...) Никада нећу заборавити шта се даље догађало. Спасени људи грлили су нас и руковали се с нама, с осећањем захвалности у очима. (...)

Shaw, стр. 342–344

? Коментариши како је амбасадор решио ситуацију. Да ли је угрозио свој живот настојећи да спасе ове људе? Шта би ти урадила/урадио да си била/био на његовом месту?

IV–9. Из дневника бугарског војника у Западној Тракији, грчкој области под бугарском окупацијом

„Двадесет трећи мај 1941. Отишли смо у Ксанти да бисмо узели учешћа у паради. Ситуација је овде била иста као у Ђумурђини (Комотини). Где год постоји војнички логор, ту су увек деца, стари мушкарци и жене, који долазе с тањирима у рукама. Ми немамо ни много хране, ни разноврсну храну, али увек можемо да дамо нешто пасуља или војничке супе и да нахранимо гладне људе. У подне се много деце окупило око складишта. Данашњи ручак био је посебан, гладни су могли да узму и другу порцију, а многи војници дали су свој оброк деци. Попео сам се на други спрат складишта и отворио прозор. Очи су ми се зауставиле на младој жени, можда још девојци, обученој у црно. Стајала је на суседном углу и гледала децу која су корачала пажљиво да не би просула супу коју су носила у својим посудама.

Није ми било тешко да погодим зашто је жена била сва у црини. Сигурно је неко кога је волела умро у рату, отац, брат, муж или драган. Али, шта је чекала тамо на

углу? Можда је и она била гладна, можда је и она желела комад хлеба?

Изненада, као да је одлучила да не обраћа пажњу ни на какве препреке, жена је кренула према огради. Неколико момака из наше чете стајало је у дворишту поред металне ограде. Жена је прошла поред њих и чуо сам њене стидљиве речи:

’Господине, хлеба...’

Била је на ивици суза и наши момци су то схватили. Један од њих увукао је руку у војничку торбу и дао јој векну војничког хлеба. Та векна је вероватно требало да буде продата на црној берзи, где се за хлеб могло добити све: од обезвређених грчких драхми до прстења и наруквица.

Жена је већ одлазила кад је заповеднички глас зауставио:

’Achtung! Halt!’ „

Добри⁵⁶ и Елена Ђуров, стр. 159–160

? Можеш ли да претпоставиш како се завршио овај догађај?

IV–10. Стојан Петров Чомаков, бугарски министарски опуномоћеник у Букурешту, прича смешну и дирљиву причу о односима између румунских војника, руских ратних заробљеника и бугарске заједнице у Румунији за време Другог светског рата

Неколико месеци пошто је Румунија ушла у рат, број људи који су присуствовали служби божјој у цркви изненада се повећао кад је стигла група руских ратних заробљеника које је водио румунски војник. Он је, као што и треба да буде, носио пушку са бајонетом на врху. [...] Усправио је пушку поред дрвета и, као што је обично случај са војницима, настојао да привуче пажњу служавке која је на балкону тресла тепих очигледно много дуже него што је било потребно. Војник је, изгледа, био задовољан развојем ствари и проценио да су његови изгледи на

⁵⁶ Ђуров, Добри (1916–2002) – командант герилске бригаде, генерал армије, министар одбране.

успех сасвим добри, јер је, уместо да окупи заробљенике који су му поверени и врати их у логор, допустио да се помешају с члановима конгрегације и ступе у разговор с њима. Убрзо је постало јасно да постоје узајамне симпатије и резултат је био да су људи почели да сакупљају новац за заробљенике и дали им приличну количину цигарета. Очигледно, сусрет је био успешан за све његове учеснике, укључујући војника и девојку, јер је идуће недеље двоструко већи број заробљеника дошао у цркву. Довео их је исти војник, само је овог пута обукао нову униформу и свеже се обријао. И девојка је обукла нову блузу и брижљиво је четкала одећу на балкону. Још једном је сакупљен новац за сироте ратне заробљенике пре него што их је њихов чувар, који је безмало заборавио своју пушку јер је био запослен слањем пољубаца девојци руменој од узбуђења, вратио у логор. Коначно је постало јасно да ће наши посетиоци почети да долазе у четама, или чак батаљонима. Црквени савет морао је, нажалост, да замоли румунске власти да ограниче број нових посетилаца цркве и да напомену да само половина од њих могу да буду пушачи.

С. Петров Чомаков, стр. 346–347

? Зашто рат не мења обична људска осећања? Да ли је националност играла икакву улогу у овом догађају?

IV–11. Грчки Јеврејин описује како су православни Грци помагали његовој породици за време немачке окупације

„Упркос претњама затвором, многи нејевреји сакривали су своје пријатеље Јевреје у својим становима или су им помагали да побегну. Алфред Коен, атински адвокат, бележи спонтану подршку пријатеља и комшија: 'Никад нећу заборавити страх који смо осећали оне ноћи кад сам сакрио своју многобројну породицу у једној од тих кућа и кад је објављено да су Немци изда-

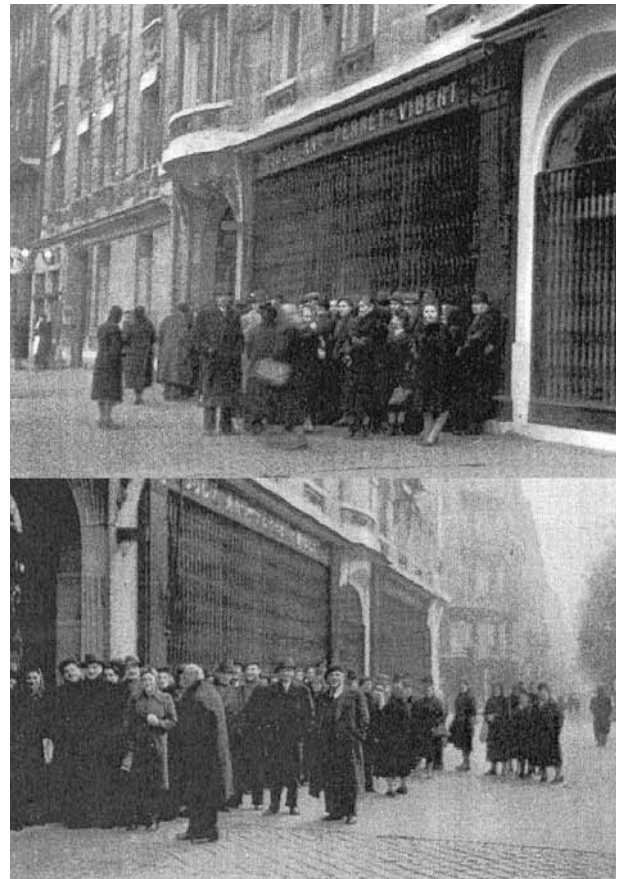
ли наредбу која каже да ће сваки Јеврејин који буде ухваћен у скривању бити стрељан, док ће они који га крију бити послати у концентрациони логор.

Онда је један од нас рекао да није у реду што остајемо у тој кући и доводимо у опасност живот и спокој људи у годинама, чак и женâ. Њихов је одговор био: 'Не, ви морате да останете. Зашто би наши животи били вреднији од ваших?'“

Mazower, стр. 287–288

? Постоји ли сличан пример из твоје земље? Шта би ти урадио у таквој ситуацији?

► Сл. 47. Турски Јевреји стоје испред турског конзулата у Паризу 1943. године како би добили пасоше и визе помоћу којих ће се вратити у Турску

Јевреји из Османске империје и Турске републике

IV–12. Хумани третман Јевреја од стране румунског службеника

„ Ја сам први водник Присакару Георге (Prisacaru Gheorghe), начелник округа Бацани, који укључује и подручје у којем се тренутно налазите. И у име овог округа желим да вам кажем – добродошли! Знаш какве буре муче ваше душе и какав је бол у вашим срцима кад помислите да сте у овим ратним данима одвојени од оних које волите. Знаш све ваше патње. И саветујем вам да се не обесхрабрите, јер без обзира на то како се молимо, сви ми имамо истог бога и нико нас није питао да ли хоћемо да се родимо као Румуни, Јевреји, Турци или Бугари. Сви смо ми људска бића и ја желим да будете сигурни да ће ова времена проћи, да ће проћи и лудило које данас постоји у људским умовима. Сви ћете се вратити својим кућама и својим породицама и мислићете о овим данима као о ружним успоменама. Предузећу мере да будете смештени код људи у селу, јер не можете да спавате на земљи, и предузећу мере да док сте на територији мог округа можете да одржавате везу са својима код куће. (...)’ После овог неочекиваног говора, он је саслушао све наше примедбе. Окуражен таквим његовим наступом, ја сам му испричао о нехуманом понашању полиције у Хусију, која је, због сам праведни бог зна којих активности, нас дванаест оквалификовала као ’осумњичене за комунизам’, а знајући обичаје оног времена, човеку је било јасно шта после тога може да очекује. Он ми је обећао да ће после две–три недеље на његовој територији та категоризација ишчезнути. Мора се схватити да је ово изванредно понашање одмах произвело очекивани ефекат, па су и власти и становници у месту

Богдана поступали према нама као права браћа. Смештени смо у куће, добили смо храну, жене су опрале и окрпиле наше рубље, и кад смо после неколико дана добили наређење да напустимо Богдану, сви смо били тужни.“

Istoria României în texte, стр. 339–340

Овај одломак показује да депортација Јевреја, у контексту антисемитске политике коју је водила Антонескуова влада,⁵⁷ није нужно имала за последицу ишчезавање људских осећања код свих службеника, кадрова војске или жандармерије. Има много примера да су службеници показали хумано понашање према жртвама румунске државне политике. Група Јевреја сакупљена је у дворишту полицијске станице и одведена из Хусија. После три дана хода, стигли су у дистрикт Тутова (20–21. јун 1941) где су предати начелнику жандармеријског округа, који им се обратио наведеним говором.

Да ли је Георге Присакару преузео икакав ризик кад је помогао депортованим Јеврејима? Шта је могло да му се деси да су његови надређени сазнали шта је урадио? Како би се ти понашао на његовом месту? Да ли мислиш да је могао да учини више?

IV–13. Бугарски дипломата Иван Д. Станчов прича како га је немачки официр спасао од Гестапоа у Бугарској

„Ујутро ме је пробудио неочекивани посетилац: крупан немачки официр копнених трупа. Поздравио ме је и рекао да га је послао ’Herr Major’ са следећом информацијом: ’Морате сместа да напустите Софију. ’Смеђи су’ – тако су називани припадници

⁵⁷ Антонескуова влада депортовала је Јевреје, већином из Буковине и Бесарабије, преко Дњестра (изван ратне румунске територије) где је организовала неколико депортационих логора. Септембра 1942. влада је почела да враћа депортоване Јевреје натраг и у то време је настојала да подржи њихову емиграцију у Палестину. Генерал Антонеску је сматрао да јеврејско становништво мора да буде елиминисано са румунске територије, али то није морало да укључи физичко уништење; зато је емиграција изгледала као право решење.

Гестапоа, због својих смеђих униформи – 'кренули да вас ухапсе.' Питао сам га зашто је његов 'мајор', који је, знао сам, био припадник војне обавештајне службе у Бугарској, толико забринут за мене. 'Weil Sie doch ein Offizier und ein Herr sind!' (Зато што сте официр и господин), одговорио је човек, бодро салутирао и нестао. Ухватио сам први воз за Варну и док сам путовао, размишљао сам о томе колико је за нас добро што између Вермахта и нациста постоји толико непријатељство... Касније ми је вратар рекао да је један сат пошто сам отишао долазила 'група Немаца' да ме тражи.“

Станчов, стр. 172

❓ Да ли је потребно и исправно да се 'Немци' увек изједначују са 'непријатељем'? Зашто су једни Немци радили против других Немаца? Какав аргумент је имао немачки официр кад је одлучио да помогне Станчову?

► **Сл. 48. Тајна партизанска болница „Фрања“ поред Церкна у Словенији**

🔑 Ова илегална медицинска служба у оквиру Освободилне фронте – вероватно најхуманитарнија мисија за време рата – била је врло добро организована упркос веома тешким условима. У јануару 1945. имала је 281 тајну и 6 легалних болница (још 62 у изградњи), са укупно 2.260 кревета. За време рата 11.321 рањеник и болесник добио је медицинску негу од стране 30 лекара, 652 медицинске сестре и других медицинских радника; 19 лекара изгубило је живот.

IV-14. Алфонз Барон, повереник фабрике бомбона и чоколаде „Унион“, „Равнатељство усташког редарства“ 9. јула 1941.

„Данас је одведена Жидовка Драга Гербер станујућа Ивканчева 7/III. Речена Драга Гербер врши у овом подuzeћу службу благајнице. Она се налази у отказу, па је имала ових дана предати благајну, чим се врати са допушта једна чиновница, и тада је требала напустити подuzeће.

Како је Драга Гербер одведена из стана послје наших уредовних сати није доспјела нити да преда кључеве од благајне нити да преда саму благајну.

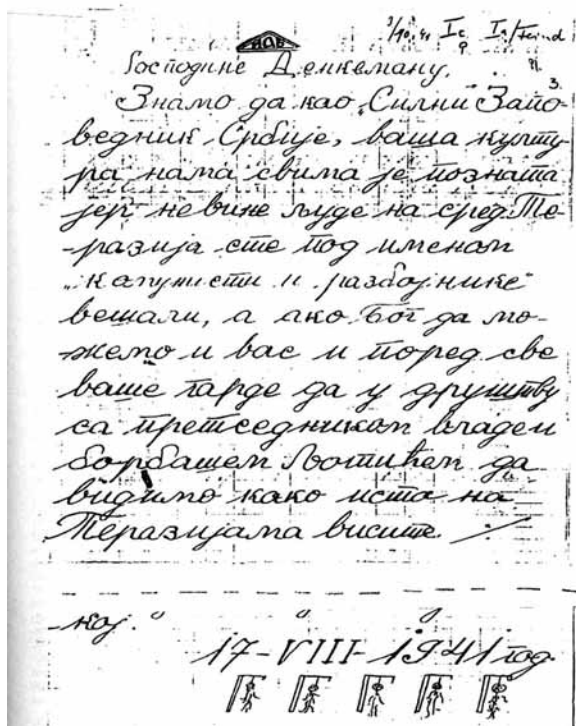
Постоји опасност да ће се кључеви негдје приметити а бит ће и неприлике ако сутра, кад дођу странке, не будемо могли отворити благајну.

Стога молим да се омогући да Драга Гербер што прије преда у подuzeћу кључеве у благајну.“

Goldstein, стр. 370

❓ Шта је Барон хтео да постигне пишући и шаљући ово писмо? Да ли је он, по твом мишљењу, заиста желео да затвореник буде ослобођен из разлога које је навео? Да ли је то можда био трик (или просто покушај), с обзиром да НДХ не би ни узела у разматрање друге разлоге? Зашто Барон пише с презиром о затворенику кога хоће (бар привремено) да ослободи?

► Сл. 49. Писмо једног анонимног Београђанина немачком војном команданту у Србији

факсимил-ДОМАЋИ ДОКУМЕНТ
Историјски архив Београда, Управа Града Београд,
СП III-48, к 157/15, 25. септембар 1941.

Ово је писмо немачком војном команданту у Србији, генералу Хајнриху Данкелману, поводом вешања талаца на Теразијама, централном београдском тргу, 17. августа 1941, с упозорењем да ће њега и његовог помоћника једном стићи иста судбина.

Да ли мислиш да је ово писмо било херојски чин? Објасни свој став.

Општа питања за поглавље IV

Да ли су, по твојој мишљењу, хуманизам и солидарност нека врста привилегије изолованих племенитих и храбрих појединаца, или је свако способан за то? Да ли је могуће да иста особа у једној ситуацији поступа као ратни злочинац, а у другој као племенити хуманитарцац? Објасни свој став. Ако се има у виду да људи често желе да се представе као боље особе него што заиста јесу, колико су поуздани неки од извора (мемоари)?

ПЕТО ПОГЛАВЉЕ

Последице

Други светски рат, као највећи сукоб у историји људске врсте, оставио је многобројне дубоке и неизбрисиве трагове. Циљ овог поглавља је да кроз понуђене изворе прикаже неке од последица рата – почев од броја рањених и убијених, преко присилних миграција становништва за време и после рата, до знакова политичких промена у већини земаља у овом региону.

Због ограниченог простора, неке ратне последице само су маргинално забележене, или чак нису ни поменуте. То је случај са променама етничке структуре становништва, ратним разарањима и послератном обновом, кажњавањем колабораната после рата, послератним политичким променама и с грађанским ратом у Грчкој.

Va. Ратни губици, жртве рата

V-1. Енвер Хоџа на мировној конференцији у Паризу о жртвама и материјалној штети у Албанији

„Жртве нашег народа биле су веома велике. Од становништва које је бројало један милион убијено је 28.000, рањено је 12.600, а 10.000 политичких заробљеника затворено је у Италији и Немачкој; 35.000 је одведено на присилни рад; од 2.500 градова и села у Албанији 850 је разорено или срањено са земљом; све комуникације, све луке, рудници и електрична постројења уништени су; опљачкани су наша пољопривреда и стока, а читава наша национална економија је пропала. На другој страни, непријатељ је претрпео следеће губитке: убијено је, рањено или заробљено 53.639 Италијана и Немаца, а око 100 тенкова и оклопних кола је онеспособљено; 1.334 артиљеријска оружја и топова, 1.934 камиона и 2.855 машинки отето је и уништено, да не помињемо уништене или отете пушке, муницију и магацине.“

O'Donnel, стр. 13

? Да ли је овај извор сасвим поуздан? Објасни свој став.

► Сл. 50. 17. новембар 1944.

Epopeja e Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare e Popullit Shqiptar, 1939–1944.

К Ова слика Букуроша Сејдинија слави успомену и приказује ослобођење албанског главног града Тиране од стране партизана

Табеле

1. Број убијених у Југославији, према националности

Националност	Кочовић (1985)	Жерјавић (1989)
Срби	487.000	530.000
Црногорци	50.000	20.000
Хрвати	207.000	192.000
Муслимани	86.000	103.000
Словенци	32.000	42.000
Македонци	7.000	6.000
Остали	145.000	134.000
Укупно	1.014.000	1.027.000

Жерјавић, стр. 14, 57

 Прву процену броја жртава из Другог светског рата у Југославији дала је Комисија за репарације, коју је основала југословенска влада. Аутор те процене, студент математике (!) Владета Вучковић добио је рок од две недеље за израду и окончање тог тешког задатка, заједно са упутством да „број мора да буде изузетан и научно-статистички заснован.“ Његова процена *демографских губитака* (која је укључивала убијене у рату, пад natalитета услед рата и емиграције) био је 1,7 милиона, али у последњој редактури тај број

носи наслов жртве, у значењу: убијени у рату. Горња табела заснива се на новијим проценама Богољуба Кочовића и Владимира Жерјавића (српски и хрватски аутор). Тачност ових бројки још се проверава. На пример, Словеначки институт за савремену историју ради на истраживачком пројекту који већ показује да је број словеначких жртава претерано низак. Аутори (Т. Томиншек, М. Шорн и Д. Дубаја) већ су идентификовали имена 87.000 жртава; њихово истраживање биће завршено 2006. године.

2. Грчки губици за време Другог светског рата

	Губици	Предратни бројеви	Губици у %
Људски губици			
Смрти (1940–1944)	475.000	7.335.000	6.5
Материјални губици			
Животиње за рад	855.000	2.005.000	42.6
Овце, свиње, живина	12.305.000	24.840.000	49.5
Шуме	5.000 км ²	19.180 км ²	25.0
Возила (путна, камиони, аутобуси)	11.300	17.200	65.7
Путни мостови (дужина преко 6 м)			90.0
Железница (локомотиве, вагони итд.)	6.080	6.502	93.5
Железнички мостови (преко 10 м)	96	96	100.0
Зграде	401.000	1.730.000	23.2
Трговачки бродови (до априла 1945)	434	583	74.5

„Αι θυσίαι της Ελλάδος στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο“, Министарство за реконструкцију, Атина 1946. (Istoria, том.16, стр. 63)

3. Грчки губици у трговачкој флоти за време Другог светског рата*

	Грчка флота 1/9/1939.		Грчки бродови изгубљени до 2/9/1945.		Губици у процентима	
		Гро тонажа		Гро тонажа		
Карго бродови	500	1.766.352				
Путнички бродови	55	49.995				
Океански бродови	1	16.690				
Разно	21	3.997				
Укупно	577	1.837.034	432	1.346.520	74.8 %	73.3 %
Бродови на једра и нафту	713	55.057	551	52.634	77.3 %	95.4 %
Укупно	1.290	1.892.091	983	1.399.154		

 На почетку рата грчка трговачка флота била је девета по величини у свету, тако да је њен пуни ангажман на страни савезника од почетка рата (чак и пре 28. октобра 1940) био важан чинилац. Међу

свим морнарицама, грчка трговачка морнарица изгубила је највиши проценат своје гро тонаже: после ње долази Велика Британија са 54 одсто гро тонаже изгубљене током сукоба.

У6. Миграције за време и после рата

V-2. Фрагмент из извештаја федералног службеника министарства унутрашњих послова Немачке, упућеног челнику цивилне администрације Доње Штајерске, од 30. маја 1941. о масовним пресељењима Словенаца⁵⁸

Најтежи процес који се мора решити у Доњој Штајерској састоји се у томе да се доњоштајерско национално тело очисти од страног словенског елемента који не може да се подвргне процесу германизације. Ако поновна германизација Доње Штајерске

уопште има изгледа да успе, и ако овај југоисточни крај треба да постане поуздана граница спрам увек бурног Балкана, онда локално становништво мора да буде ослобођено од сваког састојка који омета германизацију било у погледу расе или у погледу понашања. Задатак Штајерске патриотске асоцијације може да успе само ако је терен адекватно очишћен. Зато се планира депортација (пресељење) становништва, која ће бити изведена у четири фазе, и то на начин који се показао као успешан у сличним активностима на другим поново

* Податке прикупио Христос Е. Нтоуниас (Christos E. Ntounias)

⁵⁸ Немачка је, између два светска рата, сматрала словеначку територију немачком и после окупације хтела је да је формално припоји Немачкој, као јужну границу Рајха. Требало је да се то одигра у року од шест месеци (до краја 1941). Требало је да Словенци буду депортовани или германизовани, и да земља буде насељена Немцима.

задобијеним територијама Рајха (посебно на Истоку).

Историјске претпоставке ових мера више су него очигледне. Јасан поглед на стварне потребе мора да остави по страни све сувише хумане емоције које су такође својствене немачкој природи; то је потребно посебно ако се узму у обзир немилосрдне деструктивне конфронтације којима је немачка националност била изложена овде, у Доњој Штајерској, од стране оних који сада треба да оду.

Депортације у Србију и делимично у Хрватску биће изведене возовима са по око 1.000 лица. Почетак и трајање акције (у овом тренутку планирају се један или два воза дневно) још нису одређени.

Ferenc, стр. 43

 Шта је циљ планиране депортације (пресељења) становништва? Шта су биле последице овог плана?

V-3. Извештај високог представника за Љубљанску провинцију, од 24. августа 1942, о програму активности у региону

У вези с поверљивим документом бр. 1362/2, датираним 16. августа, узимам слободу да дам скицу програма активности које намеравам да спроведем у овој провинцији. (...)

1. Проблем словеначког становништва може да се реши на три начина:

а. његовим уништењем

б. његовом депортацијом

в. уклањањем опозиционих елемената, које би се могло спровести остваривањем тешке, мада праведне политике хомогенизације, са циљем постављања темеља за корисну и праведну кооперацију. То би нам дало могућност за асимилацију, коју је могућно постићи само током времена. Зато морамо да одлучимо који пут хоћемо да изаберемо.

2. За масовне депортације становништва мораћемо да користимо унапред припремљене програме и они ће морати да буду спроведени унутар читаве провинције.

Било би боље организовати радне логоре уместо интернирских логора у којима људи ништа не раде, него само доконо седе.

3. За сврху замењивања словеначког становништва Италијанима мора се утврдити следеће:

а. куда ће словеначко становништво бити пресељено;

б. где ће се наћи одговарајуће италијанско становништво, у којем случају треба имати у виду да су људи из северних и централних области најпогоднији за насељавање на словеначким територијама;

в. ако област дуж границе треба да буде потпуно италијанизована, треба одредити њену ширину (20 до 30 км);

г. ако целокупно словеначко становништво треба да буде пресељено, процес треба да почне у областима дуж границе, где Словенци живе под Италијом.

Моје је мишљење да би потпуно, па чак и делимично пресељење словеначког становништва тешко било могућно током рата.

Ferenc, стр. 73-74

Док је италијанска „мека“ окупација била неуспешна, војне и цивилне власти су, следећи Мусолинијеве инструкције, предузеле исте мере као и Немци у њиховој окупационој зони: стрељање талаца и масовне егзекуције ухваћених партизана, илегалних активиста Освободилне фронте, становника места осумњичених за везу са ослободилачким покретом, али и потпуно невиних људи. (У укупном периоду италијанске окупације Љубљанске провинције, италијанске оружане снаге стрељале су најмање 416 појединаца и 238 група са 1.153 лица, у укупном броју 1.569 лица, не узимајући у обзир оне које је осудио војни суд у Љубљани, као ни масовне депортације). Крајњи циљ био је да се словеначка национална територија „очисти“ и припреми за насељавање италијанским становништвом после рата.

 Шта су сличности а шта разлике између немачког и италијанског плана (упореди овај извор с претходним)?

► **Сл. 51. Избеглице из Босне у Србији, 1941.**

Милошевић, *Избеглице и пресељеници*, стр 246

🔑 Више од 400.000 српских избеглица са свих територија Југославије нашло је уточиште на територији окупиране Србије.

V-4. Прогон немачке мањине у Румунији после рата

1. Интернацији подлежу сви мушкарци између 17 и 45 година.
2. Такође и све жене између 18 и 30 година.
3. Нема изузетака из горепомнутих категорија, изузев ако је реч о женама са децом млађом од годину дана и људима који пате од болести која их онеспособљава да раде. (...)
6. Сви они који подлежу правилима о интернацији морају бити испоручени респективном Жандармеријском пуку који ће их довести до места за окупљање, које су претходно одредили полиција и жандармеријске власти; треба напоменути да та места за окупљање морају бити лоцирана поред железничке станице.
7. Храна за оне који су подложни интернацији мора, до места окупљања, бити обезбеђена од стране њих самих; од тог момента надаље, храну ће им обезбедити румунске власти (жандарми и полиција) за два до шест дана, за које време морају да добију бар један топао оброк дневно.

Deportarea etnicilor germani din România în Uniunea Sovietică (1945), стр. 38-39

🔑 Окупација Румуније од стране Црвене армије водила је прогону немачке мањине у Румунији. Многи етнички Немци депортовани су у СССР. Овај документ бр. 32.475-S, који је издао генерални директор полиције, садржи спецификацију у вези с интернацијом етничких Немаца (3. јануар 1945).

❓ Да ли је совјетска окупација донела Румунији слободу и демократију? Да ли сматраш да је нормално депортовати људе само на основу њиховог етничког порекла? Да ли су они који су били депортовани били и криви? Да ли се ико занимао да раздвоји криве, које треба казнити, од осталих? Да ли ти је познат иједан други пример 'колективне кривице' из историје 20 века?

V-5. Лична белешка британског премијера Винстона Черчила, адресирана на британског министра спољних послова, у вези с депортацијом румунских грађана немачког порекла у Русију (19. јануар 1945)

Лична белешка Премијера

Улица Даунинг 10

Вајтхол

19. Ј 1945.

Серијски бр. М 91/5

МИНИСТРУ СПОЉНИХ ПОСЛОВА

Чини ми се да заузимамо веома активан став против депортовања Аустријанаца, Саксонаца и других немачких или квазинемачких елемената из Румуније у Русију у сврху обављања различитих радова. Ако се узме у обзир све што је Русија пропатила, као и планирани напади Румуније на Русију, огромна војска коју Русија у овом тренутку користи на фронту, као и ужасни услови у којима живе људи у многим деловима Европе, не разумем зашто се говори да Русија греши што захтева сто до

сто педесет хиљада људи те категорије, који ће тамо радити под земљом. Морамо такође да запамтимо да смо обећали да ћемо судбину Румуније оставити у рукама Руса. С обзиром на све што се догодило, не могу да сматрам погрешним што Руси узимају Румуне, ма ког порекла они били, да раде за њих у њиховим рудницима.

19.1.1945.

Deportarea etnicilor germani din România în Uniunea Sovietică (1945), стр. 31

❓ Окараактериши с моралне тачке гледишта став Винстона Черчила. Да ли тај став поштује људска права која промовишу Уједињене нације?

► **Сл. 52. Повратак словеначких домоваца у јуну 1945.**

🔑 Словеначка Домовинска гарда основана је септембра 1943. у Љубљани, како би се борила против Освободилне fronte. Организовали су је Немци и њени чланови били су већином католици и антикомунисти. Немци, који нису веровали Домовинској гарди, захтевали су да њени чланови потврде своју лојалност јавном заклетвом, која ће бити положена на свечаности на дан Хитлеровог рођендана (20. април 1944). На крају рата, чланови Домовинске гарде су, заједно са немачком војском, одступили у Аустрију, где су

их Британци разоружали као немачке колаборационисте. Јуна 1945. Британци су их вратили натраг у Словенију. Између 7.000 и 11.000 људи убијено је на неколико локација у Словенији. Ти масакри су до 1945. били тајна за словеначку јавност. У осамдесетим годинама интелектуалци су почели отворено да расправљају о масовним убиствима, одговорности за њих и њиховим мучним последицама. После првих демократских избора 1990, на Кочевском рогу, где се налази највећа масовна гробница, одржана је церемонија помирења.

Вв. Промене политичког система

V-6. Черчилова понуда за споразум о „процентима“⁵⁹

Румунија	Русија	90%	
	Остали	10%	
Грчка	Велика Брит.	90%	
	Остали	10%	
Југославија		50/50	
Мађарска		50/50	
Бугарска	Русија	75%	90%
	Остали	25%	10%

България – своенравният съюзник на Третия райх,
Софија 1992, стр. 96

► Сл. 53. Атињани славе долазак британске војске после ослобођења

Istoria, том 16, стр. 101

Може се видети како британска и америчка застава висе одмах поред грчке, заједно са симболима ЕАМ-а и Комунистичке партије (ККЕ).

V-7. Корак ка комунистичком монопољу власти у Босни и Херцеговини после рата

Предлог одлуке о оснивању Антифашистичког већа народног ослобођења Босне и Херцеговине као највише законодавне и извршне власти федералне јединице БиХ

1. јул 1944.

Члан 1.

Позивајући се на слободно изражену вољу народа у Босни и Херцеговини⁶⁰ и у складу са одлукама донетим на Другом заседању Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије у Јајцу 29. и 30. новембра 1943, Антифашистичко веће народног ослобођења Босне и Херцеговине проглашава себе највишим органом државног ауторитета у Босни и Херцеговини, као равноправне федералне јединице у Демократској Федеративној Југославији.

Згоњанин и др. (ур.), стр. 399

Током 1944. партизанске трупе консолидовале су свој ауторитет у целој Југославији, укључујући и Босну и Херцеговину. У одлукама Антифашистичког већа народног ослобођења Босне и Херцеговине можемо видети како се систематски радило да се оствари комунистички монопол власти после рата.

Коментариши чињеницу да извор помиње 'слободно изражену вољу народа' иако у Босни и Херцеговини нису спроведени демократски избори. Постоји ли сличан пример у твојој земљи?

⁵⁹ Поднесено Стаљину 9. октобра 1944.

⁶⁰ У то време у Босни и Херцеговини нису спроведени демократски избори.

V–8. Маја 1945. Јосип Хорват, новинар и историчар, посматра одлазак усташа и долазак партизана у Загреб

„8. – Прошетао кроз Тушканац. Путем сам се смијао као дијете – четири године и мјесец дана ниси онуда смио пролазити. На тој ситници осјетио сам да је дошла слобода, да улазимо у нов живот. Тако је чудно код срца, мозгом човјек не капира да је нестало страха. (...)“

9. – Градом још пролази придошла војска, сва раздерана, али сјајно наоружана, прави борци. (...) *A proros* подерани и замозани борци: колика су лаж сликарске композиције ратних сцена – ратници су увијек на њима чисти, дотјерани, почешљани и избријани – то више није ни идеализирање, ни стилизирање – пушта глупавост.

► Сл. 54. и Сл. 55. Партизани улазе у Загреб 8. маја 1945.

Музеј града Загреба

? Опиши фотографију: да ли је очигледно да фотографија показује историјски догађај? Зашто је главни загребачки трг празан?

14. – Лоше спавао због силне врућине. Био у маме и на шетњи. Позвали ме у ХИБЗ (*Хрватски издавачки библиографски завод*) испунити особне податке. Тамо је расположење углавном нујно. У ХИБЗ-у је постављен као комесар неки учитељ, који у ствари нема појма. С Фрициком се вратио кући, гдје је дошло до пар часака панике, јер су некакви униформирани људи одвели Цигу; али инцидент се свршио сретно, пуштен је након пола сата. Једино је страдао неки његов сандук с финим алатом.“

Јосип Хорват, *Преживјети у Загребу*, стр. 229–331

? Шта мислиш о акцијама нове, партизанске власти, какве су описане горе? Да ли је по твом мишљењу Хорват аутоцензуришао свој дневник?

Митинг на Тргу бана Јелачића, маја 1945, пошто су партизани преузели власт

Галерија Државног архива, Загреб

? Зашто је главни градски трг био препун људи неколико дана пошто су партизани ушли у Загреб? Шта су били могући мотиви њиховог доласка на митинг који су организовале нове власти?

V–9. Фрагмент из извештаја о састанку Бугарске радничке партије (комуниста), на којој је расправљано о пресудама изреченим члановима бившег режима

20. јануар 1945.

Дневни ред: Размена идеја и мишљења о пресудама у два процеса. (...)

Министар Минчо Најчев (Mincho Neichev): Другови народни тужиоци раде на потпуно погрешан начин. Они траже најтежи злочин, а онда у односу на њега остале злочине степењују као лакше. Они хоће смртну казну само за оне најкривље, а за остале (који нису толико криви у поређењу с претходнима) хоће лакше пресуде. Они не траже доказе који би били довољни да се докаже да постоји озбиљан злочин који мора бити кажњен смртном казном, него траже оне друге, који су начинили теже злочине.

Георгиј Чанков: Наши тужиоци не поступају на начин на који то чине људи којима је стало да посеку ту камарилу, него као људи који стоје по страни од свеколике борбе коју воде Бугари, и само мере кривицу. Наши тужиоци не поступају као људи који траже макар и најмање доказе којима би се утврдило да су ти криминалци криви...

Трајчо Костов: Никако не можемо да се сложимо с начином поступања наших другова тужилаца. Ја предлажем: за регенте – смртна казна, за сву тројицу... За саветнике – Севова и другу четворицу – смртна казна... За први кабинет Филова – јасно је – смрт. (...)

За други кабинет Филова: исто. (...)
Сповести.

Хрестоматия по Историја на Българија 1944–1948, Софија 1992, стр. 484–485

❓ На који се начин доносе пресуде – на основу стварне кривице, или на основу неког другог мерила? Јесу ли политички вођи надлежни да доносе такве одлуке, или то треба да чине релевантне судске институције?

V–10. и V–11. Изводи из извештаја министра правде о броју људи којима је Народни суд Бугарске изрекао пресуду

Из извештаја др Минча Најчева, министра правде, Националном комитету Отаџбинског фронта:

„ (...) Од 23. децембра 1944. до 31. марта 1945. Народни суд судио је у 145 случајева са 10.907 оптужених. Они су осуђени следећим казнама: 2.680 – осуђено на смрт; 1.921 – доживотна казна; 19–20 година затвора; 962 – 15 година затвора; 7.272 – 10 година; осталих 3.241 – мање од 10 година. Имовина готово свих осуђеника конфискована је.“

Манов, стр. 21

Британски меморандум у вези са суђењима и извршењем пресуда против такозваних ратних злочинаца у ослобођеним и сателитским земљама

Британска амбасада у Вашингтону, 31. март 1945.

(...) 2. Иако су лица која су кажњена смртном казном у недавним процесима у Бугарској сврстана у „ратне злочинце“, очигледно је на основу оптужница и других околности у вези са суђењима да су та суђења у ствари политичког карактера. У ову сврху донесен је специјални *ex post facto* закон. Користи се прилика да се уклоне многи политичари који су непријатељски расположени према онима који су сада на власти.

3. Таква чистка, мада је изведена делимично, лако ће узроковати вакуум у политичком животу земље, омогућавајући тако одређеној једнопартијској влади да преузме власт и установи диктатуру.

Българија – своенравниот сьюзник на Третия райх, Софија 1992, стр. 222–223

❓ Ако знаш да број осуђених на смрт у нирнбершким процесима износи неколико десетина, а да је број осуђених у Јапану чак и мањи, како објашњаваш велики број смртних пресуда које је донео Народни суд у Бугарској? Како је Британска амбасада у Вашингтону коментарисала ова суђења?

► **Сл. 56. Топао дочек македонских војних, политичких и државних вођа у ослобођеном Скопљу – главном граду југословенске Македоније (13. новембар 1944)**

V-12. Фрагмент који описује инвазију Црвене армије на Бугарску и преузимање власти од стране Отаџбинског фронта

Четири и по деценије је 9. септембар 1944. слављен као 'антифашистички народни устанак' и 'социјалистичка револуција'. У ствари, био је то *coup d'etat* уз помоћ друге

► **Сл. 57. Београђани поздрављају бугарску војску**

земље, чија је војска ушла у Бугарску пошто нам је објавила рат. У Бугарској ни метак није испаљен против Стаљинове Црвене армије. Напротив, она је поздрављена добродошлицом, као наш ослободитељ... Герилци су тријумфално почели да излазе из шума, да силазе у градове и села, машући црвеним заставама и извикујући пароле: СМРТ ФАШИЗМУ, СЛОБОДА НАРОДУ! Најчешће коришћена реч тих дана била је СМРТ!

(...) Није било никаквог устанка, јер је влада Отаџбинског фронта узела власт без крвопролића. Али, управо су они, нови људи на власти, почели да проливају крв. Од првог дана своје владавине. Све се то одиграло уз прећутну сагласност 'братушки – браће' (Руса).

Манов, стр. 11–12

❓ Како овај аутор гледа на промену режима? Која је улога Црвене армије у овом догађају, на једној страни, и партизана и Отаџбинског фронта, на другој? Како победници то представљају?

🔑 „Нека живи братска бугарска војска“ – тако су Београђани поздравили своје суседе. До септембра 1944. Бугарска је била савезник Централних сила и под окупацијом је држала значајне делове Србије и Македоније. После тога приступила је антихитлеровској коалицији и заједно са југословенским партизанима и деловима 3. украјинског фронта борила се на југословенској, мађарској и аустријској територији.

❓ **Општа питања за потпоглавље Vв**

Какве су се политичке промене одиграле у твојој земљи после Другог светског рата? Да ли су се икакве друге велике политичке промене одиграле у деценијама које су уследиле и из ког разлога? Упореди своју земљу са суседним земљама.

ШЕСТО ПОГЛАВЉЕ

Сећање на рат

Ово поглавље нуди нешто другачији поглед на ратне догађаје; та перспектива подразумева извесну дистанцу. Она је неминовна, јер нас од тих догађаја дели време које је у међувремену протекло. Мемоари, успомене и интервјуи о њима појављују се много касније него што су се сами догађаји одиграли. Разлог за то је проток времена и дистанца која настаје кад се мемоари, успомене и интервјуи презентирају много касније него што су се одиграли сами догађаји. После одређеног времена, учесници догађаја могу да виде своја искуства у другачијој светлости, или из другог угла. Занимљиво је посматрати смер промене нараторове перспективе и покушати наћи разлоге за њу (намерно преобликовање историје и своје улоге у њој, промене узроковане променом нараторовог политичког става и његових погледа на живот, избледело сећање, утицаји других итд.).

Други вид дистанце на који се наилази у изворима који следе је дистанца документарне презентације, тј. стварних, истинских догађаја. Та дистанца најјасније се види у књижевним делима. Међу њима можемо да нађемо широк спектар различитости, од оних приметно идеолошки обојених и неуверљивих, беживотних, црно-белих, до оних у којима се узајамно допуњавају реалистичка презентација и висока уметничка вредност стварајући заокружену целину. Неки примери из овог спектра могу се наћи у изворима који следе.

VI-1. Интервју са Јожетом Пожаром (рођеним 1932. у Словенији), сирочетом Другог светског рата

„Сећам се да је рат био ноћна мора, која је на несрећу била стварна. Али, све моје успомене замагљене су чињеницом да је једнога дана италијански војник одвео мог оца и стрељао га као таоца у Подпечу, заједно са још пет других сељана из Бреста. Моје успомене на младост су мучне. Мој живот је у то време био врло тежак. Ја, моје сестре Милка и Марија, мој брат Марин, мој отац Јоже и моја мајка Иванка живели смо на малом имању. Издржавали смо се радом на имању. Наш живот био је сличан животу других породица у селу Брест и у околини.

Све се променило, или можда је боље рећи сломило, кад је мој отац одведен и стрељан. Ствари су се још погоршале кад је мајка 1944. одведена у немачки концентрациони логор. У то време имао сам дванаест

година и почео сам да бринем о кући и породици. Касније се моја тетка Алозија Груден из Љубљане побринула за моје сестре Милку и Марију и мог брата Марина, а наши суседи бринули су о мени. Остао сам са њима до 1945, кад се мајка вратила из концентрационог логора... Живот се наставио. Сви смо се некако снашли, али би сигурно било боље да је мој отац био с нама кад нам је био највише потребан... И данас се узбудим док стојим на гробу мога оца у Томишељу и размишљам о његовој смрти у време кад нам је толико био потребан.“
Брест, април 2003.

„Illegalčki borec“, Љубљана 2003.

 Како би описао успомене Јожета Пожара? Сети се великог броја цивила који су настрадали у Другом светском рату и покушај да замислиш колико је прича налик на његову...

VI-2. Извод из полубиографског романа Фикрета Демирага (Fikret Demirag)

„Датум је био 28. април 1941. Заробљени смо током првог месеца доласка у Грчку и током једанаестог месеца откако смо се придружили покрету. Било је тешко веровати да више од половине нас никада није опалило ни метка током читаве своје војничке каријере. Разлог за то је у великој мери што је већина Кипрана служила у резерви.

Кад смо стигли до друма, приметили смо омањег немачког војника. Био је то први немачки војник кога сам икад видео. Изгледао је уморан и сит свега. Ништа у изгледу овог нацистичког војника није сугерисало да је посебан или супериоран! Једина ствар по којој се разликовао била је машинка у његовим рукама, која је била окренута у правцу хиљада ратних заробљеника који су се спуштали с планина.“

„Report“ бр. 46, стр. 14

У време рата Кипар је био колонија Британске круне. Многи кипарски Грци и Турци придружили су се Кипарској регименти и борили се против нацистичке Немачке. Многи од њих су заробљени и провели су неко време у немачким логорима за ратне заробљенике.

Због чега је Билал Денизал био збуњен? Како он описује немачког војника? Он је изненађен што војник не изгледа ни „посебан ни супериоран“. Зашто је очекивао да изгледа тако?

VI-3. Бугарски партизански командант Денчо Знеполски о преиначавању историје покрета отпора у годинама Другог светског рата

Дубоко сам убеђен да историја не може да се пише по наредби, неколико деценија

касније. Она је створена током герилских борби, али постало је уобичајено да неки људи манипулишу чињеницама и прилагођавају их својим властитим амбицијама... И тако, кад смо допали затвора 1951–1954. многи људи захваћени епидемијом 'слабљења меморије' почели су да изврћу историјску истину и да продукују измишљене доказе како би њихова прошлост одговарала њиховом садашњем положају у Партији и државној хијерархији. Као да је било обавезно да изјаве како су били велики команданти за време оружаних борби против фашизма, не би ли њихове биографије звучале престижније! Неки од њих заиста су имали довољно револуционарног искуства и није им било потребно да претерују у приказима свог живота пре 9. септембра, али ... и то је за људе!

Znepolski, стр. 316

Ко су људи који преиначују историју? Зашто они то чине?

► Сл. 58. Фреско-композиција Борка Лазеског

Ова фреско-композиција представља народноослободилачку и антифашистичку борбу македонског народа за време Другог светског рата (1941–1945).

► **Сл. 59. Сцена из филма *Ужичка република***

Југословенска кинотека, Београд

🔑 Овај филм снимео је београдски режисер Жика Митровић 1974. године. *Ужичка република* је парадигма последње фазе улепшане и романтизоване интерпретације какву дају „партизански филмови“.

VI-4. Генерал Ктин Санатеску (Ctin Sănătescu) о контрасту између „јавне“ информације и реалности на фронту (извод из његовог дневника)

„Петнаести децембар 1942. Данас је ред за читање новина од 23. и 24. новембра [1942]. Хроничар *Universul-a* каже: ’У сектору доњег Дона, румунске и немачке трупе које су неколико дана биле ангажоване у ужасним дефанзивним биткама одбиле су неколико пута поновљени напад непријатеља и сломиле коњички пук који је успео да се пробије до својих положаја, али који није могао да избегне да буде опкољен.“ Нема лаконскије формулације. Ако

је коњички пук био заиста уништен, то значи отприлике дванаестину целокупне руске коњице која се борила на том фронту, јер су постојале три коњичке дивизије. Господине хроничару, дозволите да вам кажем каква је била ситуација у то време: румунске дивизије 5, 6, 13, 15. и део 14. дивизије потпуно су опкољене. Једанаести немачки корпус и 1. румунска коњичка дивизија, принуђени да пређу на источну страну Дона, и 48. немачки оклопни корпус били су суочени с немогућношћу деловања, што је навело генерала Хајма (Heim) – званог мали Ромел – да преузме команду. Непријатељ је стигао на Цир у Источној Обливскајој, пресецајући пругу која је снабдевала трупе у Стаљинграду. Као што, без сумње, можете видети, господине хроничару, пропаст... Видим, господине хроничару, да ви само копирате лажљиве немачке коминикее, којима додајете неколико празних речи да бисте напунили две колумне новина; ето, за то сте ви плаћени. Сада схватам да никада није написано толико неистина као у званичним ратним коминикеима...”

Sănătescu, стр. 87–88

❓ Коментариши разлику између перспективе војника и оне коју износи штампа. Зашто је штампа извртала реалност? Да ли је то извртање оправдано?

► **Сл. 60. Ђорђе Андрејевић Кун (1904–1964), *Стрељање*, 1943.**

Југословенска графика 1900–1950. Каталог изложбе, Београд, децембар 1977–фебруар 1978, Београд, 1977, каталог бр. 12

VI-5. Анђелка Мартић у својој краткој причи *Сусрет* описује како дечак тражи свог оца партизана

„Окренувши леђа згаришту, брзим се ко-
раком упутио према шуми, у којој је зами-
рала удаљена пуцњава.

Спаљено село остало је у низини. Дјечак
се више ниједном није окренуо да га погле-
да. У њему су остали његови најмилији да
их никада више не види, да никада више
не чује њихове ријечи...

Шума га је окружила шумором свога лишћа
и плашљивим цвркутом птица, које се
чудно стапало са све слабијом пуцњавом.
Та пуцњава бијаше његов циљ. Тамо се бо-
ре партизани и међу њима његов отац, кога
сад јединог има на овоме свијету. Хоће ли
га наћи? Мора, мора, мора га наћи! А онда
ће остати с њим, отац ће му дати пушку и
он ће освећивати село у долини и спаљену
кућицу у плодном воћњаку. (...)

Борба се утишала. Зачује се мрмор гласо-
ва. Партизани нису били далеко. Дјечак
осјети како му узбуђено удара срце у
топлом очекивању сусрета с оцем...

Часак потом стајао је погнуте главе над
мртвим партизаном, кога су управо доније-
ли из борбе. Низ лице су му текле крупне
сузе, а мршава му рамена потресао грче-
вит плач. Око њега су шутке стајали дру-
гови. Нитко га није тјешио, нитко му није
говорио умирујуће ријечи. А шта би и корис-
тило. Његову бол ништа не може смањити!
Одједном, одлучно одмахне главом, муса-
вим рукавом обрише сузе, а онда се пригне
к оцу. Из његове крупне мртве шаке сла-
башним ручицама извуче пушку, забаци је
на раме и тешка се корака упути према че-
ти којој је до час прије стајао на челу његов
отац.

Нитко није имао снаге да га заустави.“

Мартић, 118–120

Партизанска књижевност за децу би-
ла је посебан књижевни жанр у по-
слератној комунистичкој Југославији. Један
од најистакнутијих њених представника
била је Анђелка Мартић.

Да ли мислиш да су се догађаји као
што је овај заиста десили? (Дете изгу-
би родитеље – придружи се партизанима
и постане борац.) Да ли у екстремним
ситуацијама деца смеју да постану војни-
ци? (Није суштинско питање да ли је то по-
жељно, али ако може да буде дозвољено
– да ли су акције партизанског командира
који је такве ствари дозволио разумљи-
ве?) Да ли је прича Анђелке Мартић иде-
ализована? Објасни свој став. Упореди
овај извод са текстом III-2 и сликом 22.

VI-6. *Бегунац* – песма Јаковоса Камба- нелиса

БЕГУНАЦ из *Маутхаузена* од Јаковоса
Камбанелиса

*Јанос Бер са севера
Не може да поднесе ограде
Он стеже срце, бежи
И трчи до села у долини.*

*Дај ми мало хлеба, госпођо,
И одећу да се преобучем
Преда мном је дуг пут
Морам да летим преко језера.*

*Куд год да оде, где год да стане,
Он сеје страх
И глас, тајни глас*

„Сакријте се, сакријте се од бегунца.“

*Ја нисам убица, хришћани,
Ни животиња која ће вас појести
Ја сам побегао из затвора
Да бих отишао кући.*

*О, каква страшна пошаст
У старој земљи Бертолта Брехта
Јанос је предат SS-у
И одведен је на стрељање.*

 Маутхаузен је циклус песама који је компоновао Микис Теодоракис, међународно признат као музички геније и као највећи живи грчки композитор. Аутор стихова је Јаковос Камбанелис. Композиција је настала 1965. и снимљена је 1966. Јаковос Камбанелис рођен је 1922. и сматра се једним од отаца послератне грчке драме. Он и његов пријатељ ухваћени су и послати у Маутхаузен, где је он провео две и по године. Према Камбанелису, Јанос Бер био је Пољак који је, пошто је ухваћен у бекству, јавно стрељан.

 Како се осећао бегунац? Зашто нико није хтео да му помогне?

VI–7. Ивлин Во (Evelyn Waugh) описује партизански напад (из последњег дела његове ратне трилогије *Sword of Honour*)

„Конвој је кренуо кроз предео рустичне лепоте, као кроз акварел из претходног столећа. Ђердани блиставих паприка висили су са стреха. Жене које су радиле у пољу понекад би махнуле у поздрав, понекад би сакриле лице. Није било видљиве разлике између 'ослобођене' територије и оне која је стењала под страним угњетавањем. (...) За мање од сата угледали су караулу. Одабрано је место удаљено око петсто јарди. Било је добро сакривено лишћем, и посматрачи су ту могли удобно и безбедно да сачекају развој догађаја. (...)

У пола девет испод њих се зачула пушчана паљба. Партизански генерал деловао је узнемирено. (...) Партизански курир послат је доле да види шта се догађа. Ватра је престала пре него што се вратио. Кад је рапортирао, преводилац је рекао генералу Шпицу: 'Није ништа, била је грешка.'

'Оде нам изненађење.'

Де Суза, који је чуо и разумео куриров извештај, рекао је Гају (*alter ego Ivilina Voa*): 'То је била друга бригада, стигла је изненада. Ови су прво мислили да је непријатељ, па су запуцали. Нико није погођен, али као

што је рекао наш другар, 'оде нам изненађење.'

Више није било мира у долини. Наредних четврт сата чули су се повремени пуцњи, спорадични, чинило се, неки са заслона карауле, неки из околне заштите; онда, тачно у десет, баш кад се минутна казаљка на савршеном сату генерала Шпица поклопила с бројем, на плавом небу су се уз урлик појавила два авиона (*британска ваздушна подршка*). Обрушили су се један за другим. Први је симултано испалио две ракете, које су промашиле циљ и експлодирале у шуми иза њега, где је сада био груписан део снага које су нападале. Други је пуцао прецизније. Али, његове ракете пале су на зидну конструкцију, подижући у ваздух гомилу шута. Затим су авиони узлетели и начинили неколико кругова. Гај, који се сећао бомбардера-обрушивача који су на Криту неуморно прогонили и тукли трупе на терену, чекао је да се врате. Али они су се уместо тога изгубили са видика и нису се више ни чули. Авијатичар, који је послат да их отпрати стајао је у близини. 'Сјајно урађено', рекао је, 'у право време, право у мету.'

'И то је све?', питао је Гај.

'То је све. Сад војници (*партизани*) могу да ураде свој део.'

Али партизани нису урадили ништа.

'Изгледа', објаснио је преводилац генералу Шпицу, 'да напад мора да буде одложен. Немачка оклопна колона је упозорена и кренула је овамо.'

'Шта ће да ураде ваши људи?'

'Распршиће се пре него што стигне немачка оклопна колона. То је тајна наших великих и многобројних победа.' „

Waugh, стр. 288–291

 Ивлин Во, аутор овог текста, учествовао је у рату на територији Хрватске (Топуско, Вис – као члан Британске војне мисије код партизана). Задатак Мисије био је да осмотри ситуацију и обавести савезнике ко се заправо бори против Немаца у Југославији (партизани или четници).

❓ У који бисмо жанр, осим у ратну прозу, могли да уврстимо Воов опис (хумор, фарса, акција, комедија акције...)? Какав се однос између писца и партизана може открити у тексту? Је ли овај фрагмент у потпуности измишљен или је заснован на истинитим догађајима? Упореди га са текстом II–23.

► Сл. 61 и Сл. 62. Два плаката из грчких филмова о Другом светском рату

Προδοσία (Издаја), 1964.

„Soldatos“, том. 1, стр. 147

VI-8. Извод из првог романа Добрице Ћосића *Далеко је сунце*

„Да састанак буде необичан, сплеле су се све околности. Време је стало на поноћ. Међава завија као да саму смрт кољу. Одред опкољен, људи гладни, малаксали, зима и страх стружу по искиданом сну. Комесар их буди и зове у штапску колибу. Она је пуна дима. Партијци се згужвали један преко другог, цвокоћу од зиме, а спављиви мрмљају протесте због састанка у ово време. Наслањајући се један на другог,

► *Τι έκανες στον πόλεμο Θανάση; (Шта си ти радио у рату, Танасисе?)*, 1971.

„Soldatos“, том. 2, стр. 4

неки су одмах почели да дремају, не чекајући да саслушају ни дневни ред.

Павле рече:

– На дневном реду је, другови, само једна тачка: шта да се ради у овој ситуацији? Ми се у штабу не слажемо. Имамо посебна мишљења и изгледа да нико није спреман да одустане од свог мишљења. Ево у чему је ствар...

Павле говори, а Вуксан мисли: 'Како могу да се не слажу, а руководиоци су и стари комунисти. Значи, неко је од њих опортуниста... А ко је?... Па наравно, Уча

има право: ми смо на Јастрепцу⁶¹ господари. Зашто да бежиш из своје базе... Па овај Гвозден је луд. Што ти је ситносопственичка душа. Чим има приватну својину, несигуран је за револуцију. Спавај, једи и чекај да Немци оду. Шта је њему? Он је одан човек... Чудо! (...) Куд ћеш у Мораву⁶² и Копаоник,⁶³ кад тамо не можеш да макнеш од четника.⁶⁴ Народ је заведен против нас. Бар да је лето, па можеш и по кукурузима. Избегавање борбе...'

(...) Док је Павле говорио, Гвозден и још неколицина упадали су у реч, па је Павле више пута морао енергично да их опомиње.

'... Ово више не личи на партијски састанак. Ово је свађа. Треба их све покажњавати и изабрати новог руководиоца. Разбијају јединство ћелије. Разбиће и одред. Шта је њима? Паникирали се. Није ово певачко друштво!'

(...) 'Павле је потпуно у праву! Оставите те измишљотине о терену. Наш је терен свуда где има окупатора. (...)

– Ако ми напустимо Јастребац, политички ћемо потпуно да изгубимо овај терен. Народ ће да се разочара у нас. Дражинци⁶⁵ ће да створе организацију и поклаће нас све...

(...) – Кад пођох у партизане – продужи Ђурђе – каже ти мени онај крезуби Вуксан: 'Руси ће да пусте падобранце, сваке ноћи их очекујемо. Рат је готов за месец дана.' Неколико ноћи се припремасмо да палимо ватре кад се појаве совјетски авиони. Прође лето, паде слана, за сланом иње, па снег нароља до појаса, а Хитлер њушка око Москве. 'Шта би ово' – питам ја. – На пролеће ће – каже – да се сврши. –

Добро – велим – да чекам Ђурђевдан, а оно ево и други снег газим као мечка по Јастрепцу.

(...) Вук се искашља, намршти и подрхтавајућим гласом проговори:

– Војни суд је друга Гвоздена осудио на смрт...

Неко јекну у строју; неколицина дубоко уздахнуше. Вук застаде као да очекује да неко нешто каже, па настави:

– ... јер је овај, у најтежим моментима наше борбе, покушавао да изазове побуну у одреду и тиме, овај, извршио најтежу издају! Постао је издајник!... То смо ми одлучили!... једногласно! (...) Само се Гвозден на то јаче тргао, цибноу, окренуо главу, погледао Вука – и занемео. (...) – Доста!... Не брукај ме више! – Гвозденов глас цикну као сломљена сабља. Коракну два корака напред, усправи се, љутито и пркосно подиже главу, ошину погледом по строју и затегнутим треперавим гласом тише рече:

– ... Ви сад немате времена да справљате о правди. Вама се жури. Немојте због мене да губите време. (...) Ево другови, ко нема добар капут, нека узме моју гуњу – раскопча се широким покретом и баци гуњ пред строј.

Ђосић, стр. 24, 25, 42, 144

Први роман Добрице Ђосића (1921 –), писца и политичара, *Далеко је сунце*, објављен 1954, представљао је новину у књижевности о „народноослободилачком рату и револуцији“ у време када се појавио. Његови јунаци, припадници партизанске јединице која настоји да се пробије из непријатељског обруча, нису „хероји без мане и страха“, него људи са својим сумњама, страховима, па чак и идеолошким колебањима.

⁶¹ Планина у централној Србији.

⁶² Река у централној Србији.

⁶³ Планина у јужној Србији.

⁶⁴ Колоквијално име за припаднике колаборационистичког, ројалистичког и националистичког покрета 'Југословенска војска у отаџбини', која је била главни домаћи политички и војни непријатељ партизанског покрета којим је руководила Комунистичка партија.

⁶⁵ Генерал Драгољуб – Дража Михаиловић, вођа 'четничког' покрета.

❓ Како је писац описао односе између партизана у овој чети? Мислиш ли да је то реалистичан опис? Објасни свој став.

► Сл. 63. Слика Фатоса Хаџиуа (Fatos Nahiu), која показује епизоду са бојног поља у Другом светском рату

Епопеја е Луфтџе Антифашисте Националчиримтаре е Популлит Шќиптар, 1939–1944.

► Сл. 64. Слика Гури Мадија (Guri Madhi), која показује партизански напад на немачку војну јединицу

Епопеја е Луфтџе Антифашисте Националчиримтаре е Популлит Шќиптар, 1939–1944.

❓ Да ли ти ове две слике изгледају реалистично? Објасни свој став.

VI–9. Текст из књиге *Delirul* од Марина Преде (Marin Preda), објављене 1975, описује догађај из перспективе војника. Приметна је реалистичност описа, у којем се идеализам сукобљава са трагичном реалношћу рата

„У четири сата чета је, заједно са командантом, отпочела напад. Стефан им се придружио. Дахтао је. 'О, боже,' помислио је изненада, 'можда ћу сад умрети' и та мисао била је толико нова и неочекивана да га је изненадила и уплашила. Како ли то изгледа, не постојати више? И несвесно, не разумевајући, видео је како испред њега, овамо и онамо, војници падају, неки као посечени, неки бацајући се сами на земљу и узалуд тражећи заклон на равној површини низине. Инстинктивно се и сам бацио на земљу и тек тада је схватио да однекуд испред њега долази разорна и непрестана ватра. И капетан се испружио по земљи неколико корака од њега. Пуцњава стаде. 'Јуриш!', зачу га Стефан како виче, 'Напред!'

И капетан скочи и појури. Чета, развијена у стрелце, понови напад, али изненада непријатељске машинке почеше наново силовито да штекћу и војници се још једном бацише на тле.

'Јуриш!', повика капетан кад је ватра стала.

Али нико више није слушао наредбу. Пенетни се од беса, капетан поче дивље да псује и прети. Узалуд... Капетан још једном викну:

'Чета, напред!'

И подиже се, и појури напред дајући пример војницима. Они потрчаше за њим, али још једном доспеше под митраљеску ватру непријатеља, а капетан доби шаку метака у стомак. Лежећи на земљи, војници зачуше његов самртни хротац и псовке упућене

болничарима, зато што неће да дођу по њега. Полако, као црви, војници почеше да се повлаче, остављајући на пољани половину својих другова, мртвих и рањених. Болничари су били на дужности, али нису били кадри да изнесу рањене иза линије борбе јер их је било премного.“

Preda, стр. 394

❓ Да ли овај извештај даје херојску слику рата? Зашто војници нису послушали наредбу? Да ли их то чини издајницима? Да ли је човек увек у стању да контролише своје понашање у таквим ситуацијама? Коментариши сличност пишчеве перспективе и перспективе бораца. Узми за референцу сведочења Неагу Ђуваре и Виктора Будескуа.

► **Сл. 65. Сцена из комичног стрипа Балкан експрес од Бранислава Кераца и Бранка Плавшића, на основу сценарија Гордана Мићића**

„Стрипотекa“

🔑 Стрип је адаптација филмова који су били веома популарни осамдесетих година. Ти филмови служили су се црним хумором како би описали ратна искуства групе младих ситних лопова, који су, борећи се да преживе, и против своје воље постали „специфични“ учесници покрета отпора. Овај сатирично-хумористични приступ жанру „партизанског вестерна“ какав је југословенска кинематографија створила као један од својих централних мотива током четрдесет година представљао је новину. Он се може сматрати делом општег настојања да се идеолошки и политички „угланцана“ званична историја Другог светског рата, заједно са њеном уметничком интерпретацијом, која се дугом употребом излизала, подвргне „ревизији“.

VI-10. Изводи из романа *Дуван* Димитра Димова

„Варвара није изгледала толико лоше – бар не лоше колико би се могло очекивати у опорим условима, у којима није било могућно водити рачуна ни о елементарним сопственим потребама. Али, сама је о свом изгледу мислила рђаво. 'Мора бити да изгледам као вештица', мислила је горко се сећајући да је у последњој бици изгубила чешаљ. Да, губиш стрпљење, потпуно си исцрпљена непрестаним њихањем између живота и смрти. Тај начин живота те је исцрпао, претворио те је у зловољну, спарушену жену баш сад кад се победа приближава, кад желиш да изгледаш свеже и привлачно, кад си почела да чезнеш за љубављу. Све си жртвовала за Партију, и испустила си радост живота. Партизански живот намеће човеку страховите напоре и тражи натчовечанско порицање властитог ја. Још увек се држиш, али само захваљујући свом разуму. Одатле и твој конфликт, твоја нервоза, твоја неспособност да прихватиш велики дуализам у људима и стварима, који подстиче њихов развој... (...) 'Шта ћеш да радиш кад узмемо власт?' 'Шта год ми Партија нареди.'“

А ја ћу да се лепо обучем... Прво што ћу урадити је да се окупам и обучем... Па нећу изгледати као бабускара! (...) Комунисти морају да воле живот. (...) Можеш да волиш живот кад си пријатна за друге људе, кад си чиста и уредна...

(...) Сада је (Ирина) желела да се повуче у тишину борова у Чамкорији, под небо засуто хладним звездама, и да без даха послуша оно што ће тек доћи. Јер, шта год да се догоди, она је неповредива. Физичка рушевина старог света није је се тицала, а нови свет је није плашио. Имала је новац напољу, који нико није могао да дирне, а те ноћи била је уверена да се комунисти неће светити женама. Ипак, била је свесна да постоји нешто друго чему не може да умакне, нешто што застрашује више него одузимање богатства или освета гладних. А то је била њена унутрашња руина. Био је то пепео свега што је искусила до тада и од ужаса оне ноћи, ужаса који се изненада претворио у суморну апатију...

(...) То је била проста истина! (...) Реалистични, хладни и снажни Иринин ум није се плашио да то прихвати, па се одмах помирио без гнева или панике. У међувремену стотине размажених жена детињасто су

плакале и падале у несвест, јер су по њиховим теписима гацале блатњаве војничке чизме, или зато што су њихови пространи станови насељавани бескућницима. Нису могле да схвате да је то неумољиви ток живота, да се живот састоји од међузависних догађаја и да паразитска егзистенција једних неизбежно изазива бесни револт других...

Димов, стр. 564–569, 628, 667

Димитар Димов (1909–1966) чувени је бугарски прозни и драмски писац. По образовању је ветеринар и написао је преко четрдесет истраживачких радова. Његов најпознатији роман је *Дуван*, написан 1951. На захтев вођа бугарске Комунистичке партије, роман је преправљен и додато је још ликова људи из покрета отпора. Упркос ванкњижевним референцама, *Дуван* је постао најомиљенија књига многих генерација Бугара. Наведени фрагменти приказују психолошки став двеју радикално различитих жена – партизанке Варваре и жене из горњег слоја Ирине, на крају Другог светског рата.

Како две жене замишљају непосредне промене свог живота? Какве резултате очекују? У чему су две жене сличне?

VI–11. Кипарски Турчин Кемал Реџеп Сузузлу (Kemal Reser Susuzlu) говори о својим затвореничким данима, које је провео са вођом кипарских Грка Глафкосом Клеридесом (Glafkos Clerides)⁶⁶

„Кад смо стигли, фебруара 1942, леђа на нашим кошуљама и колена на нашим панталонама била су обележена црвеним троуглом. Та је мера била предузета да би се олакшала идентификација сваког заробљеника који би хтео да побегне из логора. Црвени крст делио је дописнице тако да смо могли да обавестимо друге да смо још живи. Ко би веровао да је тако? Логор је био подељен у квартове ограђене

бодљикавом жицом. У згради преко пута нас налазио се авијатичарски персонал. Били смо у добрим односима са њима упркос чињеници да нас је раздвајала бодљикава жица. Пилот Глафкос Клеридес био је међу њима. Слао је поруку да жели да пређе на нашу страну и тражио је одећу како не би могли да га идентификују. Пробио се кроз бодљикаву жицу и прешао на нашу страну. Чим је стигао, почео је да ствара организацију која би могла да се позабави проблемима Кипрана. Одржани су избори и он је изабран за председника. Глафкос Клеридес био је одговоран за све Кипране, а ја сам био одговоран за болесне.“

Улус Иркад, стр. 15–16

⁶⁶ Обојица су послати из солунског логора за ратне заробљенике у Сталаг (немачки затвор за подофицире и војнике нижег ранга). Сузузлу је описао своје искуство из Сталага 1993. године у новинама *Yeni Democrat*.

► Сл. 66. Сцена из албанског филма *Кад зора заруди*

Нохћа, стр. 160–161

🔑 Ово је сцена из филма *Кад зора заруди*, снимљеног 1971. у Тирани, на тему Другог светског рата. Она приказује сукоб партизана и немачких војника. Занимљиво је да су у готово свим филмовима из Другог светског рата немачке трупе бројније од партизана, али на крају су партизани победници у биткама. Ова фотографија то савршено приказује.

❓ Упореди ову слику са текстом VI–7.

❓ Општа питања за поглавље VI

Направи интервју са бабом или дедом – запиши њихова сећања на рат. Анализирај слике: шта оне показују? Интерпретирај слике и напиши кратак есеј. Да ли је иједан аутор описао срећан тренутак у свом животу током рата?

Национални празници везани за Други светски рат

Земља	Датум	Празник	Опис
Албанија	29. новембар	Дан ослобођења	Ослобођење од Немаца 1944. године.
Босна и Херцеговина	25. новембар	Национални дан	Прва седница ЗАВНО-БИХ-а (партизанска скупштина, 1943)
Бугарска	–	–	–
Хрватска	22. јун	Дан антифашистичке борбе	Почетак устанка (1941)
Заједница кипарских Грка	28. октобар	Dan Ochi („Не“ дан)	Грчко одбијање италијанског ултиматума (1940)
БЈР Македонија	11. октобар	Дан устанка	Почетак устанка (1941)
Грчка	28. октобар	Ochi dan („Не“ дан)	Грчко одбијање италијанског ултиматума (1940)
Румунија	–	–	–
Словенија	27. април	Дан отпора	Формирање Освободилне фронте (1941)
Србија и Црна Гора	–	–	–
Турска	–	–	–

МАПА 2: Југоисточна Европа после Другог светског рата

Библиографија

- Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Turkleştirme Politikaları* [Порез на приход од капиталата и политика турцификације], Истанбул 2000.
- *Ta aetoroula. Anagnostiko tritis kai tetartis taxis* [Мали орао. Читанка за трећи и четврти разред], 1944, ed. 'Eleftheris Elladas', обновљено издање.
- Nisim Albahari et al. (прир.), *Sarajevo u revoluciji* [Сарајево у револуцији], Сарајево 1979.
- Julian Amery, *Sons of the Eagle: A Study in Guerrilla War* [Песме орлова: студија герилског ратовања], Лондон 1984.
- *Bashkimi* [„Јединство“], јун 1944.
- *Bleiburg*, група аутора, приредио Марко Грчић, Загреб 1990.
- Branislav Božović, *Beograd pod komesarskom upravom 1941*, Beograd 1998.
- Branislav Božović, *Poruke streljanog grada*, Beograd 1961.
- Don Pietro Brignoli, *Sveta maša za moje ustreljene*, Gorica 1995.
- *България – своенравният съюзник на Третия райх* [Бугарска – Неукротиви савезник Трећег рајха], Софија 1992.
- *Хрестоматия по История на България* [Хрестоматија бугарске историје 1944–1948], Софија 1992.
- Nicholas J. Costa, *Shattered Illusions, Albania, Greece and Yugoslavia* [Разбијене илузије, Албанија, Грчка и Југославија], New York 1998.
- Ivan Cvitković, *Ko je bio Alojzije Stepinac*, Sarajevo 1986.
- Dobrica Ćosić, *Daleko je sunce*, Beograd 1963.
- Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita I-II*, Rijeka–Zagreb 1981.
- *Deportarea etnicilor germani din România în Uniunea Sovietică (1945)*, [Депортација румунских Немаца у Совјетски Савез], прир. Hannelore Baier, Braşov 1994.
- Dimitar Dimov, *Тютюн* [Дуван], Sofia 2000.
- Dobri and Elena Djurov, *Мургаш. Мемоари*, Sofija 1983.
- *Dokumenti za borbata na makedonskiot narod za samostojnost i nacionalna država*, tom втори, [Документи о борби македонског народа за самосталност и националну државу], Skopje 1981.
- Dragojlo Dudić, *Dnevnik 1941*, Beograd 1957.
- Polychronis K. Enepekidis, *To Olokaftoma ton Evraion tis Ellados 1941–1944* [Холокауст Јевреја у Грчкој 1941–1944], Athens 1996.
- Feridun Cemal Erkin, *Dýşişlerinde 34 yıl Anılar-Yorumlar* [34 године у спољним послови-ма. Мемоари – Коментари], Ankara 1980.
- *Evreii din România între anii 1940-1944, vol. I: Legislație antievreiască* [Румунски Јевреји између 1940–1944, 1. том.: Антисемитска леги-слатива], прир. Lya Benjamin, Bucureşti 1993.
- *Evreii din România între anii 1940-1944, vol. II* [Румунски Јевреји између 1940–1944, 2. том], ed. Lya Benjamin, Bucureşti, Edit. Hasefer, 1996, doc. 44.; doc. 98.
- Tone Ferenc, *Окупацијски системи на Slovenskem* [Окупациони системи на словеначкој територији], Ljubljana 1997.
- Hagen Fleischer, *Stemma kai svastika. I Ellada tis Katochis kai tis Antistasis 1941–1944*, vol. 2 [Круна и свастика. Немачка у окупацији и отпору 1941–1944, 2 том], Athens 1995.
- Giomtov Giakoel, *Απομνημονεύματα 1941–1943* [Мемоари 1941–1943], Thessaloniki 1993.

- Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb 2001.
- *Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939–1945* (ed. W. Hubatsch) [Хитлерова упутства за вођење рата 1939–1945].
- Josip Horvat, *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943–1945*, Zagreb 1989.
- Josip Horvat, *Hrvatski mikrokozam između dva rata (1919–1941)*; u: *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Zagreb 1983.
- *Hylli i Dritës* [„Звезда светлости“], *The Oriental Catholic Mission in Lushnje*, December 1940, 601.
- Demir D. Hysolli, *Life of Death for Freedom [Живот или смрт за слободу]*, USA 1995.
- John Iatridis (ed.), *I Ellada sti dekaetia 1940–1950. Epa ethnos se krizi* [Грчка током деценије 1940–1950. Нација у кризи], Athens 1984.
- „Illegalčki Borec“ [Илегалцац], Ljubljana 2003.
- *Istoria tou Ellinikou Ethnous* [Историја грчке нације], vol. 16, Athens, Ekdotiki Athinon, 2000.
- *Izvori za Oslobođitel'nata vojna i Revolucija vo Makedonija, 1941–1945* [Извори за ослободилачки рат и револуцију у Македонији, 1941–1945], том I, књига 3, Skorje 1970.
- Ulus Irkad, *Cypriots Together in the Second World War* [Киприани заједно у Другом светском рату], превео Metin Kemal, „The Friends of Cyprus Report“, бр. 46, јесен 2003.
- Ilija Jakovljević, *Konclogor na Savi*, Zagreb 1999.
- Fikreta Jelić-Butić, *Љетници u Hrvatskoj 1941–1945*, Zagreb 1986.
- Konstantin Katsarov, *60 години живяна история [60 година проживљене историје]*, Sofija 1993.
- Danail Kravchev, *Избрани статии* [Избрани чланци], Sofia 1992.
- Jure Krišto, *Sukob simbola, politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 2001.
- Bogdan Krizman, *Pavelić i ustaše*, Zagreb 1978.
- Fitzroy MacLean, *Rat na Balkanu*, Zagreb 1964.
- “Magazin istoric” [„Историјски магазин“], Bucharest, October 2002.
- Agnes Jensen Mangerich, *Albanian Escape: The true story of U.S. army nurses behind enemy lines*. [Албански излаз: Истинита прича о болничаркама војске САД иза непријатељских линија] The University Press of Kentucky 1999.
- Georgi Manov, *Черната скала* [Црна стена], Sofia 1997.
- Anđelka Martić, *Vuk na Voćinskoj cesti*, Zagreb 1971.
- Mark Mazower, *Stin Ellada tou Hitler. I empeiria tis Katochis* [У Хитлеровој Грчкој. Искуство окупације], Athens 1995.
- *Memoari patrijarha srpskog Gavrila*, Beograd 1990.
- *Minoritati etnoculturale. Marturii documentare. Tigani din Romania (1919–1944)* [Етнокултурне мањине: Румунски Роми (1919–1944). Документарна сведочења], прир. L. Nastasa, A. Varga, C. A. Andreescu, Cluj Napoca 2001, doc. 339.
- Bogdan Murgescu et al., *Istoria României în texte* [Историја Румуније у текстуалним изворима], Bucureşti 2001.
- E.C.W. Myers, *Greek Entanglement*, London 1985 (први пут објављено: 1955).
- National Archives Braţov, Градска већница општине Bod, file 76/1944, f. 83.
- Kosta Nikolić, *Strah i nada u Srbiji 1941–1944: Svakodnevni život pod okupacijom*, Beograd 2002.

- „Novo vreme“, 25. septembar 1942.
- James O'Donnel, *A coming of age: Albania under Enver Hoxha* [Пунолетство Албаније: Албанија и Енвер Хоџа], New York 1999.
- Faik Okte, *The tragedy of the Turkish Capital Tax* [Трагедија турског пореза на приход од капитала], Croom Helm Limited 1987.
- Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988, tematska zbirka dokumenata*, Beograd 1988.
- Stoyan Petrov-Chomakov, *Духът на дипломатията* [Дух дипломатије], Sofia 2002.
- „Politika“, 28. mart 1941.
- Ivor Porter, *Operatiunea Autonomus* [Аутономна операција], București 1991.
- John Ivan Prcela, Dražen Živić, *Hrvatski holokaust*, Zagreb 2001.
- Marin Preda, *Delirul* [Дивљина], Craiova 1975.
- Enver Redžić, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija*, Sarajevo 1987.
- Božo Repe, *Sodobna zgodovina. Zgodovina za 4. letnik gimnazij* [Савремена историја. Историја за 4. разред основне школе], Ljubljana 2002.
- Božo Repe, *Интервју са Цветом Кобалом* (video), Memorial Center Mauthausen.
- Božo Repe, *Naša doba*, Ljubljana 1996.
- Milan Ristović (прир.), Извештај главног рабина Југославије др Исака Алкалаја, о догађајима у Југославији између марта и краја јуна 1941: „*Naši doživljaji i utisci o poslednjim događajima u Jugoslaviji*“ [Our experiences and impressions of the recent events in Yugoslavia], „Tokovi istorije“, 1-2/1997, str. 181-182.
- Constantin Sănătescu, *Jurnal* [Дневник], București 1993.
- Emil Sattolo, *Tragom istine*, Nova Gradiška 2002.
- Ioan Scurtu et al., *Istoria României între 1918–1944 (culegere)* [Историја Румуније између 1918. и 1944. (збирка текстова)], București 1982.
- Stanford J. Shaw, *Turkey and the Holocaust* [Турска и холокауст] London 1993.
- David Smiley, *Albanian Assignment*, London 1984.
- „Srpski narod“, 3. jun 1942.
- Ivan Stanchov, *Дипломат и градинар* [Дипломата и баштован], Sofia 2000.
- Ivan Šibl, *Sjećanja 1–3*, Zagreb 1986.
- Rastislav Terzioski, *Denacionalizatorskata dejnost na bugarskite kulturno-prosvetni institucii vo Makedonija* [Денационализаторска активност бугарских културно-образовних институција у Македонији], Скопје 1974, према: Историјски архив КПЈ, том VII, Beograd 1951. *Борбата на българският народ в защита и за спасяване на българските евреи по време на Втората световна война* [Борба бугарског народа за одбрану и спас Јевреја у Бугарској током Другог светског рата], Sofija 1978.
- *Оцеляването. Сборник документи 1940–1944* [Опстанак: Компилација докумената 1940–1944], Sofija 1995.
- *Tito – Churchill: Strogo tajno*, прир. В. Biber, Zagreb, Qubqana 1981.
- „Tomori“, 6. avgust 1940, 2; 11. avgust 1940, 2.
- Stajko Trifonov, *Българският национален въпрос 1919–1944 В: Нови студии по ългарска история 1918–1948* [Бугарски национални проблем 1919–1944, у: Нови есеји о бугарској историји], Sofia 1992.
- „Universul“, 79/2 03. 1942, стр. 4; 5/01. 1942, стр. 1; 291/28. 10. 1944; 44/15. 02. 1942; 318/26. 11. 1944.

- Riki Van Bouschoten, *Anapoda chronia. Syllogiki mnimi kai istoria sto Ziaka Grevenon (1900–1950)* [Тешке године. Колективне успомене и историја у Зиака Гревенон (1900–1950)], Athens 1997.
- Ivan Venedikov, *По делата им ще ги познаете [Препознајеш их по нјиховим делима]*, Sofija 1993.
- Aleksandar Vojinović, *Ante Pavelić*, Zagreb 1988.
- Evelyn Waugh, *The End of the Battle (the “Sword of Honour” trilogy)*, Boston/New York/London 2000.
- Ahmed Emin Yalman, *Yakın Tarihte Görüklерim ve Geçirdiklerim vol 3 (1922–1944)* [Ствари виђене и живљене у недавној прошлости (1922–1944)] Istanbul 1970.
- *Zbornik dokumenata i podataka o NOR naroda Jugoslavije*, tom XIV, knjiga 1. *Dokumenti četничког покрета Драже Милаиловића 1941–1942*, Beograd 1981, dok. br. 34.
- Žarko Zgonjanin, et al. (prir.), *Kozara u Narodnooslobodilačkom ratu. Zapisi i sjećanja. Knjiga šesta*, Beograd 1978.
- *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd 1952.
- Dencho Znepolski, *Посмъртна изповед*, Sofija 1998.
- *Ženite od Makedonija vo Narodnooslobiditelnata vojna* [Жене Македоније и народноослободилачки рат], Skorje 1976.
- Vladimir Žerjavić, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, Zagreb 1992.
- Д. Живојиновић – Д. Лучић, Варварство у име Христово. Прилози за Magnum crimen, Нова књига, Београд, 1988, стр. 554–556.

Визуелни материјал

- „Аkbaba“, 24. avgust 1939.
- Архив града Београда
- Beograd, Narodna biblioteka Srbije, Zbirka plakata.
- Rifat Bali, *Musa'nın Evlatları, Cumhuriyet'in Yurttaşları* [Мојсијева деца, грађани републике], Istanbul 2003.
- Хрватски историјски музеј
- *Cumhuriyet Ansiklopedisi* [Енциклопедија републике] том. 2 (1941–1960), Istanbul 2002.
- Vladimir Dedijer, *Dnevnik, 1941–1942*, 2. издање, Beograd 1951.
- *Eropeja e Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare e Popullit Shqiptar, 1939–1944*. [Еропеја антифашистичке национално-ослободилачке борбе албанског народа, 1939–1944], Tiranë 1980.
- Hagen Fleischer, *Stemma kai svastika. I Ellada tis Katochis kai tis Antistasis 1941–1944*, vol. 2 [Круна и свастика. Грчка у окупацији и отпору 1941–1944, 2. том], Athens 1995.
- Галерија државног архива, Загреб
- Abaz Hoxha, *Filmi Artistik Shqiptar 1957–1984* [Албански артистички филм, 1957–1984] Tiranë, 1987.
- *Istoriki kai Ethnologiki Etaireia tis Ellados (IEEE), To epos tou '40. Laiki eikonographia* [Епика четрдесетих. Популарна иконографија], Athens 1987.
- Istorijски архив Beograda, Zbirka fotografija.
- Istorijски архив Beograda, Uprava grada Beograd, SP III-48, k 157/15, 25. septembar 1941.
- *Jugoslovenska grafika 1900–1950*. Katalog izložbe, Beograd, decembar 1977–februar 1978, Beograd, 1977.

- Jugoslovenska kinoteka, Beograd.
- „Karikatur“, 24. септембар 1942.
- Jure Krišto, *Sukob simbola, politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 2001.
- Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941–1945*, Zagreb 2003.
- Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, Beograd.
- Музеј града Загреба.
Национални историјски музеј у Атини.
- Народна библиотека Србије, Београд.
- Kosta Nikolić, *Nemački ratni plakat u Srbiji 1941–1944*, Beograd 2001.
- „Novo vreme“, Beograd, 16. септембар 1942.
- www.pavelicpapers.com
- Branko Petranović, Nikola Žutić (ur.), *27. mart 1941. Tematska zbirka dokumenata*, Beograd 1990.
- Giannis Soldatos, *Istoria tou Ellinikou Kinimatografou [Историја грчког филма]*, tom. 1–2, Athens, 1999.
„Stripoteka“.
- *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic [Јевреји Османског царства и Турске републике]*, London, New York 1993.
- „Universul“, Bucharest, no. 30, 1 February 1942; 15 May 1942; no. 272, 5 October 1942; no. 281, 14 October 1942; no. 249, 12 September 1943; 6 October 1944; 26 October 1944.
- Aleksandar Vojinović, *Nije sramota biti Hrvat ali je peh*, Zagreb 1999.
- Ратни музеј у Атини, Британска збирка.
- *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd 1952.

Мапе

Мапа 1: *Други светски рат, 1939–1942.* – Map 50 (p.178) in: Paul Robert Magocsi, *Historical Atlas of Central Europe* (University of Washington Press, 1993, 2002).

Мапа 2: *Југоисточна Европа после Другог светског рата* – Map 52 (p.186) in: Paul Robert Magocsi, *op.cit.*

Координатор пројекта

Теано Саваоглу од новембра 2002. године ради у Центру за демократију и помирење у југо-источној Европи из Солуна, а од фебруара 2005. ради на месту координатора. Дипломирала је пословну администрацију на Америчком колеџу у Солуну 2000. године. Магистратуру је стекла из области менаџмента на Универзитету Кингстон у Великој Британији 2002. године. Поред многих привремених послова, Теано Саваоглу је током 2000. и 2001. радила у Commercial (Export Sales) Department of Hellenic Fabrics S.A. Похађала је многе семинаре из области бизниса у Грчкој и у иностранству. Течно говори енглески и француски језик.

ОЦЕНИТЕ ОВУ КЊИГУ!

Ваше мишљење као читаоца ове књиге веома нам је важно, и као оцена нашег рада и за планирање наших будућих подухвата. Центар за демократију и помирење у југоисточној Европи (CDRSEE) је заједно са бројним колегама и сарадницима уложио огроман труд, време и драгоцене документе у пројекат „Настава модерне историје југоисточне Европе“, а резултат је ова књига коју држите у рукама. Да бисмо проверили успешност нашег метода, корисност овог подухвата и вредност наше инвестиције, волели бисмо да дате своју оцену пројекта.

Молимо за ваше искрено мишљење за шта ће вам бити потребно извесно време и труд. После читања ове књиге, или чак њеног коришћења у разреду, молимо вас да одете на наш веб сајт, нађете History Workbooks section и попуните образац за оцењивање. Формулар за евалуацију можете наћи одавде: www.cdsee.org.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(4-12)“1939/1945“ (035.057.874)

ИСТОРИЈСКА читанка. 4, Други светски рат / приредио Крешимир Ердеља ; [превод са енглеског Дринка Гојковић]. - Београд : Просветни преглед ; Солун : Центар за демократију и помирење у југоисточној Европи = Thessaloniki : Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe, 2005 (Београд : Цицеро). - 145 стр. : илустр. ; 27 см. - (Настава модерне историје југоисточне Европе : додатни наставни материјали / уредница српског издања серије Дубравка Стојановић)

Превод дела: The Second War. - Тираж 1.500. - Увод: стр. 13-16. - Напомене уз текст. - Библиографија: стр. 139-143.

ISBN 86-7055-061-X

ISBN 86-7055-057-1 (за издавачку целину)

1. Ердеља, Крешимир

а) Други светски рат 1939-1945 - Балканске државе - Приручници б) Југоисточна Европа - Историја - Приручници

COBISS.SR-ID 127152396